پښتون، افغان، افغانستان

Download from:aghalibrary.cm

پوهاند ډاکټر محمد حسن کاکړ

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه
۲۰۱۱/۱۳۹۰ کابل

کتاب پېژندنه

د کتاب نوم	: **پښتون، افغان، افغانستان**
ليکوال	: پوهاند ډاکټر محمد حسن کاکړ
خپرندوی	: د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه_جرمني
شمېر	: **۲۰۰۰ ټوکه**
د خپرونو لړ	: **(۱۲۵)**
چاپ کال	: ۲۰۱۱ م / ۱۳۹۰ ل
کمپوزر	: ذبيح شفق

چاپځی:

د دانش خپرندويې ټولنې تخنيکي څانګه

www.danishpress.com

لړلیک

سرلیک	مخ

سریزه .... الف

لومړی څپرکی: پښتون

لومړنی خبرې ۱
اریایان او پارس ۱۱
اریایان او هند ۱۲
اریایان او اریانه ۱۴
ساکا او ستیان سره یېل تېرونه وو ۲۷
ساکا او هخامنشي امپراتوري ۳۲
د مقدونیې سکندر او اریانه ۳۵
سکندر په ختیځه اریانه کې ۵۴
سکندر په هند کې ۵۷
د سکندر وروستی وخت ۶۰
یونان-باختري دولت ۶۵
پارتیه ۶۹
د چین لوی دېوال بشپړېدل او په باختر باندې د هنه اغېزې ۷۱
یوچیان یا کوشانیان ۷۳
ساسانیان او یفتلیان ۷۷
پووندہ او مېشت ولسونو ته یو عمومي نظر ۸۱
پښتون په لرغوني زمانه کې ۸۸

دویم څپرکی: افغان

افغان ۱۲۲

درېیم څپرکی: افغانستان

اریانه ۱۳۹
خراسان ۱۴۸
افغانستان ۱۵۴
دافغانستان د پولو ټاکنه ۱۷۱
د ویورنډ توافق لیک ۲۲۰
یادښتونه ۲۲۴

د خپرندویې ټولنې یادښت

پوهاند محمد حسن کاکړ د افغانستان د معاصرې تاریخ لیکنې یو ځلانده نوم دی، چې په خپلو ژورو علمي او رڼو څېړنو یې د هېواد د تاریخ ډېر تیاره ګوټونه رانه کړي دي. د هغه کتابونه او لیکنې د هېواد د نن او پرون په اړه داسې څه رازده کوي، چې زموږ نوی نسل د خپل سبا په جوړولو کې ترې ډېره ګټه اخیستلی شي.

ستاسو په لاسونو کې کتاب د پوهاند کاکړ د همداسې آثارو څخه یو دی، چې زموږ د پرونې هویت د څېړنې له لارې په منطقي او علمي توګه موږ خپل نن ته وارسوي او د نن په اړه راپورته شویو پوښتنو ته ځواب وایي.

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه ویاړي، چې د تاریخ په یوه حساسه دوره کې د یوه نوموتي تاریخ لیکوال یو بل داسې اثر خپروي، چې د پښتون، افغان او افغانستان په اړه ډېر څه ترې زده کېږي او دا زده کړه زموږ لپاره خورا مهمه ده.

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه دا اثر (پښتون، افغان، افغانستان) په جرمني کې د "یوویشتمه پېړۍ، افغانستان او راتلونکي لرلیدونه" تر عنوان لاندې د جوړېدونکي سیمینار په ویاړ خپروي، هیله ده چې د تاریخ مینه والو ته به په زړه پورې وي.

په درنښت

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه _ جرمني

۱۴ نومبر ۲۰۱۱

سريزه

دغـه ليکنـه پـه اصـل کـې يـو تـاريخي اثـر او پـه مشـخص ډول د لرغـوني افغانسـتان د تـاريخ يـوه لنـډه سـروې ده. د اريانـه پـه تېـره د لـومړي مهـالونو تـاريخ کښـل ګـران ځـه، چـې تـر ډېـره حـده يـو ناشـونی کـار دی. اساسـي مشـکل دا دی، چـې د لرغـونې اريانـه پـه اړه تـاريخي شـواهد بېخـي لـږ او حتـی د نـه شـته پـه حـال کـې دي او دا خـو واضـحه ده چـې چېرتـه شـواهد نـه وي، هلتـه تـاريخ نـه وي. دا چـې د اريانـه ويـدي دوره او پـه خـاص ډول د پاراداتـا يـا پيشـداديانو دوره افسـانه ييـز ماهيـت لـري، پـه اصـل کـې لـه همـدې املـه ده.

د اريانـه اوسـتايي دوره پـه نسـبي ډول تـر يـوه حـده

روښانه ده. د روښانتیا یو دلیل د زردښت د وخت زند اوستا شته والی او بل یې د یوناني تاریخپوه هېرودوت تاریخ نومي اثر دی، چې په زیاته اندازه د هخامنشي امپراتورۍ په اړه دی. هغومره چې د نړۍ لومړني تاریخپوه هېرودوت په خپل دغه اثر سره د لویدیځې اسیا، منځنۍ اسیا او تر څه حده د سهیلي آسیا لرغونی تاریخ روښان کړی، بل تاریخپوه نه دی روښان کړی. له همدې امله به وي چې ځینو تاریپخوهانو هخامنشي دوره د نړۍ ددغې برخې لومړنۍ تاریخي دوره ګڼلې ده.

ددغې پراخې سیمې په هکله مقدوني سکندر (مخزېږدي ۳۵۶_۳۲۳) له یرغلونو نه وروسته تاریخپوهانو دغومره ډېرې لیکنې کړې، چې په هغو سره یې د هغه ټوله دوره تر زیاتې اندازې روښانه کړې او له هغه نه د وړاندې او وروسته دورو په اړه معلومات وړاندې کړي دي.

د دوی د آثارو پر بنسټ کېدلی شي د لرغوني افغانستان ددغو دورونو تاریخ وکښل شي، که څه هم هغه به پوره نه وي. په افغان تاریخپوهانو کې تاریخپوه احمد علي کهزاد دغه کار کړی او په دې اړه یې یو لوی اثر په دوه لویو ټوکونو کې د افغانستان پخوانی تاریخ په نامه کښلی دی، خو کهزاد د خپل وخت ټول یا حتی ډېر آثار په لاس نه لرل، له هغه نه وروسته په دې اړه ډېر نور

آثار هم خپاره شوي دي. ما په خپل دغه اثر کې له دغو نويو آثارو نه هم استفاده کړې ده، خو زما دغه ليکنه د لرغوني افغانستان د تاريخ يوه لنډه سروې ده. ددې لپاره چې د پښتنو څرک پکې ومومم. ددغو اثارو پر بنسټ زه په خپلې دغې څېړنې کې په دغه نظر شوی يم، چې پښتانه په اصل کې ساکا دي، يا د ساکا کومه څانگه ده. ساکا چې له ستيانو نه جلا يو اريايي قوم و، په کومې نامعلومې لرغونې زمانه کې د اريايانو له لويې ډلې نه بېل شوی او بيا ډېری يې په لرغوني افغانستان يا اريانه کې مېشت شوی دی. په دې ډول پښتانه د افغانستان ډېر لرغوني اوسېدونکي کېږي. دغه ټولې موضوعگانې ددغې ليکنې په لومړني څپرکي کې بيان شوي دي.

په دوهم څپرکي کې د افغان نوم او د هغه تحول څېړل شوی دی. گاونډيو ولسونو پښتانه د اسواکا، اسوه غانه او ابگان په نومونو يادول، چې هغه بيا په اسلامي افغانستان کې په افغان تحول وکړ. هغسې چې نور پښتانه افغانان بلل وروسته يې د افغانستان ټول اوسېدونکي هم په دغه نامه يادول. دا ځکه چې دغو افغانانو د يرغلگرو په برابر کې د خپلو ملي، وطني او عقيدوي ارزښتونو نه دفاع کوله.

په پای کې د افغان نوم دغومره حاوي، يو موټی کوونکی او تمثيل کوونکی شو چې د وطن ټولو

اوسېدونکیو هغه په دغه مفهوم ومنه او غوره شویو استازو یې په اساسي قانونونو کې هم ثبت کړ. اوس افغان هغه څوک دی، چې د افغانستان قانوني تبعه دی. په دغه ډول د افغان نوم هم افغانانو او هم نړۍ والو ته د ملي توب، ملي دولت او مدني ټولنې پېژندنکی شوی دی.

وروستی څپرکی ددغو افغانانو هېواد، افغانستان ته ځانګړی شوی دی. څنګه چې په دغه هېواد کې انسانان له ډېر پخوا نه اوسېدل، هستوګنځي یې هم په ډېرو نومونو یاد شوی دی چې په هغو کې اریانه، خراسان او افغانستان یې ښه مشهور دي. دلته د افغانستان د ښې پوهاوي پاره اریانه او خراسان هم معرفي شوي دي، خو په داسې حال کې چې اریانه او خاسان اوس وچ تاریخي نومونه دي، افغانستان ژوندی، په زړه پورې او خوځونکی مفهوم لري. اوس یوازې دغه نوم دی، ې چې افغانان په حقوقي، روحي، هویتي او وجودي لحاظ ځانونه ورپورې تړي، خو له بده مرغه په نولسمې پېړۍ په تېره د هغې په اخر کې دغسې پېښې وشوې چې په هغو سره د ستر احمد شاه د وخت افغانستان هم کوچنی شو او همد اصلي افغانستان غټه برخه ترېنه بېرون وګڼل شوه. په دغې برخې کې هم د افغانستان دغه تحول او هم د هغه د حدودو ټاکنه بیان شوې ده.

د موقع په غنیمت ګڼلو سره زه دلته یو ځل بیا د افغان

کلتــوري ودې ټــولنې او د هغــې لــه محتــرم ســروال زریــن انځور نه مننه کوم، چې زما دغه اثر هم خپروي، لکه چې دمخــه یــې زمــا ډېــر اثرونــه خپــاره کــړي دي. دغــې ټــولنې تراوســه یــو ســل او شــل اثــار خپــاره کــړي، چــې پــه دې ډول یــې د پــوهې پــه خپرولــو او دا شــان کلتــور پــه شــتمن کولــو کې د قدر وړ غټ خدمت کړی دی.

محمد حسن کاکړ

می ۲۰۱۱

لومړنۍ خبرې

پښتـون

پښــتون د افغانســتان لــه هغــو قومونــو څخــه دی، چــې ددغـه هېـواد اصـلي اوسـېدونکي یـا ډېـر لرغـوني اوسـېدونکي دي، نـور قومونـه د تـاریخ پـه اوږدو کـې یـو وخـت بـل وخـت دلتـه مېشـت شـوي دي. څنګـه چـې افغانسـتان پـه اسـیا کـې د پراخـو سـیمو پـه مینـځ کـې پـروت دی، لـوی فاتحـان او لـوی ټبرونـه لـه لرغـوني مهال نـه راپـه دېخـوا پکـې ننوتلي، تر ېنـه وتلي او څـه يـې پـاتې شـوي دي. لـه همـدې املـه ده، چـې نـن ورځ پـه دغـه هېـواد کـې ډېـر ټبرونـه مېشـت دي او څـه بانـدې دېـرش ژبـې او لهجـې پکـې ویلـی کېږي، خـو پښـتو او پاړسـو يـې تر ټولو ډېرې خورې ژبې دي.

د هېـواد ټـول اوسـېدونکي د افغانســتان پــه ټولـو اساسـي قـانونو کـې د افغـان پـه نامـه يـاد شـوي دي او افغانـان د قـانون لـه نظر نـه سره برابـر حقونـه لـري او د ژبـې، قـوم ولـي، جنس

او مذهب له نظر نه توپیر پکې نه شته او که څوک د امتیاز خاوند کېږي، هغه به د شخصي ور تیا، وطن او خلکو ته د خدمت له امله وي، یا باید همدغسې وي.

ددغې لیکنې د بحث اصلي موضوع پښتون، افغان او افغانستان دی، په نورو ټبرونو او موضوع ګانو هغه وخت بحث کېږي، چې په اصلي موضوع پورې تړاو ولري. داچې پښتون څه وخت پیدا شوی، معلومه نه ده. په اصل کې د پیدایښت موضوع لانجمنه او ګرانه ده. دغې موضوع انسانان سره وېشلي دي: هغوی چې پیدایښت لوی څښتن ته منسوب ګڼي او هغوی چې پیدایښت د تکاملي عملیې نتیجه بولي. دا چې کاینات څه وخت پیدا شو، په دې اړه هم ډول ډول نظرونه وړاندې شوي دي. په ساینس پوهانو کې دغه نظر خور دی، چې د کایناتو پیدایښت دیارلس عشاریه اوه ملیارد کاله پخوا د یوه غټ ټکر یا چاودنې (The Big Bang) نتیجه ده، خو دا دغسې یو پېچلی نظر دی چې بیان یې ګران او درک یې لا هم ګران دی، مګر هغو ته چې ساینس پوهان او په تېره فزیک پوهان دي، ددغې لیکنې په تړاو به دلته دغومره ووېل شي چې انسان د ځمکې له پاسه د درې سوه او درې سوه زرو کلونو په مینځ کې په افریقې کې پیدا شوی. د انسان په اړه دا لومړنی تاریخي واقعیت دی په دې چې ددغه مهال انسانانو هډوکي په افریقې کې موندل شوي دي. له دغو

انسانانو نه ځینو یې اټکل سل زره کاله دمخه سهیل- لویدیځې اسیا ته او بیا له دغو سیمو نه د اسیا- اروپا پراخو تودو سیمو ته مهاجرت وکړ. له دغو انسانانو نه ځینې یې اټکل دېرش زره کلونه دمخه سایبریا ته ورسېدل او بیا ځینې یې د کنګل په دغې دورې کې د بېرنګ له لارې امریکې ته لاړل(!) د کولمبیا پوهنتون یو فزیک پوه لا په دې نظر دی، چې: "په واقع کې نور ټکرونه هم وو چې یوه یې زموږ کاینات رامینځ ته کړ او نورو ټکرونو نور کاینات رامینځ ته کړل." په دې حساب د شته والي په حوضه کې بې شمېره کاینات وجود لري، چې هر یو یې کهکشانونه (Glaxies) او هر کهکشان یې نظامونه او هر نظام یې ستوري لري او زموږ ځمکه د لمریز نظام یو ستوری دی چې د هغه په مدار څرخي، په داسې حال کې چې کاینات نامحدود او د پراخېدلو په حال کې دی.

خو دا معلومه نه ده، چې انساني نژادونه څه وخت جوړ او څرګند شول. له نژاد نه مطلب د انسانانو هغه زولوجیکي ډله ده، چې نسبتاً ثابتې ارثي ځانګړ تیاوې لري او په خاص ډول د رنګ، ویښتو، مخ او بدني جسامت له نظره له نورو انسانانو نه توپیر لري، لکه سپین پوټکي اریایان او تور پوټکي افریقایان.

تاریخ پوهان، ژبپوهان، لرغون پوهان او انسان

پېژندونکي په دغه نظر دي، چې پښتانه سپين پوټکي اريايان دي. دغه نظر د نزدې دوو پېړيو په بهير کې تثبيت شوی، يانې وروسته له هغه چې اروپايانو په تېره انګرېزانو د افغانستان او د هغه د اوسېدونکيو په اړه څېړنې او ليکنې وکړې. دغسې ليکنې وروسته له هغه ډېرې شوې، چې فرانسوي لرغون پېژندونکيو ته د شلمې پېړۍ په اولې نيمايي کې اجازه ورکړل شوه، چې په افغانستان کې کندنې وکړي. فرانسويانو اول د پروفيسر شلومبرزي، بيا د ا. ګرشمن او ډاکټر برنارډ په مشري د سرخ کوتل ډېرينه ليکنه او د آی خانم يوناني ښار لوڅ کړ. فرانسويانو په دغه ډول د افغانستان تاريخ په روښانه کولو کې غټه ونډه لرلې ده.

افغان تاريخپوهانو هم د افغانستان د تاريخ په اړه په دغه مهال کې تر هر بل وخت نه ډېرې ليکنې او څېړنې کړي دي. په دوی کې احمد علي کهزاد، مير غلام محمد غبار او عبدالحی حبيبي وتلي تاريخپوهان او د بې شمېره اثرونو خاوندان شول. دوی په خپلو اثارو کې د افغانانو هويت په تاريخ کې تثبيت کړ او افغان پېژندنه يې د باندنيو پوهانو له انحصار نه وژغورله. د دوی په نظر هم پښتانه په اصل او نسب کې اريايان دي. په دغه اړه نور روايتونه هم وړاندې شوي دي، چې ډېر خپور شوی روايت يې دا دی، چې پښتانه د اسرائيلو د لسو ورک

شويو قومونو څخه هغه قوم دی، چې له سورېې څخه وشړل شول او په غور کې مېشت شول، خو دا يو جوړ شوی يا جعلي او بې بنسټه روايت دی، چې د همدغه څېړ کي په پای کې به پرې وغږېږم.

پښتانه به هغه وخت د لومړي ځل لپاره ځرګند شوي وي، چې اريايان ډلې ډلې شول او له خپل اصلي ټاټوبي نه ولېږدېدل. اريايان له نن نه شپږ زره کاله دمخه په يوه ژبه ګړېدل، چې هېڅ ځرک يې نه دي ليدل شوي، خو وروستيو داريک په نامه ياده کړې ده. اريايان چې سره ډلې ډلې او بېل شول، ژبې يې هم ډېرې او بيلې شوې، خو پوهان په دې اړه چې د دوی لومړنی ټاټوبی چېرې و، په يوه نظر نه دي. دوی ځکه په يوه نظر نه دي، چې په دې اړه شواهد نه شته او نظرونه هم ډېر دي. ددغو نظرونو له مخې د اروپا بېلې سيمې لکه: جرمني، سکندنويا، د مديتراني سيمې د اريايانو لومړی ټاټوبي ښودل شوی دی، خو اروپايان چې په اسيا کې په نولسمې پېړۍ کې ډېر ښکېل شول او پوهانو يې چې هندي او ايراني ژبې وڅېړلې، په دې فکر شول چې د دوی خپلې ژبې له دغو ژبو سره خوېندې دي. ماکس ميولر (Max Muler) او نور ژبپوهان په دې نظر دي، چې اريايان د هندو اروپايانو نيکونه دي. په دې ډول د اريايانو اصلي ټاټوبی په اسيا کې وګڼل شو[۲].

په دې اړه تاریخپوه کهزاد په باور تیا سره وايي، چې "د اریایانو د پیدا کېدو او ظهور ځای او ځانګو د اکسوس د سرچینې او سردریا ترمېنځ سړه او یخه منطقه ده[۳]" خو نومیالی استرلیایي انسان پېژندونکی ګوردن چایلډ (Gordon Childe) په خپل اریان (The Aryan) نومي اثر کې د اریایانو د پیدا کېدلو په اړه د یاد شویو ګڼنو له تحلیل نه وروسته خپل نظر په دې ډول ښکاره کوي: "د تاریخي مهالونو د اریایي ولسونو غټه برخه د ډبرې د دورې (Stone Age) د ناردیک (Nardic) د جنګي تبر خلکو له نسب څخه ښودل کېدلی شي. د ختینو لوښو او وسلو په مرسته به د هغو سرچینه په لږ و ډېر باور تیا سره له دغو مرکزونو څخه یوه ته ورسوله شي- سهیلي روسیه یا سکندنویا." خو دی د سهیلي روسیې د ګڼنې احتمال پیاوړی ویني[۴]. ډېر نور پوهان هم په همدغه نظر دي. دغه نظر په دې هم قوي دی، چې له سهیلي روسیې نه د اریایانو لومړی لېږد څرګند دی، چې بیان به یې زر وشي.

دغه سیمه د اروپا- اسیا (Eurasia) هغه برخه ده، چې د اریایانو لېږد ترېنه څرګند دی. دغه سیمه د اروپا- اسیا هغه پراخه برخه ده، چې د هنګري له ختیځ ځنګلونو نه د مانچوریا تر شنو ورشوګانو او د سایبیریا له جنوبي څنډو نه د تبت تر لوړې سطحې پورې د نړۍ درېیمه برخه ځمکه په غېږ کې نیسي او منځنۍ اسیا یې زړې جوړوي.

دغـه ډېـره پراخـه سـيمه چـې د التـای (Altai) غرونـه يـې پـه دوه برخـو وېشـي ، دغسـې پـراخ ډاګونـه او ورشـوګانې لـري چـې د څـارويو د سـاتنو او پوونـده تـوب لپـاره د نـړۍ تـر هـرې بلـې سيمې نـه ډېـره برابـره ده[۵]. پـه ځنـډو کـې يـې لـه پخوانـه کرنـه کېـده. پـه دغـې سيمې کـې لـه ډېر پخـوانـه د لوړ کلتـور خاونـد خلـک اوسـېدل. اريايـان لـه همـدغې سيمې نـه نورو خـواوو تـه د اروپـا پـه ګـډون تللي دي[۶]. سرمه تيـان (Sarmatians) لـومړني اريايـان دي ، چـې اروپـا تـه رسـېدلي دي. د همـدغې سـيمې خلکـو وحشـي اس د لـومړي ځـل لپـاره رام کـړی او د اس کلتـور يـې د نـړۍ نـورو برخـو تـه يـووړ. داسـې هـم دوی لـه اس نـه لـومړی د کشـولو او بـاّر وړلـو او وروسـته د سـپرلۍ کـار اخيسـتلی دی او د هغـه پـه مرسـته يـې تـر اروپـا پـورې ملکونـه لانـدې کـړي او امپراتـوري ګـانې جوړې کړي دي.

اوس بـه پـه هغـو دولتونـو نظـر واچـول شـي ، چـې پـه جنـوبي روسـيې او شـاوخوا سـيمو کـې د اريايـانو پـه لېـږد سـره رامينـځ تـه شـوي دي. لـه دغـې سيمې نـه د اريايـانو لېـږد لـه نـن نـه ځلـور زره کالـه دمخـه اټکـل شـوی. څنګـه چـې دغـه اريايـان د سـپين پوټکـو خلکـو نيکونـه دي او پـه اسـيا او اروپـا کـې خـورې ځـانګې لـري او ژبـې يـې سـره ورتـه او پـه اصـل کـې سـره يـو دي ، د هنـدو اروپـايي پـه نامـه يـاد شـوي دي. دغـه خلـک د خپـل لېـږد پـه بهيـر کـې چـې پيـړۍ پيـړۍ

یې نیولې په دوو برخو ووېشل شول. لویدیځه او ختیځه برخه.

لویدیځه برخه یې هغه ده، چې د تور سمندرګي له شمال نه د بالقان او باسفورس په لار وړې اسیا (Asia Minor) یانې نننۍ ترکیې ته ننوتل او د هغې له ځایي خلکو سره له ګډ کېدلو نه وروسته پرې لاس برې شوه او د هتایټ (Hittite) په نامه سلطنت یې جوړ کړ[۷].

د هندو ایراني په نامه د اریایانو بله ډله د کسپین سمندرګي په غاړه د ختیځ خوا ته تاوه شوه او بیا دوه برخې شوه. یوه برخه یې له قفقاز نه واوښته د فرات په لور لاړه او هلته له ځایي خلکو هوریانو (Hurrians) سره مېشته شوه او وروسته یې د متاني (Mittani) په نامه دولت جوړ کړ[۸]. بله برخه یې چې تر هغې بلې نه ډېره لویه وه او په هندو اروپایي ښاخکې یاده شوه، د ختیځ په لور لاړه، له سر دریا او آمو نه واوښته په باختر کې مېشته شوه او بیا د پنجشیر او کابل پر سیندونو ورښکته شوه[۹]. دا چې کهزاد د آمو او سردریا ترمنځ سیمه د اریایانو اصلي ټاټوبی ګڼي، موخه یې شاید د اریایانو دغه لېږد وي. ګرشمن دا هم وایي، چې د اریایانو یوه بله ښاخکه چې ډېر دمخه د هند د لاندې کولو په مقصد په اراکوزیه (کندهار) او پنجاب کې مېشته شوې وه، ددغو اراییانو په مخ کې خنډ شوه چې په سیمو کې یې ورننوځي. په نتیجه

کې هغوی اړ شول، چې د لویدیځ د لوړې سطحې په لور په هغې لارې یون وکړي، چې له باختر نه د ایران (فارس) زړه ته رسېږي.

ګرشمن چې د افغانستان په سیستان کې کندنې کړي په دغه ډول د کهزاد د هغه روایت ملاتړ کوي، چې وايي اریایانو له باختر نه په ویدي دوره کې د ۲۰۰۰ او ۱۹۰۰ مخزېږدې شاوخوا کې په لېږد پیل کړی دی. کهزاد دغه لېږد او د هغه اوږد بیان د هغو سرودونو یا مذهبي سندرو له مخې کوي، چې رالف ګریفت (Ralph. H.Griffith) په انګرېزي اړولي او عتیق الله پژواک هغه په پښتو یا فارسي ژباړلي دي[۱۰]. د ګرشمن او کهزاد د مهاجرتونو د (مفاړي کول پلټنه غواړي. دوی دواړه په دغې موضوع کې د صلاحیت خاوندان او لیکنې یې د باور وړ دي. د کهزاد لیکنه د هغه وخت پښتنو په اړه یوه مهمه سرچینه ده.

په سهیلي روسیه کې د اریایانو له عمومي لېږد نه وروسته د سمریانو (Cimmerians)، ستیانو (Scythians) او سرمه تیانو (Sarmatians) واکمني معلومه ده، چې د زیږدې دریمې پېړۍ تر پیل پورې یې یو پر بل پسې کړې ده. ستیان چې له منځنۍ اسیا نه راولاړ شوي وو، د هرودوت په وینا واکمني یې د ډان له سین نه د ډانیوب تر سین پورې جاري وه او په جنوبي روسیه کې یې یو

پیاوړی دولت په پښو درولی و، چې درې پېړۍ وپاییده او په پای کې سرمه تیانو مات او عوض کړل. له هغه وروسته په روسیه کې نور ټبرونه په واک شول، لکه: ګاتان (Goths)، هونان (Huns)، اواران (Avars) او نور. تر دوی وروسته د سلاو (Slavs) ټبرونه وو، چې د اومې، اتمې او نهمې زېږدي پېړیو په بهیر کې له لویدیځ یانې د ختیځې اروپا د کارپات (Carpath) له هسکو نه پکې خواره شول. دوی د سلاوانو د لوی ټبر له ډلې نه په ختیځ سلاو یاد شوي دي. له دوی نه وروسته له سکندیانو نه ورنګي روسان (Varangians) په کییف کې اباد شول[۱۱]، چې تراوسه په اروپایي او اسیایي روسیې واکمني کوي. سرمه تیان هغه اریایان دي، چې اول اروپا ته ننوتل، لکه چې وروسته به ولیدل شي ستیان په اصل کې اریایان نه دي، خو په دغه نامه پېژندل شوي دي.

بله ډله خلک چې اصلي نوم یې معلوم نه دی په اناو (Anau) یاد شوي، چې د مک ګوان د لیکنې له مخې د امو په لویدیځ سهیل کې او د چایلډ د لیکنې له مخې سیستان او مرو ته نزدې پراته وو[۱۲].

اناویان چې اریایان وو د ځینو په نظر له اوس نه شپږ زره کلونه دمخه او د نورو په نظر دوه زره کلونه دمخه په کلو کې اباد وو، کرنه یې کوله، وحشي چتک یا یرغه

اس یې د لومړي ځل لپاره اهلي کړی و، لوښي یې انځورول او په ټولیز ډول د لوړ مدنیت خاوندان او د مصر او بین النهرین د کلتوري ژوند هم مهال وو[۱۳]، خو روسي انسان پېژندونکی الکزاندر بیلینیتسک (A.Belenitsk) وایي، چې د اناو د کندنې اهمیت لږ و په دې چې هغه یوه ځانګړې موقتي پېښه وه دده په وینا اناو د عشق آباد په اوه میلۍ کې د یوه کلي نوم و[۱۴].

اریایان او پارس:

دا چې اریایان ننني ایران ته څه وخت او له کومې لارې ننوتل په یقین سره معلومه نه ده. په یوه روایت دوی په مخزېږدي یوولسمې پېړۍ کې هلته ننوتل. په دوی کې مادان او پاړسوان یا پاړسیان د نامه خاوندان شول. مادانو د مخزېږدي اومې پېړۍ په نیمایي او پاړسووانو د شپږمې پېړۍ په نیمایي کې امپراتوري ګانې جوړې کړې. پاړسووان کوچیان وو او خپله مېنه یې پارسا (Parsa) ونوموله. پاچایي ټبر یې پازارګاد (Pasargadae) او پاچایي کورنۍ یې هخامنشي نومېده[۱۵].

د هخامنشي کورنۍ سروال کوروس یا سیروس (Cyrus) په مخزېږدي ۵۵۰ کې مادانو ته ماتې ورکړه، چې پارس یې هم تر لاس لاندې و. سیروس او ځای ناستو یې له مصر نه تر اباسین پورې امپراتوري جوړه کړه، خو لاس لاندې

سیمې یې نیمه خپلواکو والیانو (Satraps) اداره کولې. لکه چې وروسته به ولیدل شي سیروس د سردریا شاوخوا کې د ساکا د لوی ټبر د مساګیتا ځانګې سره په جنګ کې له ۲۹ کلونو واکمنۍ نه وروسته ووژل شو[16]. د هخامنشي امپراتورۍ دوه پیړۍ دوام وکړ او د مقدونیې سکندر د څلورمې پیړۍ په دوهمې نیمایي کې هغه نسکوره کړه.

اریایان او هند:

ویدي سرودونه، اوستا او مهابهاراته (د هندوانو لرغوني حماسي اثر) هغسې چې په اریایي دوره کې د نورو څیزونو په اړه معلومات ورکوي، د ټبرونو په اړه یې هم ورکوي. کهزاد ددغو ټبرونو په اړه اوږد بحث کړی دی، چې لنډیز یې دا دی[17]. د ویدي دورې یوه ډله ټبرونه په پنکه جانه یا د پنځو ټبرونو په نامه یادېده، چې ډېر مهم یې د بهاراته او پورو قومونه وو. بهاراته چې تر ټولو لوی قوم و د بېړیو پېړیو په بهیر کې د سینونو پر غاړه یون وکړ، ترڅو له مخزېږدې نه ځوارلس سوه کاله دمخه له اباسین نه تېر شول. شاعرانو او روحانیانو یې ددغه اوږده لېږد په بهیر کې نظمونه ویېیل، چې د ویدا (پوهې کتاب) په سرودونو یادېږي. په دغو سرودونو کې جغرافیوي په تېره د سینونو نومونه د اریانه د هېواد دی. بهار تیانو او نورو قومونو د اباسین او د هغه د یوه مرستیال سین په غاړه د هراپا او موهنجه دارو ښارونه او اوسېدونکي درای

ویډیان (Draavidians) لاندې کړل او هغوی یې داسا (Dasa) ونومول چې دغه کلمه د دووس په شکل تراوسه هم ویله کېږي. له دوی سره د اریایانو جګړې په ویدي مذهبي سندرو کې مهمه موضوع ده.

په هر حال، اریایان بیا د پنجاب او ګنګا په هوارو کې د مهاباراته په نامه یو ستر حماسي اثر او نور اثرونه په سانسکرت ژبه کې جوړ کړ او د هندویزم په نامه یې یوه نوې ژوند لاره غوره کړه، چې د هغې له مخې یې ټولنه په ځلورو پوړونو (Caste) ووېشله: برهمنان (Brahmans)، کشتریان (Kashtariyas)، ویشیا (Vaishyas) او شودرا (Shudras). دغه پوړونه یا طبقې په ترتیب سره په دیني لاربښوونې، جنګ، کرنې او بښکته چارو وګومارل شوې. شودرا یې ناپاک ګڼل او هغوی له دینه منع وو، چې ویدي سرودونه ولولي یا واوري. دغه طبقې دغومره ضیيقې ونیرلی شوې، چې د هرې یوې غړی به تر مرګ پورې د هغې غړی پاتې وي. داسې هم دغو اریایانو ته تور پوټکي داسا د مریانو حیثیت لاره. په ټولیز ډول دغو اریایانو د نوي ټولنیز او کورني نظام او داسې هم د سانسکرت په تنظیمولو سره یوه نوې ژوند لاره غوره کړه او خپل نوی هېواد یې بهاراته ورته ونوموه. په واقع کې دوی د نوي دین او کلتور او نظام په رامېنځ ته کولو سره ځانونه له باختري اریایانو نه بېل کړل[۱۸].

اریایان او اریانه:

په اریانه کې د ویدي دورې دغه ټبرونه پاتې شول: الینایان (Alinas)، پکتیان (Paktians)، بهالانیان (Bahalanias)، شیوایان (Shivaians)، ویشانیان (Vishaninians)، انویان (Anuians)، دریوهویان (Druhyvians)، توروا‌شیان (Turvasaiahs)، یادویان (Yaduians) او پورویان (Puruians). د کهزاد دغه انویان شاید د مک ګورن او چایلد هغه اناویان وي، چې دمخه یې بیان شوی دی. دادیکا دلته نه دی یاد شوی او هېرودوت هغوی د ګندهاریو په ډله کې راوړي دي، چې وروسته به یې بیان وشي.

په هر حال، دا هغه ټبرونه دي چې د کهزاد د لیکنې له مخې څه یې په باختر کې پاتې شول او نور یې له هندوکش نه واوښتل او تر اباسین پورې په هوارو او درو کې اباد شول او د لسو ملکانو له جنګ نه وروسته چې لسو ټبرونو پکې ګډون کړی وو، له اریانه څخه ونه وتل او په خپلو سیمو کې پاتې شول.

د کهزاد په وینا پکتیان یا پښتانه له باختر نه د ټبرونو د لېږد په وخت کې دوه برخې شول: "یوه څانګه یې له نورو قبیلو او کورنیو سره د هندوکش جنوب ته ښکته شوه او په اخر کې د اریانه په جنوب شرقي سختو منطقو او د غرو په لمنو کې مېشت شوه او دغه ځای یې د

پکتیانو د استوګنې د ځای په نامه مشهور کړ" بله برخه یې په خپل ځای پاتې شوه او "د نورو ډېرو قبیلو په شان یې په باختر کې خپل ژوندون ته پسې دوام ورکړ. (او) دغې ځانګې ویدي او اوستایي مدنیت په بخدي کې تېر کړ. (۱۹)" کهزاد دا هم وایي، چې د هغو "...یوې ځانګې د هغو مهاجرینو سره چې د لمر پرېواته خوا ته لاړل د هریرود په هغې خوا غرنۍ برخه کې د (اترک) او کشف او د حوزې د خزر سواحلو ته نزدې ځایونه ونیول او هغه ځای د دوی په نوم (پارتیا) یعنې د (پارتیانو) په ځمکه مشهور شو چې د اریانا یو ډېر غربي ولایت و." دی اضافه کوي، چې د هېرودوت د لیکنې له مخې "...یوه کوچنۍ ځانګه لا هم د غرب خوا ته مخکې تللې او د ارمنستان په غربي خوا کې یې استوګنه غوره کړې... او په دغه ځای کې هم په خپله دوی د پکتیس یا پکتوییس او خاوره او وطن یې د پکتیکا په نامه مشهور شو (۲۰)"

هېرودوت پښتانه د پکتیان (Pactyan) یا پکتیس (Pactycs) او هېواد یې د پکتیک (Pactyic) په نامه یادوي او د هند ګاونډیان یې ګڼي. وایي، چې "نور هندیان هغه دي چې د کسپتي روس (Caspatyrus) او د پکتیک (Pactyic) هېواد ګاونډیان دي. دی د دوی هېواد د هند په شمال کې ښیي او وایي چې "نور هندیان هغه دي چې د هند په شمال کې د کسپتي روس د ښار او د پکتیک د

هېواد ګاونډيان دي او دوی د باختريانو په شان ژوند کوي " دی دا هم وايي ، چې "په هنديانو کې دوی تر ټولو ډېر جنګيالي دي[۲۱]" هېرودوت په نورو قرينو کې پکتيان بيا بيا ياد کړي دي. بيلو او کهزاد بيا د پکتيانو د هېواد ساحه مشخصه کړې ده او ويلي ، چې هغه له اوسنۍ پښتونخوا (د نولسمې پېړۍ پښتونخوا) سره سر خوري او د اباسين او هلمند سين ترمېنځ پر ته سيمه ده[۲۲].

دا هماغه سيمه ده ، چې وروسته د ګندهارا او بيا په لږ توپير سره د روه په نامه ياده شوې ده. اصلي يا لومړنی افغانستان هم همدغې سيمې ته ويل کېده. ددغه واقعيت په ملاتړ دا هم ويل کېږي ، چې په دغې سيمې کې په ټولو دورو کې پښتانه هم مېشته وو او هم يې پکې کوچي توب کاوه. کهزاد د هېرودوت کسپتي روس د کابل شاوخوا خلک ګڼي او اضافه کوي ، چې دغو خلکو "... د پکتيک (يا پښتني) د سيمې خلکو د عرف او عاداتو له کبله له باختريانو سره ډېر شباهت درلود[۲۳]" څنګه چې په باختر کې څه پښتانه پاتې شوي وو ، طبيعي ده چې پکتيان به لکه څنګه چې هېرودوت وايي له باختريانو سره په ژوند طرز کې سره ورته وو.

هېرودوت ، چې د تاريخ پلار ګڼل شوی دی په مخزېږدې ۴۸۴کال په کاريه (Caria) کې زېږېدلی چې په اناتوليې (نننۍ ترکيه) کې د يونانيانو سيمه وه.

هېرودوت لـه ګرزنـده ژوند سره مینـه لرلـه، د پارس او یونـان د امپراتوریـوډېرې برخې یې ولیدلې او د هغـو ولسونو تګلونـه او عادتونـه یې وکښل، چې یې پـه خپلـه ولیدل یا یې لـه نورو نـه واورېدل. د تاریخ پـه نامـه د هغـه پنځ کتاب د یونـان او هخامنشي پارس جګړې بیانوي، خو دده دغـه اثر پـه اصل کې د جګړو بیان نـه دی. هغـه پـه زیاتـه انـدازه د هخامنشـي امپراتـورۍ، د امیزانـو (Amizons) یـا جنګیـالیو او ژونکـو ښځو او د سـتیانو د حېرانوونکو تمرینونو بیان ته ځانګړی شوی.

تر هېرودوت دمخـه یو څو لیکوالـو د ځینـو هېوادونـو او ولسونو تاریخونـه کښلي دي، خـو د هغـوی راپاتې پاڼې نـامربوطې او نیمګړې دي. هېرودوت پـه ټـولې نړۍ کې لومړنی کس دی، چې د کسي کوونکي استعداد یې ښودلی او د ډېرو ملکونـو او مهالونو بیان یې د ټول پـه توګـه پـه منسجم ډول کړی دی. پـه خپل اثر کې یې اریانونکي عادتونـه او عجب مخوقات هم ذکر کړي، بې لـه دې چې خپلې سرچینې پـه ګوتـه کړي. لـه دې املـه پـه ده باندې د درواغجن او غولـول شوي ګمان هم شوی و، خـو پـه دې نـزدې وختـو کې ارکیـالوجیکې کنـدنو دده لیکنـې تایید کړي دي. دده د تاریخ لـه برکتـه ده، چې پـه لرغونې زمانـه کې د یونـان او منځنـۍ اسیا سیمو تـرمېنځ د ولسونو تاریخ دغومره روښان دی، چې د نړۍ بلې سیمې

تاریخ په دغه مهال کې هغومره روښان نه دی[۲۴].

هېرودوت د پکتیک هېواد پکتیان څلور ډلې خلک ښیي، چې د خپلو والیانو (Satraps) له لارې یې هخامنشیانو ته د کال ۱۷۰ تالان (Talents) باج ورکاوه. رچرد فرای د هېرودوت ددغه روایت په هکله شک ښکاره کوي[۲۵]. دی دا هم وایي، چې د هخامنشیانو لاس بری هسې په نامه و او دغه ساترپان یا له دنني خپلواکي نه پوره بهره من وو.

په هر حال، د هېرودوت دغه څلور ډلې خلک ګنداري (Gandarii)، ستهګیدای (Sattagydae)، اپه ریتای (Aparytae) او دادیکا (Dadicae) وو. ګنداري، ستهګیدای او اپه ریتا هم د خلکو او هم د سیمو په مفهوم نومونه دي، لکه چې اوس هم شینواري، خوګیاني، مومند او اپریدي په دواړو مفهومونو یادېږي. کهزاد، غبار او تر هغو دمخه بیلو د دادیکا په اړه اوږده غږېدلي دي[۲۶]. کهزاد د موضوع په اړه هم اوږد او هم په مشخص ډول غږېدلی دی. دوی ټولو ګندهارا د کابل او اباسین ترمېنځ هېواد ښوولی دی او اوسېدونکي یې د ګنداري په نامه یاد کړي دي، خو مشخص کړي یې نه دي. ګندهارا البته د هېرودوت په وخت کې ډېر پراخ نه و. په دغه وخت کې ددغو ټېرونو ملکونه د کابل او پکتیک ترمېنځ پراته وو او پکتیک تر اباسین پورې غزېدلی هېواد و. د هېرودوت د

کتاب نقشه هم دوی په همدغه ډول ښيي. ګندهارا وروسته په بودايي دوره کې له کابل نه تر اباسين پورې سيمې ته ويل کېده. داسې ښکاري چې دغه ګندهارا د پکتيک ځای نيولی وي، ځکه چې له هغه وروسته د پکتيک نوم د هېواد په مفهوم ياد شوی نه دی. په هر حال هېرودوت وايي چې ګنداريو او داديکا له دغسې الاتو نه کار اخيسته، لکه باختريانو، سغديانو، پارتيانو او خوارزميانو چې کار اخيسته[۲۷].

د کهزاد په نظر ګندارا يوه پخوانۍ کلمه ده، چې هم په ريګويدا او هم په اوستا کې راوړل شوې ده. ګندهارا (Gandharra) يا ګندها (Gandha) په اصل کې د سانسکرت کلمه ده، د هغه روح په مانا چې په کافور (Incense) کې اوسېده او په ريګويدا کې د سوما (Soma) د ساتونکي په توګه ياد شوی دی[۲۸]. ګندهارا په اوستا کې د ګندروا (Gandarwa) په نامه له کابلي کريس اسپه (Keresaspa) سره په جنګونو کې ياد شوی دی. ګندهاريان په کوم وخت کې اول له هندوکش او بيا له امو نه واوښتل او سغديانې ته لاړل او نورو يې د لويديځ په لور ارغنداو ته مخه وکړه او هلته مېشته شول. بيلو چې د نورو په شان دغه څلور قومونه پکتيان ګڼي وايي، چې په ارغنداو او هلمند کې ميشتو ګندهاريو په هلمند کې د ګندهار (Gandhar) په نامه يو ښار ودان کړو چې دغه نوم

د کندهار په بڼه تراوسه هم ژوندی دی، خو دی د هغه وخت اوسېدونکي هندي نژاد ګڼي[۲۹].

اپه ریتا د ټولو پوهانو په نظر اوسني اپریدي دي، چې د هېرودوت په وخت کې د سپین غره په سهیل کې اوسېدل او د ملک لویدیځه څنډه یې له کسپتي روس یا اوسني کابل نه هم اوښتله. کهزاد وایي، چې اپه ریتای په زند او سانسکرت کې د غرني په مانا دی. ستة ګیدای د اپه ریتای ختیځ لور ته هېواد کې اوسېدل. کهزاد ستة ګیدای د دوو کلمو ترکیب ګڼي، چې لومړی یې (ستا) یا (ست) د سل په مانا او بله یې (ګیدای) د غوا په مانا ده. په دې ډول سته ګیداری د سلو غواوو خاوند یانې شتمن کېږي[۳۰]، لکه په باختر کې په اوستایي دوره کې چې د زراسپه واکمنه کورنۍ له زر اسپو نه جوړ ترکیبي نوم و، خو د بیلو په اند سته ګیدای د ځایي لیکوالو له ستک شتک او ختک سره سر خوري[۳۱]، خو ددغې توجیهه په اړه هغومره اتفاق نه شته، لکه د اپریدو په اړه چې شته.

د هېرودوت دادیکا او له پښتنو سره د هغو اړیکي یو څه شرح غواړي. بیلو، کهزاد او غبار دادیکا (Dadicae) د پښتنو یوه څانګه ګڼي. غبار "از شعبه دادیکای پختانه"[۳۲] ځغځه ګرېږي او د کهزاد په وینا داسې ښکاري، چې دادیکای "...د پکتیانو (پښتنو) له څانګو او

ښاخونو څخه يوه څانگه ده.^۳۳" د بيلو په نظر دادي (Dadi) چې يوه وړه څانگه وه د سته گيداي گاونډۍ وه، د پخواني داديكا يا دادي تمثيل كوي او اوس په كاكړو كې اوبه شوي، خو خپل پخواني عادتونه يې ساتلي دي. بيلو دا هم وايي، چې داديكا په اول سر كې د كاكړو د ملک اوسېدونكي وو، خو هغوى دوى ورو ورو لاندې او په ځان كې حل كړل^۳۴. غبار هم په دې نظر دى، چې څه داديک د گندهاريو د فشار له امله له ملک نه ووتل او نور يې "... در بين گندهاری ها تحليل شدند كه تا هنوز بقايای داديک ها در حصص لمپاكا (لغمانات)، نجراو، تگاو وغيره بنام ديگان ها ياد ميشوند.^۳۵" دغه څه له دېنه هم معلومېږي، چې د ديگان يا ده گان نوم له ابگان، اوگان او اسوه غانه سره ورته دى، چې لومړنى يې د كلي اوسېدونكي او وروستى يې د سورو هېواد كېږي. ديگان په ټولو ليكنو كې كليوال ياد شوى، چې سر و كار يې له كر كيلې سره و او ځينې يې پښتو ژبې هم وو او هغسې چې داديكا په اسلامي دوره كې تاجيک شوى، چې وروسته به يې بيان وشي، داسې هم ابگان په همدغه وخت كې افغان شوى دى. تاجكان اوس هم افغان ته "اوغان" او هزاره ورته "اوغون" وايي، چې هماغه پخوانى "اوگان" دى.

د غبار په وينا هغه داديكا، چې د گندهاريو د فشار له

امله له خپل ملک نه ووتل، د چترال له لارې په بدخشان او نورو سيمو کې خپاره شول. "قسمتی از شعبه داديکای پختانه در همان عهود قديم از ولايت پاختيا در شرق شمال و شرق ولايت باختر ريخته و صفحات چترال و بدخشان را اشغال و از انجا قسماً بماوراوالنهر پراگنده شدند و همچنان در وادی وسطی افغانستان و صفحات بلوچستان و سيستان منتشر شدند"(۳۶) داديکا يا داديک بيا په منځنۍ اسيا کې په اسلامي دوره کې په تاجيک يا تاجک ياد شول. صدرالدين عيني وايي، چې "... بعد از اسلام به اينها (خلق فارسی زبان اسيای مرکزی و خراسان) نام (تاجيک) و به زبان شان (زبان فارسی) يا اين که (زبان تاجيکی) لغت داده شده است"(۳۷) خو د رچرد فرای په وينا ساسانيانو عربان د عراق د تای (Tayy) قوم له مخې تاجکان ونومول او سغديانو هم همدغسې وکړل. په سر کې ټول مسلمانان، چې په هره ژبه ګړېدل په دغه نامه يادېدل، خو په پای کې هغه د منځنۍ اسيا فارسي ژبي مسلمانانو ته ځانګړی شو(۳۸). عيني له داديکا څخه نه غږېږي او د منځنۍ اسيا خلک سغديان ګڼي. "اينها همان سغديان بودند که در شهرهای مرکزی ماوراوالنهر در کناره ها، واديها و کوهای زر افشان و باختريان و تخاريان تقسيم بودند"(۳۹) عيني ساکا هم نه يادوي، چې د منځنۍ اسيا لرغوني خلک وو، دی دا هم نه وايي

چې سغدیانه تر مخز ېږدي ۱۷۰ پورې د باختر یوه برخه وه د فرای په وینا "په اول کې باختري سلطنت د یوې پراخې سیمې منځی و، چې سغدیانه، مرو او په لویدیځ کې هرات یې برخې وې، خو څه وخت چې په سغدیانه کې خلک ډېر شول، دغه سیمه بېله شوه او شاید په مخزیږدي ۱۷۰ کې د ځایي واکمنو تر لاس لادندې پوره خپلواکه شوې وي "[۴۰]

بدخشان ته د دادیکا دغه لېږد، لکه څنګه چې غبار وایي شاید ډېر پخوا په مخز ېږدي پنځمې پېړۍ کې شوی وي بدخشان تر هغه دمخه او وروسته د دادیکا خلکو غته او مهمه مېنه وه بدخشان په جغرافیوي مفهوم په سهیل کې د بروغیل کوتل او په شمال کې د آق سو یا مرغاب سین ترمېنځ سیمې ته ویل کېږي، یا ویل کېده د پنجه نهر یې له مېنځ نه تېرېږي او تېرېدل ترېنه ګران نه دي قومونه د تاریخ په اوږدو کې له هغه نه یوه خوا بله خوا تېر شوي دي د بدخشان د هوارو اوسېدونکي تاجکان او د پامیر د څنډو او هسکو اوسېدونکي د غلچه ژبو ویونکي دي، لکه مونجي، واخي، روشاني، سنګلیچي او نور[۴۱] دلته د بحث موضوع له تاجکو او په خاص ډول د غلچه ژبو ویونکو سره د پښتو نزدې والی دی، چې په څو اړخونو کې ښر ګند دی د توکم له نظر نه یووالی او د تاریخ له پلوه نزدې والی له دغو پاڼو نه ښرګند دی

پښتنو او داد يکا، لکه چې دمخه ويل شوي، د پېړيو په بهير کې سره ګډ ژوند کړی امريکايي انسان پېژندونکی ج شورمان وايي چې د سليمان د غرو درو خلکو اقتصاد لکه هسې چې مونټ ستيورټ الفنسټن د نولسمې پېړۍ په پيل کې شرح کړی ددغې پخوانۍ کرنې او مالداري اقتصاد مخلوط دی، چې زياتره په غرنيو تاجکو کې ليدل کېږي دی په مشخص ډول وايي، چې "اصلي افغانان" د هغو غرنيو اريايي خلکو يوه برخه جوړوي، چې نننۍ تاجکان د هغو ډېر ښه تمثيل کوونکي او پاتې شوي دي[۴۲] دغه نږدې والی ددغو خلکو له ژبو نه لا ښه خرګند دی د اريايي ژبو نامتو ژبپوه مارګن ستېرن وايي، چې پښتو په اصل کې د اريايي د هغې شمال ختيځې ژبنۍ ډلې يوه برخه ده، چې د پاميري ژبې او د سرخ کوتل د ډبرينې ليکنې بخدي ژبې د هغې اوسني تمثيل کوونکي دي[۴۳] دی له دغه واقعيت نه دغه نتيجه اخلي، چې پښتانه او تاجکان په لرغونو مهالونو کې يا په يوې سيمې کې اوسېدل او يا سره چم ګاونډي وو، دی په مشخص ډول دغه نظر وړاندې کوي، چې "د پښتنو لومړنۍ سيمه او ددغو پاميري ژبو اولنی محل، همکورنۍ، ممکن جغرافيوي نږدې والی ولري او د پښتو لرغونې ځانګې په هغه ځای کې وي چې له يوې خوا د منجي له محل او له بلې خوا د سنګليچې او شغني له محل

سره نږدې وي او داسې هم د ساکا له يوې ژبې سره يې تماس لرلی وي، چې له ختني ژبې سره نږدې وي [۴۴]" مارګن سترن په عين حال کې دا هم وايي، چې کېدی شي د پښتو لرغونې بڼه پارسوانه (Parswana) وي، چې له پارسو (Parsu) نه راوتلې وي [۴۵] پوهاند مجاور احمد زيار په خپل اثر (پښتو او پښتانه د ژبپوهنې په رڼا کې) د خپل استاد دغه نظر شرحه کړی دی [۴۶] زه دلته په دغې موضوع باندې د تاريخ له نظره رڼا اچوم او په سر کې وايم، چې څه وخت چې د لفظي ورته والي پر بنسټ حکم کېږي، هغه بايد په تاريخي واقعيتونو سره تاييد شي او که نه دغسې حکم به هوايي وي، خو په هغه حال کې چې لفظي ورته والی بيا بيا ليدل کېږي، لکه د مور کلمه چې په ټولو اريايي ژبو کې سره ورته ده.

مارګن سترن او نور پوهان په دې کې سره يو دي، چې پښتو د اريايي شمال-ختيځې ژبنۍ ډلې يوه برخه ده، چې د ساکا له کومې ژبې سره به يې تماس لرلی وي. پښتانه چې د ګړنې ډلې په توګه هر وخت له اريايي ټبر نه بېل شوي وي او هسک شوي وي ممکن اول په بخدي کې څرګند شوي وي. په هر حال، له پاميري غرنيو خلکو او له داديکا سره د دوی په ګاونډيتوب کې پوښتنه او شک نه پيدا کېږي. د دها (Dahae) په نامه د ساکا يوه لړيه او پياوړې څانګه د بخدي په سيمه کې اوسېدله

داسې هم پښتانه د ساکا د لوی قوم د مساګیت له څانګې سره هم په مخزېږدې پنځمې پېړۍ کې په یوې سیمې کې اوسېدل د ساکا دغه څانګه د سغدیانې په شمال کې اوسېدله او د ساکا څو څانګو یا قومونو د مخزېږدې ۱۴۰ او ۱۳۰ کلوو ترمېنځ له تخاریانو سره په بخدي وداګل او د یونان باختري واکمني یې ختمه کړه او بیا وروسته د یوچیانو په فشار سره سیستان ته شکته شول ددغې غتې پېښې بیان به زر وشي او لکه چې دمخه ویل شوي سغدیانه تر مخزېږدې ۱۷۰ پورې د بخدي تر لاس لاندې سیمه وه، خو داسې شواهد نه شته چې پښتانه به د جوړښت په لومړي پړاو کې د پارس له خلکو سره په یوې سیمې کې یا د یوه بل په ګاونډیتوب کې اوسېدلي وي پارسیان د اوسني ایران په سهیل کې د فارس په سیمه کې او پښتانه په بخدي کې او پښتونخوا کې اوسېدل هو، لکه چې ویل شوي بخدي په مخزېږدې پنځمې پېړۍ کې د هخامنشي واکمنو لاندې کړې وه، خو پښتو د ژبې په توګه تر هغه دمخه هسکه شوې وه، چې تاریخي بېلګې به یې زر راوړل شي، نو د مارګن سترن دغه حکم چې پښتو به له پارسوانه څخه وتلې وي، تر سوال لاندې کېږي مهمه دا ده چې که یوازې په لفظي ورته والي باندې بسنه کېږي، په هغه حال کې دا هم ویل کېدلی شي چې پارسوانه ممکن له پښتو نه راوتلې وي،

خو دغه حکم هغسې د منلو وړ نه کېږي ، لکه د مارګن ستېرن حکم چې د منلو وړ نه دی

ساکا او ستیان سره بېل ټبرونه وو :

ساکا هم د قوم ولي او هم د ژبې له نظره له پښتنو سره ډېر نږدې دي او شاید په اصل کې سره یو وي ، یا پښتانه د ساکا کومه څانګه وي ، دغه موضوع به وروسته پوره وڅېړله شي دلته به ساکا په عمومي ډول معرفي شي په سر کې به دغه موضوع روښانه شي چې د ډېرو پوهانو لیکنې یې ګډې وډې کړي دي او هغه دا چې ستیان او ساکا دواړه یو قوم او اریایي دي ، په داسې حال کې چې دوی په واقع کې سره بېل قومونه دي او ستیان لا اریایي نه دي ، خو دوی هېرودوت د وخت راهیسې یو قوم ګڼل شوي دي ځکه چې په هغه وخت کې د پارس خلکو ستیان ساکا بلل د هېرودوت په وینا "ساکا (Sacae) چې ستیان (Scythians) دي لوړې مخروطي ډوله جګې خولۍ په سر کوي دوی پر تګونه اغوندي او ځای لیندي او چړکۍ او پر هغو برسېره تبرګي ګرزوي ، چې دوی یې ساګاریس (Sagaris) بولي دوی امیرګایان (Amyrgian) ستیان وو ، خو ساکا ورته ویل کېده ځکه چې پاړسووان ساکاته ستیان وایي [۴۷] "

دا چې ستیان او ساکا سره بېل ټبرونه وو ، د شلمې

پېړۍ په پای کې د قبرونو په لوښېدلو سره تثبیت شوی، دوی په بېلو سیمو کې خواره وو او ژوند لارې یې هم سره بېلې وې دوو انسان پېژندونکو ګوردن چایلد او کم بال J.D.Kimball دغه واقعیت تثبیت کړی او د لرغونې زماني جغرافیه پوه سټرابو Strabo ستیان په اروپا کې په نښه کړي، په داسې حال کې چې د ساکا خلکو لومړنۍ مینه د لویدځې التای Altai غرونو او د کسپین ترمېنځ سیمې وې او ددغو دواړو ټبرونو ژوند لارې او کلتور هم سره متفاوت وو.

لکه چې دمخه ویل شوي ستیانو د روسیې په سهیل کې د سمریانو Cimmerians دولت ړنګ کړ او دوه پېړۍ یې واکمني وکړه او بیا د اثور امپراتوري ته نوتل او د پارس له لویدیځ نه یې تر مصر پورې یرغلونه کول [۴۸] وروسته اریایي قوم سرمه تیان Sarmatians پر دوی غالب شول او دوی د لویدیځ پر لور لاړل ګوردن

چایلډ د ارکیالوجي شواهدو له مخې وایي، چې ستیان له ختیځ نه بلغاریې، هنګري او ختیځ جرمني ته د یرغلګرو په توګه نوتل دی هم وایي، چې ستیانو په سهیلي روسیې کې دوه پېړۍ واکمني کړې [۴۹] نامتو جغرافیه پوه سټرابو (د زوکړې کال مخزېږدې ۶۴) د لویدیځې اروپا په راین Rhine او برتانیې ته نژدې [۵۰] د ستیانو یادونه کوي دا به د اتلانتیک سمندر و چې

ستیان یې په پای کې پرځای ودرول، چې څو پېړۍ دمخه له منګولیا نه د لویدیځ په لور د کوچیانو په توګه خوځېدلي او په زېږدې لومړۍ پېړۍ کې یې له خپلو کورنیو سره ځانونه لویدیځې اروپا ته ورسول او بیا ورک شول.

د چایلډ په وینا د ستیانو په اړه ژبني شواهد دغومره لږ دي، چې د هغوله مخې د دوی په اړه هېڅ ډول حکم نه شي کېدلی. هنر یې د اریایانو له هنر څخه اغېزمن و، خو هغه ځانله ځانګړ تیا لرله. خو د ستیانو د مړو ښښولو رواجونه په څرګند ډول دغسې غیر اریایي او غېر هندي وو، چې د اریایانو له هېڅ څانګې سره جوړ نه راتلل. د مشر په ګور باندې به د هغه مېرمنې او نوکران وژل کېدل او د ویر کوټې شاوخوا به اسونه سوري کېدل او نېغ درول کېدل. دغه رواجونه د لوېږې اسیا په غیر اریایي کوچیانو کې په ټولو دورونو کې د منیانو (Minns) غوندې لیدل شوي دي. ددغو ځانګړ تیاوو له مخې ګوردن چایلډ "ستیان د هونانو، تار تارانو او پیشنګزانو (Peschenegs) مخکښان" ګڼي او په دې کې هېڅ شک نه کوي[۵۱] د مړي په سر دغه روایت په اصل کې د هېرودوت روایت دی. د تورات اجوج ماجوج همدغه ستیان دي او په قرآن مجید کې دوی د ځمکې پر سر مفسدان ګڼل شوي دي.

له دغې شرحې نه جوته ده، چې ستیان نه یوازې ساکا او اریایي نه وو، له پښتنو سره په چم ګاونډیتوب کې هم نه اوسېدل په داسې حال کې چې ساکا او پښتانه هم په ژبه او هم په قومي جوړښت کې سره ډېر نږدې وو

ساکا د سپین پوټکو اریایانو یو لوی ټبر یا د څو لویو ټبرونو یو لوی کانفدریشن یا لوی اتحاد وو، چې له مخزېږدي اتمې نه تر دریمې پېړۍ پورې د ارال له لوی ډنډ نه نیولې په سغدیانه او فرغانه کې آن تر کانسو (Kansu) پورې د تیان شان (Tien Shan) د غرو دواړو خواوو او د التای په غرنیو درو او پراخو دښتو کې خپاره وو او کوچیاني ژوند یې لاره کم بال لا وایي، چې په دغو نږدې وختونو کې د ساکا د خلکو ګورونه ان د منګولیا د التای د غرونو په سهیل کې هم موندل شوي دي [۵۲]

تاریخپوه رنه ګروسې (Rene Grousset) هم وایي چې له عیسوي کال نه دمخه ساکا په فرغانه او کاشغر ته نږدې د تیان شان د غرو په دواړو خواوو کې اوسېدل دی هم د کم بال په شان وایي، چې د تیان شان او د تارم (Tarim) حوضه آن تر اتمې زېږدي پېړۍ پورې د هندو اروپایي ژبو سیمې وې په دې ډول د ترک او مغلو د قومونو پراخه سیمه د هندو اروپایي ژبو ویونکیو سیمه هم وه، چې یوچیان، ساکا او سرمه تیان یې لوی ټبرونه وو او ترفان، کاراشار یا کار شهر (Kara Shahr) او کوچا

(Kucha) د دوی مهمې سیمې وې کاشغر ته نږدې یې ختیځ اریایان او په کیوچووان Kiuchuan کې د کوچا اریایان تخاریان وو، چې یوچیان ور ته منسوب وو. دا اورل ستاین (Avrel Stein) و، چې په شلمې پېړۍ کې په ختن کې یې د ساکا ژبه کشف کړه چې "ختیځه ایراني" ده[۵۳] په دغو سیمو کې د اریایي ټبرونو دغه شته والی هغه نظر پیاوړی کوي، چې وایي د اریایانو اصلي هېواد د چین او منګولیا سهیل کې ګان سویاکان سوکې لټوي[۵۴]

کم بال د لومړي داریوش د وخت د لیکنو له مخې وایي، چې په هخامنشي دوره کې ساکا شاید ددغو درېیو سترو ټبرونو یو کنفدرېشن و: مساګیتای (Massagetae)، هاماورګه (Haumavarga) او تګراکس هارده (Tigraxhauarda). مساګیتای په فرغانه کې اوسېدل او د مېشته کېدلو په حال کې وو هاماورګه له سردریا نه اخوا سغدیانه نیولې وه او تګراکس هارده د کسپین په ختیځه کې په دهستان کې اوسېدل[۵۵] فرای د ساکا ټبرونه د زړې پارسو د لیکنو له مخې په دې ډول ښیي: ساکا هاماورګه، ساکا پارادریا (له سین نه اخوا)، ساکا تیګراخاده (Tigrakhauda (د مخروطي جګو خولیو خاوندان)، ساکا پاراسغدام (Saka Para Sugdam) او د هوارو ساکا[۵۶] د ساکا د هېڅ ټبر سیمه په دقیق ډول په ګوته کېدلی نه شي دغومره ویل کېدلی شي چې ساکا په

هخامنشـي دوره کـې د لويـديځ کاشـغر ، ختـيځ کسـپين او سـردريا يـا جيحـونْ تـرمنځ سيمو کې کوچيـانی ژونـد لاره او کلـي او ښـارونه يـې نـه لـرل او د اپيسـاکوی (Apaisakoi) خانګې يې په فرغانه کې کرنه کوله او ماهي نيول

ساکا او هخامنشي امپراتوري:

د سـاکا اړيکـي لـه هخامنشـيانو سـره لـه پيـل نـه ترخـه وو سـيروس غوښـتل چـې د اراکـس (Araxes) سـين يـا سـردريا (جيحـون) د هغـه د امپراتـوري ختيځـه پولـه وي دا د مسـاګيت سـاکا سـيمه وه او د هغـو واکمنـې تـوميريس (Tomyris) ور تـه ځـواب واسـتوه چـې د دوی د هېـواد د لانـدې کولـو تکـل ونـه کـړي د هېـرودوت پـه وينـا سـيروس هغـې تـه د واده وړانـديز وکـړ ، خـو هغـه پوهېدلـه چـې دی غـواړي پـه دغـه پلمـه د دوی هېـواد لانـدې کـړي بيـا نـو د سـيروس ، د هخامنشـي امپراتـوري مؤسـس او د مسـاګيتانو تـرمېنځ جګـړه ونښـته او "د مسـاګيتانو دريمـه برخـه پـوځ پـه دوی تـوی شـول او د سـيروس د پـوځ هغـه برخـه چـې يـې شـاته پـرې ايښـې وه ، د هغـوی لـه مقاومـت سـره سـره لـه مېنځـه يـووړه. دغـو مسـاګيتا يـوه لويـه مېلمستيا جوړه کـړه ، همـدا چـې دوی دښـمن لانـدې کـړ او ځانونـه يـې پـه خـوړو او وايـن سـره ډک کـړل ، ويـده شـول پاړسـيانو ناڅاپـه پـه پټـه پـرې ودانګـل ، ډېـر يـې تر ېنـه ووژل او نور يـې تر ېنـه يرغمل

کړل ، چې پــه هغــو کــې د مســاګيتانو قومنــدان ســپاراګه پايســـس (Sparagapises) د واکمنـــې تــوميريس زوی هـــم و " هغــې بيــا د يــوه پيغــام پــه تــرڅ کــې لــه ســيروس نــه وغوښــتل ، چــې " مشــوره درکــوم چــې زوی مــې همــدا اوس راکړه او زموږ لـه ملـک څخـه ووځـه کـه دغسې ونـه کړې د مساګيتانو پـه خدای ګوټي لمر باندې قسم کـوم چې د تـا د ټولو وينو لـه نـه مړېدو سره سره بـه درتـه سبق درکړم " خـو سـيروس د هغــې غوښـتنه ونــه منلــه او د ملکــې زوی چــې لــه پاړسـيانو سـره يرغمـل و ، ځـان وواژه بيـا نـو د دواړو خـواوو تـرمنځ جګـړه حتمـي شـوه تـوميرويس خپـل ټـول پوځونـه غونـډ کـړل او پـر پاړسـيانو يـې بريـد وکـړ اول لـه ليـرې نـه يـوه بـل پـه غشـو ويشـتل ، ترڅـو چـې خبـره لاس پـه لاس د چړکيـو او نيـزو جنـګ تـه ورسـېده د هېـرودوت پـه وينـا "د پاړسيانو ټول پوځ لـه مېنځـه لاړ ، چې پـه هغـو کې پـه خپلـه سيروس هـم و چې لـه نهـه ويشت کلونـو واکمنۍ نـه وروسـته (پـه مخزېـږدې ۵۳۰) لـه مينځـه لاړ " هېـرودوت دغـه جنـګ تـر نـورو ډېـر شـديد ګڼي او وايـي ، چـې ملکـې تـوميريس بيـا د سيروس جسـد تـه پـه خطـاب کـې وويـل ، چـې "زه ژونـدۍ او سـوبمنه يـم ، خـو تـا سـره لـه دې هـم پـه چـل ول سـره لـه خپل زوی نه په محرومولو سره برباده کړې يم "[۵۷]

د منځنـــۍ اســـيا خلکـــو تـــاريخي رســـالت لکـــه چـــې د امپراتورانـــو او امپراتوريـــو لـــه مېنځـــه وړل دي ، چـــې د

امپراتور سیروس په وژلو سره یې پرې پیل وکړ وروسته د بخدي والي بیسوس د هخامنشیانو وروستی امپراتور درېیم داریوش له منځه یووړ، چې د مقدوني سکندر نه تښتېده ډېر وروسته د ساسانیانو امپراتور، درېیم یزدګرد په مرو کې د خسرو نومي ژرنده ګړي په لاس ووژل شو، چې له فاتحو عربو نه تښتېده او هلته په مرو کې د خسرو ژرندې ته ننوتلی و په اتلسمه پېړۍ کې شاه محمود هوتک د صفویانو او بیا احمد شاه دراني د مغولو امپراتوري لاندې کړه، په داسې حال کې چې په بلې پېړۍ کې افغانانو د انګلیس امپراتوري پوځونه دوه ځل مات کړل او په شلمې پېړۍ کې یې د شورويانو امپراتوري پوځونه له خپل ملک نه په زور وایستل شورويانو ته دا دغسې ضربه وه چې ډېر زر یې د امپراتورۍ په سقوط کې یو مهم عامل شو.

په هر حال، د بهستون د لیکنې له مخې له سیروس نه لس کاله وروسته داریوش ساکا چې شاید مساګیت ساکا به وي لاندې کړل او د هغو یو مشر سکون خا (Skunkha) یې وواژه، ځکه چې مساګیتانو د زر تشتي د نیکي خدای ګوتي اهورا مزدا چې د هخامنشیانو رسمي دین و، نه منه خو د هخامنشیانو واکمني په مساګیتانو باندې یقیني نه وه د فرای په وینا "زما په نظر د هخامنشیانو له خوا د ساکا د ډول ډول ټبرونو او د ختیځ د

نورو ولسونو پاڅونونه او بيا بيا لاندې کېدل ، چې د زړې پاړسو پر اساس دي ، بايد په هېڅ ډول په تاريخي ډول ثابت شوي ونه ګڼل شي ، که څه هم هغه به په زړه پورې وي [۵۸] " د فرای د نظر په ملاتړ بايد ووېل شي ، چې د سکندر د يرغل په وخت کې په ختيځ کې د هخامنشي پوله د سردريا سين و ، خو هيرودوت د مساګيتا په اړه دا هم وايي ، چې "کله يو سړی زوړ شي ، خپلوان يې سره ټولېږي ، د پسو او وزو په ګډون يې وژني ، غوښې يې پخوي او په لويې مېلمستيا کې يې خوري ، خو څوک چې له ناروغي نه مړ شي ، مړی يې ښخوي "

د مقدونيې سکندر او اريانه :

د مقدوني سکندر په يرغلونو او له هغه وروسته په مخز بېږدې ۲۲۰ کې په چين کې د لوی دېوال په بشپړېدلو سره په ټولې اسيا کې ستر بدلونونه يو په بل پسې راغلل د هخامنشي امپراتوري د لويديځ له خوا د سکندر په لاس نسکوره شوه او له ختيځ نه پوونده ټبرونه د لويديځ په لور نويو مېنو ته وکوچېدل په اريانه کې اول د يونانيانو او وروسته د ختيځو پوونده ټبرونو له خوا نوي دولتونه جوړ شول

سکندر ۳۵۶ ۳۲۳ مخز بېږده، د خپل پاچا پلار فليپ له وژل کېدلو نه وروسته په ۳۳۶ کې په شل کلنۍ کې د

مقدونیې پاچا شو د ارسطو دغه شاګرد د یوه واړه او شډل هېواد پاچا و اول یې د هغه لوی ، منظم او پیاوړي پوځ په مرسته چې له خپل پلار نه ورته پاتې و، ټول یونان د خپل پلار په شان یو ځل بیا متحد کړ او بیا یې د خپل پلار هغه پروژه له سره ونیوله، چې اسیایي یونانیان د هخامنشي له واکمني نه ازاد کړي او دغه امپراتوري هم نسکوره کړي او په خپله د عمومو پاچا شي د همدغه مقصد لپاره په ۳۳۴مخزېږدي کې له هل سپانټ (Hill spont) نه تېر شو، چې د اسیا لویې وچې په لویدیځه څنډه کې پروت دی او په دې ډول د هخامنشي امپراتوري په لویدیځې برخې کې ننوت، خو هخامنشي امپراتور داریوش که څه هم د لویې امپراتوري واکمن، د لوی پوځ او ډېرو شتو خاوند و، دفاعي سیاست غوره کړ له سکندر سره د یوې وړې نښتې په ترڅ کې پاچایې کورنۍ د سکندر لاس ته ورغله، چې هغه په عزت ورسره سلوک وکړ داریوش له سکندر سره دیپلوماسي شروع کړه، ان تر دې چې په درېیم وړاندیز کې یې له هغه نه وغوښتل چې له لور سره یې واده وکړي او په ولور کې یې له فرات نه تر لویدیځ پورې د امپراتورۍ سیمې ومني، خو سکندر دغه وړاندیز هم رد کړ، لکه دمخه چې دوه نور وړاندیزونه یې هم نه و منلي په ۳۳۱ کې یې په ګاګه میله (Gauga mela) کې د هغه لوی پوځ ته ماتې ورکړه

او بیا یې د سوسا (Susa) او پرسي پولس (Persi polis) ښارونه تر پښه ونیول او داریوش د شا خوا ته روان شو، خو د بخدي والي بیسوس (Bessus) چې له خپل بخدي پوځ سره په پاچايي کمپ کې و، په دامغان کې هغه ووژه [۵۹] او خپل ځان یې پاچا اعلام کړ. له هغه وروسته د بخدي یا باختر په پراخه ځمکه کې د سکندر ستونزې ډیرې او ټینګې شوې. په دغه وخت کې خوارزم، بدخشان، مرو، سغدیانه، هري (هرات)، د باختر سیمې وې او مېشتو او پووندو ټبرونو یې د بیسوس او سپتامنز (Spita menes) په مشري له سکندر سره ډېر ګوريلايي جنګونه وکړل.

اول داریا (هرات) والي، ساتي برزن، د بیوس متحد د سکندر یو ټولی پوځ له مینځه یووړ، خوسکندر دغه پاڅون په سختۍ سره غلی کړ. له هغه وروسته قوماندان فیلوتاس د سکندر پر ضد دسیسه کې له خپلو ملګرو سره اعدام شو. د پوځي افسرانو له خوا دا یوه خطرناکه دسیسه وه، چې ناکامه شوه. سکندر بیا بخدي ته د تګ په لار کې د هندوکش له خاواک کوتل نه په اوښتلو سره ډېرې ستونزې او تلفات وګالل. بیوس چې ګمان نه کاوه چې سکندر به په دغې سختې لارې بخدي ته ورسېږي، له خپل متحد سپتامنز سره سغدیانې ته لاړ په دې هیله چې سکندر به له امو نه تېر پدلی ونه شي او دی به په سغدیانه کې په دفاعي جنګ لاس پورې کړي. سکندر

وروسته له دې چې په بلخ کې سغديانې ته د تګ پرېکړه وکړه، خپل پوځ يې د خپلو انجنيريانو په مهارت سره د خېمو له څرمنو نه جوړو جالو کې د کلف په برخه کې له آمو نه په پينځو ورځو کې تېر کړ له آمو نه د سکندر او د هغه د پوځ په اريانونکي ډول تېرېدل او د بيسوس له خوا د بخدي پرېښوول سپتامنز او ملګري يې انديښمن او په دې فکر کړل، چې اوس د مشر د عوض کولو وخت رسېدلی دی. دوی بيسوس سکندر ته په لاس ورکړ، چې هغه وروسته په ۳۲۸ کې په اقباتانه کې په ډېرې بې رحمۍ سره ووژل شو[60]

سکندر په دې فکر چې سپتامنز يې متحد شوی دی اول مراکندا (سمرقند) او بيا سردريا (تنې، حيجون، جکسارتز) ته مخه وکړه، چې د مساګيتا او دهای (Dahae) ساکاو سيمې وې. دهای په بخدي کې هم يو لوی او قوي قوم و. سردريا، لکه چې دمخه ويل شوي دي، د هخامنشي ختيځه پوله وه. سکندر چې هلته حصارونه وموندل اجير سرتېري يې پکې ځای پر ځای کړل او په دې يې پيل وکړ، چې هلته دغسې يو ټينګ نظامي حصار ولري، چې له هغه نه د قومونو د ايل کولو لپاره د خيز تختې په شان کار واخلي، خو په دغه کار سره د سکندر اصلي ستونزه پيل شوه. اول سغديان او بيا باختريان يې پر ضد جګ شول. سکندر سپتامنز او د هغه

ملګري کتانز (Catanes) نه ددغو پاڅونونو په ځپلو کې مرسته وغوښتله، خو هغوی چې ددغو پاڅونونو اصلي محرکان وو، د هغه غوښتنه رد کړه او سپتامنز په همدغه وخت کې سمرقند محاصره کړ. د دواړو خواوو ترمنځ نښتې ښې معلومې نه دي، خو د مولف پيټر ګرين په وينا د سکندر له پوځ نه "اته زره کسان په اخري ناهيلي دفاع کې مړه شول او اوه زره پاتې يې د دوو پاتې حصارونو له پوځي واحدونو سره يوځای قتل عام شول (۶۱)" د لاس په لاس جنګ په وخت کې سکندر پرمخ او غاړه په تيره ولګېد، د يو څه وخت لپاره يې ليد او د آواز نلونه زيانمن شول او مقدونيان په داسې حال کې چې هک پک او وارخطا شول، سکندر يې کامپ ته يووړ (۶۲).

"سکندر د لومړي ځل لپاره له دغسې قوم سره بايد جنګ وکړي، چې هغه هېڅ فکر نه کاوه. هغه وخت چې دښمنان يې په مخ کې سواره تېرېدل، دده پرهارونه لا هم ښه شوي نه وو او په خاص ډول په سختۍ سره ګرځېدلی شو... سره له دې هم د خپلو ملګرو غونډه يې وبلله. دا دښمنان نه وو، ې وېره وونکي وو، بلکې بې وخته وخت و. باختريان پاڅېدلي وو، ساکا يو بل خطر پېښ کړی وو، په داسې حال کې چې سکندر په صفونو کې درېدلی نه شو، سورېدلی نه شو او خپلو سړيو ته يې هدايتونه او زړه ورکولی نه شو... ددغو دوو خطرونو له املـه

سکندر خدای ګوتې ګرمول او شکایت یې کاوه، چې هغه څوک چې په اولو ورځو کې دغومره چټک و چې هیڅ څوک ترېنه تښتېدلی نه شو، اوس لټ پروت دی او دا چې خپل سړي یې هم په سختۍ سره یقین کوي چې ناروغي به پلمه نه وي.[۶۳]"

سکندر په دغه حال کې هم خپل یو قومندان د منیډیموس په نامه له پوځ سره د سمرقند په ښار کې د سپتامنز د محاصره کولو په مقصد واستوه. سپتامنز داهایان د هغه د راتګ په لار کې په یوه ځنګله کې ځای پر ځای کړي وو، چې په دښمن باندې ګوریلایي بریدونه وکړي. د اهایان دغسې ماهر سواره وو، چې په یوه اس باندې دوه کسه سپرېدل او هدفونه یې ویشتل. د هغو په دغو ګوزارونو سره اول یوناني قومندان او بیا د هغه مرستیال په ځمکه ولوېدل. پاتې پوځ د سپتامنز له خوا محاصره شو او په دغې نښتې کې دوه زره پلي او درې سوه سواره په ځمکه ولوېدل. "سکندر د مصلحت له مخې دغه غمیزه پټه وساتله او هغوی یې چې د جنګ له ډګر نه ستانه شوي وو، په مرګ وترټل چې دغه خبر خپور نه کړي.[۶۴]" سکندر شاید په ټول ژوند کې دغومره نارام شوی نه وي، لکه اوس چې شو. "هلته یې په پوره یوازیتوب سره شپه په ویښه تېره کړه، زیاتره به یې د خپلې خیمې ځرمنې جګولې چې د خپلو دښمنو اورونه

وګوري چې د شمېر اټکل يې وکولی شي " په سباوون مهال کې له خپلې خيمې نه بيرون ووت او خپلو سرتېرو ته يې ځان ښکاره کړ، چې هغوی يې په ليدلو سره د پسرلي د ګلانو په شان وغوړېدل او د هر ډول قربانۍ لپاره يې تياری وښود. څه وخت وروسته چې سکندر ته د تګ تياری بشپړ کړی و، د مساګيتانو شل لويان ور ته په جرګه ورغلل. دمخه د مساګيتانو د وړو ځانګو دوه جرګو ورسره ليدلي وو، چې هغه ښه سلوک ورسره کړی و.

د روم تاريخپوه کونټس روفوس (Quintus Rufus) د زېږدي لومړۍ پېړۍ په نيمايي کې په خپل اثر (د سکندر تاريخ) کې ليکي، چې " زه به هغه روايت بې له کوم تغيير نه نقل کړم، چې موږ ته رسېدلی دی. زما د راويانو په وينا د ساکا يوه مشر په دې ډول خبرې پيل کړې. "

" که خدايګوټو اراده کړې وای چې ستا قد دې ستا له حرص سره برابر وي، نړۍ به دې نيولی ونه شي. ته به ختيځ په يوه لاس کې ونيسې او لويديځ په بل کې... ته هغه څه غواړې چې ور ته رسېدلی نه شې. له اروپا نه اسيا ته مخه کوې، له اسيا نه بېرته اروپا ته ځې. که ته ټول انسانان لاندې کړې، بيا به اماده اوسې چې له ځنګلونو، واورې، سينونو او سريله حيواناتو سره جنګ وکړې. ته نه

پوهېږي چې غتې ونې ډېر وخت نیسي چې وده وکړي او یوه ګړۍ نیسي چې قطع شي دا احمق سړی وي، چې مېوې ته یې ګوري او لوړوالي یې نه اندازه کوي. پام وکړه چې سر ته د رسېدلو په لار کې له څانګو سره چې په لاس کې دې نیولي ونه لوېږي. زمری کله کله د وړو مرغانو ښکار وي او اوسپنه کله په زنګ سره خوړله کېږي. هېڅ څیز دغومره زړور نه دی، چې ونه ترټل شي، حتی د ضعیف له خوا."

"موږ له تا سره څه وکړو؟ موږ هېڅکله ستاسې په هېواد باندې پل نه دی ایښی، موږ دې په خپلو بې پایه ځنګلونو کې په ناپوهۍ ژوند ونه کړو چې ته څوک یې او له کوم هېواد څخه یې؟ موږ د هېڅ چا مریان کېدلی نه شو او نه غواړو د بل چا باداران اوسو. د ساکا د نژاد په اړه چې یو څه نظر درکړو، موږ د یوه جوړه غویو، لوبې، غشي، لیندۍ او جام خاوندان یو. له هغو نه له خپلو دوستانو سره [په ګډه] او د دښمنانو پر ضد کار اخلو. موږ دوستانو ته هغه فصلونه ورکوو، چې زموږ د غویو په زیار سره تولید شوي وي او له هغو سره موږ له جام نه کار اخلو، چې خدایګوتو ته یې وړاندې کوو. خپل دښمنان له لیرې نه په غشو او له نږدې نه په لندو سره ولو. موږ په دغه ډول د [اثور] پاچا او له هغه وروسته د مادانو او پارسو پاچا ته ماتې ورکړه او مصر ته زموږ لار خلاصه ده."

"او ته په ویاړ سره ادعا کوې چې په داړه مارو پسې راغلی یې، خو ته ټولو خلکو ته چې ورسره مخ شوی یې، داړه مار یې. تا لیدیا ونیوله، سوریه [اثور] دې لاندې کړه، پارس دې په لاس کې دی، بخدیان دې تر واک لاندې دي، هند ته دې سترګې نیولي دي، اوس تا حرصناک، نه مړېدونکي لاسونه زموږ په رمو پسې غزولي دي. ته ولې شتمنیو ته اړه لرې؟ هغه ستا حرص نور هم پاروي. ته لومړی کس یې چې له حد نه د ډېرو ځیزونو په لرلو سره دې ولږه پیدا کړې ده. ددې لپاره چې نور هم ولرې تر هغو نه دې لا زیات زړه کېږي، چې یې نه لري. آیا ددې درک نه کوې چې د باختر په شاوخوا کې څومره ډېر ټال شوی یې؟ کله چې تا باختریان لاندې کول سغدیانانو جګړې پیل کړې، ستا په برخه کې بری جنګ زېږوي. فرق نه کوي چې په ځواک او قوت کې له نورو نه څومره ډېر دمخه شې. حقیقت دا دی چې هېڅ څوک بېګانه بادار نه غواړي."

"بس له تنې [سر دریا] نه واوره، د ساکا سیمه به درته معلومه شي، خو ته به ساکا هېڅ نیولی ونه شې. موږ به په خپلو لږو وسیلو سره ستا له پوځ نه چې د ډېرو ولسونو ولجې ورسره دي، ډېر چټک اوسو. بیا نو که څه هم ته به فکر وکړې، چې موږ څومره لیرې یو، مونږ به دننه په خپل کامپ کې ووینې. موږ په برابري چټکی سره په مخ

او په شا ځو. ماته ويل شوي دي، چې په يوناني ضرب المثلونو کې د ساکا په دښتو باندې ټوکې مسخرې کېږي، خو موږ دښتې او نامېشته ملکونه تر ښارونو او بډايو کرنيزو ځمکو نه غوره بولو، نو ته خپله شتمني ټينګه ونيسه هغه ښويېدونکې ده او د ميل پر خلاف يې نيول کېدلی نه شي. راتلونکی نظر اوس ته د سم مصلحت ښه ښوونکی وي. په خپلې شتمنۍ باندې يو څه بنديز ولګوه، ته به يې لا په اسانۍ سره کنټرول کړې. زموږ خلک وايي چې شتمني پښې نه لري، يوازې لاسونه او وزرونه لري. څه وخت چې هغه خپل لاسونه غزوي، وزرونه يې هم ونيسه."

"په پای کې که ته خدايګوټی يې، دا دې دنده ده چې انسانانو ته ګټه ورسوې، نه دا چې د هغو شتمني لوټ کړې. که انسان يې تل په ياد ولره، ې دا هغه څه دي چې ته يې. دا هوښياري نه ده چې په ذهن کې دې هغه څه وګرزوې چې له خپل ځان نه دې غافل کړي. ته به وکولی شې د هغو په دوستۍ ډډه وکړې، چې نه غواړې پرې حمله وکړې ځکه چې دوستي د برابرو تر منځ ډېره ټينګه وي او هغه انسانان سره برابر ښکاري، چې د يوه بل قوت يې نه وي ازمېلی. پام کوه چې هغوی چې لاندې کړي دې دي خپل دوستان ونه ګڼې. د بادار او مريي تر منځ دوستي نه وي. حتی د ارامۍ په وخت کې دا د

جنګ حال ګڼي. فکر مه کوه چې ساکا د دوستۍ تصویبولو لپاره لوړه کوي، د دوی لوړه دا ده چې دوی په خپل قول عمل کوي. دغه ډول احتیاط د ژمنو لاسلیک کول او د خدایګوټو شاهد نیول یوناني رسم دی. زموږ په نظر زموږ رښتیني دین په قول عمل کول دي او هغوی چې یې نه کویو خدایګوټي غولوي او ته هغه دوست ته اړ تیا نه لرې، چې روغ نیتی ته یې په شک ګورې، خو په موږ کې به ته دغسې خلک وموموې چې اسیا او اروپا دواړه وساتي. موږ د بکترا [بلخ] ګاونډیان یو، دغومره ده چې تنهې موږ سره بېلوي. موږ له تنهې نه د باندې ملک کې آن تر تریس (Thrace) پورې اوسېږو او ویل کېږي چې له تریس نه وروسته مقدونیه پر ته ده. موږ ستا د دواړو امپراتوریو ګاونډیان یو. فکر وکړه چې اوس ته غواړې موږ ستا دښمنان اوسو یا ستا دوستان."

سکندر د هغو په ځواب کې دغومره وویل، چې دی به په خپل بخت چې پرې اعتماد لري، ډډه وکړي او د دوی مشوره به هم په نظر کې ولري او له احمق او خطرناک عمل نه به ډډه وکړي (۶۵).

له دغه متن نه څرګنده ده، چې د ساکا دغه لویان له سلیم عقل، پراخ نظر او عقلي استدلال نه ښه بهره من او په کافي اندازه زړور وو، چې سکندر ښو عملونو ته متوجه کړي او مشورې ورکړي. دا به له دې امله و چې دوی له

ژوند سره علاقمن، د باداري او غلامی مخالف او د خپلواک ژوند غوښتونکي وو. ځینې ممکن تعجب وکړي، چې کوچیان او هغه هم د دوه زره او درې سوه کلونو دمخه کوچیان او دغسې پاخه فکرونه!

خو د ساکا او سکندر ترمینځ دوستي او اعتماد ممکن نه و. د سکندر نظامي وضع له مساگیتانو سره په مقابله کې لا هم خطرناکه وه. سپیتامنز هم ژوندی او فعال و او سکندر یې په باختر او سغدیانه کې له غځو ستونزو سره مخ کړی و. له بلې خوا سکندر چې د هخامنشي امپراتوري لاندې کړې وه، عزم کړی و چې د ساکا قومونه هم لاندې کړي، خو له هغو سره په مقابله کې له خپل دغه عزم نه واوښت او هند ته د تگ په فکر شو. په دې ډول هغسې چې د تنهي سین (سر دریا) د هخامنشي امپراتوري پوله وه، دده د امپراتوری پوله هم شوه او ساکا پر ځای پاتې شول.

د سکندر په امر د ساکا له هیئت نه لا دمخه له سردریا نه د تېرېدلو لپاره دولس زره کښتی تیارې شوې وې، چې له تختو، لرگیو او تېرونو نه جوړې شوې وې. ساکاوو که څه هم د سکندر پوځیان په پرله پسې ډول په لندواو غشو ویشتل بیا هم پوځ له سین نه تېر شو او د دوی ترمینځ جگړه ونښته، چې اخري بری د سکندر د پوځ شو. د ساکا تلفات چې ډېر وو، معلوم نه دي د یونانیانو

هم يو شمېر سواره او پلي تلف او تېپي شول. ساکا چې نه لاندې کېدونکی نوم ګټلی وو، د سکندر په زور قایل شول او د روغې جوړې په مقصد يې يو هيئت ورواستوه. سکندر هم د معمول په شان د هغه هر کلی وکړ، خو د بېر ته تګ په لار کې په هغې سیمې کې چې دمخه يې درانه تلفات ورکړي و، "... د اطرافي سيمو د سوزولو او د جنګ وړ کسانو د وژلو امر ورکړ."(۶۶) سکندر سغدیانې ته ستون شو، په داسې حال کې چې سپتامنز دمخه له سمرقند نه باختر ته تللی و. په سغدیانه کې سکندر څه وخت چې د دېرشو مساګیتي بندیانو د وژلو امر ورکړ، له نه فکر کېدونکي حال سره مخ شو. دغه بندیان چې له لوړو کورنيو څخه وو، ددې پر ځای چې خپګان وښيي خوښي وښووله. سکندر حېران شو او له هغو نه يې په خپله واورېدل چې که بل څوک د دوی د اعدام امر ورکړی وای، دوی به خپه وای او اوس چې د نړۍ فاتح دغه امر کړی دی، دوی پرې وياړي. سکندر په دغه ځواب سره وغوړېد او هغوی يې وبښل او هغو هم د وفا او خدمت وعده وکړه او په خپل قول ټينګ ودرېدل(۶۷).

سکندر بلخ ته ستون شو، په همدغه وخت کې له یونان او سوريې څخه څه باندې څوارلس زره پلي او سپاره ملاتړ ورته ورسېدل او هغه چې تر دغه وخت پورې د ساکا له ټبرونو نه ډېر تلفات ليدلي وو، د هغو په

لاندې کولو کې نور هم ټينګ شو چې واکمني ته يې غاړه نه ايښودله او دغسې خلک چې سپيتامنز د هغه پر ضد لمسول کم نه وو، خو تر هغه دمخه سکندر په مخزېږدي ۳۲۸ کې په مراکندا (سمرقند) کې په يوه لوی مصيبت اوښتی و او هغه دا چې د کلای ټس (Clitus) په نامه خپل يو لوړ رتبه افسر يې په يوې مېلمستيا کې د جر او بحث په وخت کې په داسې حال کې چې ټول نيشه وو سمله لاسه په نيزې سره وواژه. دغه وخت د ځوانو افسرانو او مشر افسرانو ترمېنځ حساسيتونه پيدا شوي وو او سکندر هم د ختيځو واکمنو په شان د زورواکۍ لار نيولې وه، خو کلای ټس دغسې وفاپال افسر و چې هم يې د سکندر له پلار سره په صداقت خدمت کړی و او هم يې په خپله سکندر په يوې نښتې کې له مرګ نه ژغورلی و. سکندر چې لږ په حال شو، خپل مخ يې په نوکانو شوکارې کاوه او خپلو ساتونکيو ته يې زارۍ کولې، چې ژوند يې ختم کړي او له دغه خجالت نه يې وژغوري. درې ورځې شپې يې په خپلې خيمې کې په ولږه تېرې کړې او "څه وخت چې ساتونکي او خادمان يې پوه شول چې دی غواړي ځان هلاک کړي، په خيمه يې ورننوتل او پرې غالب شول چې ډوډۍ وخوري" پر هغه برسېره پوځيانوددې لپاره چې د سکندر د خجالت بار سپک شوی وي په رسمي ډول اعلام کړه، چې د کلای ټس وژنه جايزه وه[۶۸]. حقيقت دا

دی، چې د جنګونو فشار په مقدونیانو بد اثر کړی و او سره بې اتفاقه کړي يې وو، خو دا ګډ خطر و چې دوی يې متفق کول. په بخدي او سغديانه کې د سپتامنز په مشرۍ مقاومت روان و او په يادې شوې مېلمستيا کې د مقدونيې قومندانانو ته طعنه ورکړل شوې وه، چې په جنګ کې د سپتامنز له لاسه مات شوي وو[۶۹].

سکندر د ژمي تېرولو لپاره د بخدي په لار کې د ساکا پولو ته نږدې زنيپا (Xenepa) نومي ځای ته ورسېد، چې يوه کلي لرونکي ښېرازه سيمه وه او يو شمېر بخديانو هلته پناه وړې وه. "دوی ناڅاپه د سکندر په يوه جنرال امينتاس (Amyntas) ودانګل، جګړه يې تر ډېره وخته روانه وساتله خو چې اوه سوه تنه يې تلفات ورکړل... په شا شول خو تلفات يې هم واړول. اتيا تنه مقدونيان يې له مېنځه يوړل او درې نيم سوه يې ټپي کړل، خو د بخدي خلکو سره له دې هم بښنه وګټله[۷۰]" سکندر چې دمخه په غونډيو او هسکو ځايونو کې چونۍ جوړې کړې وې او ځايي اجير سرتېري يې پکې پر ځای کړي وو، اوس د هغه په ګټه تمامې شوې. "سپتامنز ته اوس ډېره ګرانه شوه چې خواړه او اسونه ولري، دا خو لا پرځای پرېږده چې د يوې خوندي مېنې خاوند وي." سره له دې هم سپتامنز له مساګيتي ساکانه درې زره سواره تنظيم کړل او د يوې لويې حملې بندوبست يې ونيوه، خو په

هغې نښتې کې چې د کوی نس (Coenus) په قومنداني د مقدوني پوځ او سپتامنز د ملېشاوو ترمېنځ وشوه، لومړني غالب شول او د سپتامنز اته سوه سواره او د مقدونیانو تر هغه ډېر کم تلف شول او په خپله سپتامنز له مساگیتانو سره دښتې ته په شا شو. د سپتامنز د مرگ په اړه دوه روایتونه راپاتې دي.

د مؤلف اریین په روایت له سپتامنز نه زیاتره باختریان او سغدیان جلا شول او مساگیتانو یې کامپ چور کړ او هغه یې له ځان سره بوته او چې یې واورېدل سکندر له پوځ سره د دوی په لور روان دی، سپتامنز یې ووا‌ژه او سر یې هغه ته واستوه[۷۱]. دغه روایت په ډېرو اثرونو کې راوړل شوی، خو هغه د اعتبار وړ نه ښکاري. سکندر ته گرانه وه، چې مساگیتان په خپلې سیمې کې لاندې کړي. دا هم عجیبه معلومېږي چې مساگیتان به د یوه غېر یقیني خطر نه د بچ کېدلو لپاره سپتامنز یانې هغه څوک ووژني، چې "د ټول ولس د خلکو د جنگ محرک و او مشرانو یې ورسره اتحاد کړی و"[۷۲]. د روم تاریخپوه روفوس روایت گرد سره بېل دی. د هغه په روایت سپتامنز چې د ښځې په حال کې ډوب ویده و، مېرمنې یې په توره د هغه سر له غاړې نه پرې کړ. مېرمن یې له جنگونو او کوچې ډوله ژوند نه په تنگه شوې او ترېنه یې په وار وار غوښتي وو، چې په خپلو اولادونو

رحم وکړي او له جنګ نه لاس واخلي او سکندر ته تسلیم شي، خو هغه د هغې زارۍ نه منلې او ور ته یې ویل چې ده ته "مرګ له تسلیمۍ نه لږ دردناک دی[۷۳]"

حقیقت چې هر څۀ وي، سپتامنز د نن ورځ] په اصطلاح دغسې یو ګوریلایي قومندان و، چې د خپلواکۍ د مدافعانو په ملاتړ یې د سکندر "نه ماتېدونکی" پوځ په باختر او سغدیانه کې تر دوو کلونو نه ډېر ټال کړ او ډېر یې ترینه له مېنځه یووړل. د نړۍ دغه نامتو قومندان هغومره چې له سپتامنز نه ستونزې لیدلې دي، له بل چا نه یې نه دي لیدلي.

د سپتامنز په مرګ سره منظم مقاومت له مېنځه لاړ، خو په بدخشان او سغدیانه او ځینو نورو ځایونو کې دغسې سختې غرنۍ سیمې لا هم وې، چې لویانو یې د سکندر واکمني نه منله. د بدخشان په غرنیو حصارونو کې څلور دغسې لویان وو، چې په خپلو لوړو او ټینګو کلاګانو کې یې ځانونه خوندي لیدل. سکندر د مخزېږدې ۳۲۸ کال په سره ژمي کې په پای کې پرې غالب شو، خو "په دغه مارش کې یې نږدې دوه زره سر تېري د سړو او نمونیا نه له لاسه ورکړل" بل غرنی حصار د "سغدیانې غر" و چې نه لاندې کېدونکی ګڼل کېده او د بلخ یوه مشر اوکسیارتز (Oxyartes) خپل سر تېري له خوراکي ښیزونو او خپلې کورنۍ سره هلته ځای پرځای کړي وو. دوی

دغـومره ډاډه وو چـې د سـکندر د پیغـام پـه برابـر کـې پـه ریشـخند سـره ځـواب ورکـړی و، چـې دوی بـه "یـوازې وزر لرونکـو سـر تېرو تـه تسـلیم شـي" او چـې د سـکندر انجینـران او ډېـر نور پـه شـپه کې غـره تـه وختـل دوی بیـا ورتـه تسـلیم شول (۷۴).

سـکندر پـه دې ډول لـه درې کلـو جګـړې کولـو او سـختو سـتونزو لـه ګـاللو او د ډېـرو انسـاني تلفـاتو لـه ورکولـو نـه وروسـته پـه مخـزېږدي ۳۲۷ کـې پـه دې بریـالی شـو، چـې بـاختر یـانې بلـخ، بدخشـان، هـرات او تـر سـردریا پـورې سـغدیانه لانـدې کـړي. ده د خپلـې واکمنـۍ د خونـدي کولـو لپـاره یـو لـړ نوي کارونـه وکـړل او پخـواني یـې سـر تـه ورسـول. غـټ کـار یـې هغـه شـپږ لویـې نظـامي چـونۍ یـا حصـارونه وو، چـې د سـکندریې پـه نامـه ورو ورو ښـارونه او د سـوداګرۍ د ودې لامـل شـول. پـور تـه یـادې شـوې سـیمې د پخـوا پـه شـان د بخـدي یـا بکتریـا نـه تـر لاس لانـدې سـیمې وې، چـې یـوازې اریـن نـژاد خلـک پکـې اوسـېدل او سـکندر د بخـدي نـوی والـي امینتـاس (Amyntas) تـه یـې لـس زره پلـي سر تېري او درې نیم زره سواره تخصیص کړل.

د سـکندر بـل کـار دا و، چـې د بـاختر او سـغدیانې لـه لـوړو کورنیـو ځخـه یـې دېـرش زره ځوانـان راټـول کـړل او مقـدوني ډولـه نظـامي روزنـې لانـدې ونیـول پـه دغـه مقصـد چـې اوس بـه یرغمـل او وروسـته بـه پـوځي افسـران وي. سـکندر دوی

دغومره مهم ګڼل، چې هغوی یې خپل "ځای ناستي" ونومول یانې هغوی چې د افسرانو په توګه به د مقدوني ساتونکو ځایونه نیسي. د سکندر بل اساسي مدني نوښت داو، چې د باختر د یوه محلي واکمن اکسیارتز (Oxyartes) له لور رخشانې سره یې په خاصو مراسمو سره واده وکړ، لکه چې وروسته د هغه ځای ناستي سلوکوس نیکاتور د سپتامنز له لور اپامه (Apama) سره واده وکړ او د دوی یو زوی بیا په یونان- باختري دوره کې پاچا شو[۷۵]. دا ټول په دغسې حال کې چې سکندر په دغو سیمو کې ډېرې ستونزې لیدلې او ډېر سر تېري یې له مېنځه وړل شوي وو او عنعنه پال افسران یې ناراضي وو. سره له دې هم سکندر په دغو او نورو کارونو سره د لاندې شویو ولسونو او یونانیانو ترمېنځ د برابرۍ او خپلوۍ اړیکې ټینګ کړل، که څه هم استاد یې ارسطو غیر یونانیان "بربریان" ګڼل. سکندر د بل کال د پسرلي په اخر کې له زراسپه (بلخ) نه د هند په لور وروسته له هغه روان شو، چې په بخدي کې یې خپل شل زره ناروغ او ټپي سرتېري له ځایي خلکو سره ځای پرځای کړل. دده په څه باندې یو لک پوځ کې له مقدونیانو او یونانیانو سره باختریان، سغدیانیان، ساکا او نور هم ملګري وو. په دې حساب سکندر په تاریخ کې لومړنی کس کېږي، چې د ختیځو او لویدیځو ولسونو په نږدې کولو کې یې نوښت

کړی او په دغه چلند-سره یې په باختر کې د یوه نوي او ډینامیک مدنیت د هسکېدلو لپاره ډگر هوار کړی، چې وروسته به یې بیان وشي.

سکندر په ختیځه اریانه کې:

سکندر د مخز بېردي ۳۲۷ کال په پسرلي کې له زراسپه (بلخ) نه د هند په نیت له څه باندې یو لک یوناني او باختري پوځ سره روان شو او په لسو ورځو کې د کوشان کوتل له لارې له هندوکش نه واوښت او بگرام ته ورسېد، چې هلته یې دمخه یوه چاوڼۍ جوړه کړې وه. دلته د هند د تاکسیلا پاچا او نور پاچا زامنان ور ته ورغلل او د خپل رقیب د پنجاب پیاوړي پاچا پورس (Pourus) د لاندې کولو په مقصد یې د مرستې وعده ورکړه. د همدغه مقصد لپاره دوی پیلان او نور سوغاتونه هم هغه ته وړاندې کړل. سکندر د کابل سین پر غاړه ته ترڅو ننني جلال آباد ته نږدې د نیاسا (Nysa) ښار ته ورسېد، چې مؤسس یې د ډایونیسس (Dionysus) په نامه یو خدای گوڼی گڼل کېده او سکندر هغه په خپل حال پرېښود. سکندر دلته خپل پوځ دوه ځایه کړ، وړه برخه یې د دوه قومندانانو په سروالۍ د خیبر له لارې د اباسین یا انډوس (Indus) ته درسېدلو په مقصد وگمارله او په خپله یې د پوځ له لویې برخې سره د کونړ (خوسپس) او

باجوړ لار ونیوله [۷۶] په کونړ ې اسپه سیان (Aspasians) او په باجوړ کې د هغو یوه څانګه ګوراییناـان (Guraeans) او په سوات کې یې بله څانګه اساسي نیان (Assacenians) په کلاګانو کې اوسېدل. اسپه سیان په سانسکرت کې اسواکا (Asvaka) یا اسوه غانه یادېدل، چې وروسته په اسلامي دوره کې په افغان یاد شول.

د خیبر د لارې پوځ بې له کوم خطرناک مقاومت نه په څه باندې یوه میاشت کې اباسین ته ورسېد، خو سکندر په کونړ کې له ټینګ مقاومت سره مخ شو. د مؤلف ګرین په وینا "له هغې غرنۍ سیمې نه چې دی تېر شو ګرانه وه چې جوړه وکړي او له ډېرو دغسې قوي خلکو سره مخ شو چې ځانونه یې لومړی درجه جنګیالي ثابت کړل. په یوې نښتې کې غشي یې له اوږې نه تېر شو او د جنګ تر پایه پورې (چې د ۳۲۷ له نومبر نه د ۳۲۶ تر فبرورۍ پورې اوږد شو) حال یې چې په دقیق ډول وښوول شي، خورا لړزنده او عصبي به بیان شي. زیاتره دیوال لرونکي ښارګوټي چې ده پرې ودانګل ددې پرځای چې خپل ورونه پرانېزي ټینګ مقاومت وښود او څه وخت چې په پای کې لاندې شول، اوسېدونکي یې د انتقام په ډول ټول له تیغ نه تېر کړل." [۷۷] سکندر د انداکا (Indaca، انداراج ؟)، برکوټ (Birkot بریکوټ) او آري ګاین (Arigaion هرنای یا ارنوایی) ښارګوټو له لاندې کولو نه

وروسته د چترال ښار هم لاندې کړ، چې د اسپه سیو ډېر مهم ښار و[۷۸]. د اساسنیانو په ملک کې د مساګا (Massaga) ښار ګوټی له څلورو ورځو ښتو نه وروسته په سختۍ سره ونیول شو او د هغه اوه زره هندي سر تېري اجیران یې، چې د اسپه سیانو واکمن استخدام کړي وو، ووژل. دوی د جنګ په اخر کې یونانیانو ته تسلیم شوي ور[۷۹]. د اساسنیانو په سیمه کې د اورنوس (Ornos) غر و، چې د اوسني سوات او بونیر خلکو ور ته پناه وړې وه. سکندر د هغو د لاندې کولو په نیت هم شو، لکه چې د سغدیانه غره کې یې هم همدغسې کړي و. یونانیان معتقد وو، چې د دوی خدایګوټو دایوني سوس (Dionysus) او هېراکلیس ډېر دمخه هند لاندې کړی وو، سکندر وغوښتل چې د هغو تقلید وکړي، بلکې تر هغونه لا زیات وکړي نو یې هلته په جګړه کې په خپله برخه واخیستله "... او تر احتیاط نه زیات له انرجي نه کار واخیست او په پای کې چې له هرې خوا نه پرې ګوزارونه کېدل، په ځمکه ولوېد." او سخت ټپي شو. اخري بری سره له دې هم د مقدونیانو شو او سکندر لومړی کس و، چې د غره سر ته وخته. د اباسین په لویدیځ کې د هغه اخري عمل ډېر زیږ و. له پلوتارک نه روایت دی، چې '...وروسته له هغه چې هغه په یوه ښار کې ورسره اوربند وکړ، پرې یې ښوول چې ولاړ شي، د تګ په وخت کې

يې پرې نابېره وداڼګل او ټول يې ووژل او دغه عمل د هغه په نظامي سوانح کې د يوه داغ په شان ښتې دی، په نورو ټولو حالاتو کې هغه د يوه پاچا په شان د رواج له مخې جنګ کړی دی"[۸۰] د سکندر تاريخي بيوګرافي ليکونکی پروفيسر پيټر ګرين وايي، چې "د هندوش [هندوکش] جنګي قومونو سکندر له دغسې ډېر سخت مقاومت سره مخ کړ، چې هغه هېڅکله تجربه کړی نه و"[۸۱].

سکندر په هند کې:

سکندر د ۳۲۶ مخزېږدي کال په اپريل کې د خپل پوځ د دوارو برخو په سروالي له اباسين نه او د هند په برخه کې چې له اټک نه يو څو ميله لېرې په شمال کې پروت دی، تېر شو او د تاکسيلا نوی پاچا امفي په نظامي مرسته د پاچا پورس د لاندې کولو په نيت د پنجاب په لور روان شو. تکسيلا د اباسين او جيلم د سين ترمينځ يو لوی ښار و او له جېلم نه اخوا د پاچا پورس علاقه وه، چې په هند کې تر ټولو پياوړی پاچا و. ده هم د بېسوس په شان فکر کاوه، چې سکندر به له خپل پوځ سره د جېلم له سين نه تېرېدلی ونه شي، خو سکندر له هغه نه تېر شو، لکه چې دمخه له امو نه تېر شوی و. په هغې جګړې کې چې د پورس پاچا "پوځ او د سکندر د پوځ ترمينځ

ونښتله، د هند له پوځ نه نږدې شل زره پلي او درې زره سواره تلف شول. یونانیانو هم تلفات ورکړل. په پای کې پاچا پورس سکندر ته تسلیم شو او د دواړو ترمنځ روغه وشوه او دواړه سره مخامخ شول. پورس د سکندر د یوې پوښتنې په برابر کې چې اوس څه درسره وکړم وویل چې "دغسې سلوک راسره وکړه، چې یو پاچا یې باید وکړي." سکندر بیا وپوښته، چې که کوم بل څه رانه غواړې؟ په ځواب کې یې واورېدل چې "زما په دغې غوښتنې کې هر څه پراته دي." سکندر په دغه ځواب سره خوښ شو او پاچايي یې بېرته ورته ورکړه[۸۲].

د غالب او مغلوب پاچایانو دغه محاوره د احمد شاه دراني او د پنجاب د مغلو مغلوب وایسرای میر معین الملک محاوره راپه یادوي، چې څه باندې دوه زره کاله وروسته له هغه لاهور ته نږدې شوې وه. معین الملک د احمد شاه ددغې پوښتنې په ځواب کې، چې که زه ستا لاس ته درغلی وای، څه به دې راسره کړي وای؟ وویل چې "ما به دې سر پرې کړی او هغه به مې خپل شاهنشاه ته استولی وای." احمد شاه بیا وپوښته، چې اوس چې ته زما په لاس کې یې څه درسره وکړم؟ هغه بیا وویل چې "که سوداګر یې خرڅ مې کړه، خو ته پاچا یې (یو عادل او زړه سواندی پاچا) احسان راسره وکړه او ومې بښه." احمد شاه همدغسې وکړل[۸۳].

خو سکندر د خپل بري په هسکه او د ځوانۍ په قوت کې د خپل پوځ په برابر کې مغلوب شو. له جنګ نه ستومانو او له خپل وطن نه مسافر سر تېرو او افسرانو يې نور نه غوښتل جنګ وکړي او دمخه ولاړ شي. سکندر ډېر کوښښ وکړ، چې هغوی له خپل عزم نه واړوي، خو بريالی نه شو که څه هم د اوږدې وينا په ترڅ کې يې ورته وويل چې تاسې زما په قومندانۍ ډېر هېوادونه لاندې کړي او نژدې ده چې ټوله نړۍ ونيسو او "... دغسې امپراتوري به هېڅ پولې ونه لري، خو هغه چې خدای د ټولې نړۍ لپاره ټاکلي دي." دا يې هم ورته وويل، چې "لاندې شوې نړۍ په تاسو پورې اړه لري، د شتمنۍ زياتره برخه يې لا دمخه د تاسو په لاسونو کې لوېږي او هغه وخت چې ټوله اسيا لاندې شي، زه به له دېنه هم وړاندې لاړ شم چې يوازې ستاسې غوښتنې پوره کړم. له هغه نه چې تاسې خيال کوئ ډېر شته او قدرت به ولرئ. زه به هغوی چې پاتې شي، د هغو د رخې وړ وګرزوم چې غواړي ستانه شي."

کوي نس (Coenus) يوه افسر د نورو له خوا د اوږدې مودې وينا په ترڅ کې د ټولو د ګټې او مصونيت په خاطر وويل، چې ټول موجود پوځيان "... له تا سره د جنګ خطرونه او سختۍ ګالي او له هغو نه ځينې وژل شوي، ځينې چې په زخمونو سره معيوب شوي وو، د اسيا په بېلو

بېلو برخو کې پاتې شوي دي او ډېر نور له ناروغۍ نه مړه شوي دي او په دې ډول له هغه لوی پوځ نه کم پاتې شوي او د يو څو نورو روغتيا او پښتوانی قوت او عزم له مېنځه تللی دی. دوی هر يو په ټينګه غواړي خپل پلار او مور يا خپله مېرمن او بچيان، که ژوندي وي، ووينـي. ټول د خپل کور اشنا خاوره غواړي په دې هيله... چې له سره يې ووينـي او ژوند وکړي، نه په غريبۍ او بې نومۍ سره، د پښوا په شان، بلکې په هغې خزانې چې د تا له برکته يې ګټلي په ښه نامه او شتمنۍ سره. کوښښ مه کوه ددغسې کسانو قومنداني وکړې، چې نه غواړي درپسې لاړ شي، که د هغو زړه درسره نه وي، ته به د هغو پښتوانۍ زړور تيا يا پښتوانی روح ونه مومې... صاحبه! که تر هر څه لوړ يو څيز وي، چې يو بريالی کس پرې پوه شي، هغه دا دی چې څه وخت پر ځای ودرېږي"(۸۴).

د سکندر وروستی وخت:

سکندر بيا نه يوازې "پر ځای ودرېد" بلکې پر شا ولاړ او په سره اوړي کې د بلوچستان د ګاکرو له پاسه د مقدونيې په لور روان شو او وروسته له هغه چې په دغې سختې لار او تودخې کې يې ډېر سر تېري هلاک شول، بابل ته ورسېد. تر هغه دمخه د سوسه (Susa) په ښار کې د باختر او فارس ملکونو له لوړو کورنيو نه په يوه روايت

نهه زره او په بل روايت لس زره نجونې د پوځ سر تېرو او افسرانو ته په لوړو مراسمو سره واده کړې. د داريوش يوه لور يې له ځان سره او د هغه د کورنۍ نورې نجونې او داسې هم د نورو لوړو کورنيو نجونې يې له خپلو افسرانو سره جوړه کړې، چې په هغو کې د سپتامنز لور اپامه هم وه، چې سلو کوس نيکه تور ته يې واده کړه. وروسته په بابل کې يې خپل وطنوال په دې ډول مخاطب کړل:

"غواړم درياده کړم چې هغه وخت چې زموږ په خدمت کې شامل شوئ، ستاسې حال څنګه و؟ اول به د خپل پلار له وخت نه شروع وکړم، هغه وخت چې هغه وموندلی تاسې خوار، بې وزلي او کوچي خلک وئ، چې د غرو په لمنو کې مو وړې رمې پيولې، چې هغه مو د غرنيو ګاونډيو قومونو په مقابل کې له جنګ نه پر ته ساتلی نه شوې، هغه هم زياتره وخت په نابرياليو ډول. د اغوستلو لپاره هغه د پوټکو پرځای کالي درکړل او له سپيرو غرو نه يې ښېرازو هوارو ته ښکته کړئ او در ته يې وښووله چې له دغو قومي خلکو سره وجنګېږئ، ددې لپاره چې مجبور نه اوسئ د خپل ژوند د خونديتوب لپاره سختو ځايونو ته پناه يوسئ. هغه ښارونو ته راوستلئ، عادل قانونونه او ضابطې او مدني رواجونه يې درکړل. په دغو بربريانو باندې يې واکمن کړئ، يانې هغوی چې تل يې زوروليٰ، ځپلي او مريي کولئ او تاسې يې له لاس لاندې

کسانو څخه خپلواکي ته ورسولئ " سکندر وروسته له هغه چې د خپل پلار له خوا د یونان د لاندې کولو قصه وکړه، په خپلې قومندانۍ سره یې د هخامنشي امپراتورۍ، مصر، باختر، سغدیانې او هند دلاندې کولو بیان وکړ.

"ما له خپل پلار نه د سرو او سپینو زرو یو څو جامونه او د شپېتو تالانو (Talents) یوه خزانه او پینځه سوه تالان پور په میراث موندل. اته سوه نور تالان مې پور کړل او له دغسې هېواد نه روان شوم، چې حتی تاسې یې مړولی نه شوئ." اوس "مصر، سایرین (Cyrene) چې بې له جنګ جنګ نه مې ترلاسه کړل، ستاسې دي. سوریه، فلسطین او بېن النهرین ستاسې دي. د بابل، باختر، سوسه او د لیدیا شتمني، د پاړسیانو شتمني او د هندیانو شتمني ټولې ستاسو دي او سرخلاصې سمندر ستاسو دی. له تاسو نه والیان، جنرالان او لوی واکمنان هسک شوي دي. زه له دغو ډېرو غنیمتونو نه، له دغه تاج او زېړې چپنې نه پرته څه لرم؟ ما هېڅ شیز د ځان لپاره ساتلی نه دی. له تاسو نه هېڅ څوک له دغو شتمنیو نه پرته چې تاسې لپاره ساتل کېږي، زما شخصي خزانې ته ګوته نیولی نه شي. زه د هېڅ شیز ساتلو لپاره اړتیا نه لرم، ځکه چې زه هغه څه خورم چې تاسې یې خورئ. د تاسو په شان خوب کوم. په رښتیا کوم خواړه چې زه یې خورم زیاتره وخت

نظـر د تاسـو لـه خـوړو نـه چـې ښـه دي، لا سـاده دي او زه پـوهېږم چـې زيـاتره وخـت زه هسـې ويښ ناسـت يـم، چـې وګـورم تاسـې پـه ارامـۍ او مصؤنيت سـره خـوب وکـړئ لـه تاسـو نـه ځينـې ګيلـې کـوي، چـې سـتونزې او سـختۍ مـو ګاللي دي، آيا لـه تاسو نه څوک ويلی شي چې تاسې هغـه ستونزې ګاللې دي چې ما نـه دي ګاللي؟ لـه تاسـو نـه څـوک ويلـی شـي، چـې هغـه زمـا لپـاره ډېـرې سـختۍ تېـرې کـړي نظـر دېتـه چـې مـا يـې پـه اړه سـختۍ ګاللي دي؟ راځـئ اوس هـر يـو چـې لـه تاسـو نـه زخمونـه لـري ځـان لـوڅ کـړي او زه بـه خپـل زخمونـه وښـييم زمـا د بـدن هـېڅ برخـه البتـه د مخـې برخـې لـه داغونـو نـه خـالي نـه ده او نـه داسـې وسـله شـته چـې زمـا پـه بـدن بانـدې يـې نښـې نـه و پـرې ايښـې زه د لاس پـه لاس جګـړه کـې پـه تـورې سـره ټپـي شـوی يـم، زه پـه غشـو او د منجليقـونو پـه ګوليـو سوري شوی يـم، زه بيـا بيـا او ټـول ستاسـې پـه خـاطر پـه کـاڼو او سـوټيو وهـل شـوی يـم. مـا ستاسـې د ودونـو لپـاره جشـنونه نيـولي، لکـه څنګـه چـې مـې د خپـل واده لپـاره جشـنونه نيـولي دي او د تاسـې ډېـرو ماشـومان بـه زمـا د ماشـومانو خپلـوان وي (۸۵)" خـو دده د وينـا اخـري برخـه رښـتيا نـه شـوه، ځکـه چـې دی پـه همدغـه بابـل ښـار کـې د مخزېـږدي ۳۲۳ کـال د جـون پـه ديارلسـمه د دره دېـرش کلونـو پـه منـګ پـه ظـاهر کـې د شـديدې تبـې لـه امله مړ شو.

په نړۍ کې د سکندر په شان قومندان، هغه هم ځوان قومندان، تېر شوی نه دی. ده د خپل وخت نزدې ټوله معلومه نړۍ په لنډې مودې کې لاندې کړه. په هغو یې هیڅ رحم نه کاوه، چې ورسره جنګېدل او مغلوبېدل. څنګه چې ده بېحسابه جګړې ګټلې، بېحسابه انسانان هم وژل شوي دي، که څه هم هغوی یې ښښل چې ورته تسلیمېدل. له بلې خوا ده په بابل کې د یوې سترې غونډې په ترڅ کې د مغلوبو او غالبو ولسونو د زرګونو نارینه او ښځینه ځوانانو په جوړه کولو سره ددغو ولسونو ترمېنځ د "پخلاینې او اتحاد" بنسټ هم کېښود، په دغه مقصد چې "د لاندې شویو او فاتحانو ترمېنځ توپیر له منځه یوسي.[۸۶]" ده لا دمخه په باختر کې د همدغه مقصد د واقعي کېدلو په لور عملي ګامونه اخیستي وو، چې نتیجه یې هلته د یوه نوي ډینامیک مدنیت هسکېدنه شوه. په واقع کې دده په یرغلونو سره د ختیځ او لویدیځ ترمېنځ د لومړي ځل لپاره د سوداګرۍ او پوهاو لار خلاصه شوه، خو دده د خپلې وینا له مخې ده مغلوب ولسونه لوټ کړل، په دغه مقصد چې خپل خوار مقدونیان او یونانیان شتمن کړي، نو د ساکا مشرانو هغه وینا سمه وختله چې ورته یې ویلي وو، چې "ته لومړی کس یې چې له حد نه د ډېرو شیزونو په لرلو سره دې ولږه پیدا کړې ده." له دې ټولو سره سره یا د هغو له املـه

سکندر او کارونه یې اوس هم د معما په شان دي او تاریخپوهانو ددغې معما د پوهېدلو په مقصد ډېر اثار کښلي او لا یې هم کاږي. سکندر په نړۍ کې د هغو له ډلې نه دی، چې په اړه یې بېخي ډېر آثار خپاره شوي دي. په خاص ډول د یادونې وړ ده، چې د سکندر له امله د اریانه د ولسونو تاریخ د لومړي ځل لپاره ډېر روښان شو، خو تراوسه په قانع کوونکې توګه یقیني شوې نه ده، چې سکندر ولې دغسې نه فکر کېدونکي کارونه وکړل، چې یې وکړل.

یونان- باختري دولت:

د سکندر له مړینې نه زر وروسته "سپېڅلی اتحاد" له منځه لاړ او امپراتوري یې له یو ځه کړکېچ نه وروسته د هغه د ځلورو جنرالانو تر منځ ووېشل شوه. مقدونیه او یونان د کساندر (Cassander)، مصر د بطلیموس (Ptolemy)، تریس او وړه اسیا د لای سماکوس (Lysmachus) او بابل، پارس، باختر د سلوکس نیکاتور (Selecuz Nicotar) شول. په دې ډول نیکاتور چې د بابل والي و، په ۳۱۲ کې د سکندر د امپراتورۍ د پراخې برخې واکمن شو، خو په مخزیږدي ۳۰۵ کې مجبور شو چې د هندوکش ختیځې خوا سیمې د هند پاچا چندرا ګوپتا موریا ته پرېږدي، چې د سکندر له مړینې نه

وروسته پاچا شوی او د پتالي پوتره یا پتنه ښار یې مرکز گرزولی و. ده د نیکاتور ټول هغه کوښښونه شنډ کړل، چې د امپراتورۍ د ختیځو برخو د خوندي کولو لپاره یې کول. د یوه تړون له مخې نیکاتور ومنله، چې د پینځه سوه پیلانو په عوض دغه سیمې د گد روسیه (بلوچستان) په گډون چندراگوپتا ته پرېږدي. سره له دې هم د موریا کورنۍ په گندهارا یانې کابل او کندهار باندې حاکمه شوه. په دې ډول د هندوکش غرونه د سلوکوس او د موریا کورنۍ ترمېنځ پوله شول. دغه امپراتوري د چندرا گوپتا د لمسي، اشوکا په دوره کې له هرات نه تر بنگال او میسوري پورې پراخه وه او بودايي دین هم پکې خپور شو. بودیزم حتی په چین کې هم د مذهبي ډلو په کوښښ سره لار ومونده، خو د اشوکا له واکمنۍ وروسته د موریا امپراتوري چې د هند لومړۍ امپراتوري وه، مخ په ځوړ شوه او په مخزیږدي ۱۸۵ کې له ۱۳۶ کلونو عمر نه ورسته له مینځه لاړه. د چندرا گوپتا تر وخت پورې د هندیانو ژبه، سانسکرت یوازې ویل کېده او له هغه وروسته ولیکل شوه[۸۷].

باختر ته د نیکاتور توجه هم هغومره ډېره وه، لکه د سکندر چې وه. دی هم د سکندر په شان د باختریانو زوم و او په هغه برسېره ډېر یونانیان او مقدونیان لکه چې دمخه ویل شوي، په باختر کې پاتې شوي وو. لکه چې

ویل شوي سکندر برسېره پر دې چې شل زره تېپي او ناروغ یونانیان یې له ځایي خلکو سره پرې ایښي و، د باختر او سغدیانې له لوړو کورنیو ښځه یې د پرش زره ځوانان نظامي خدمت ته جلب کړي وو. برسېره پر دې په اریا (هرات)، اراکوزي (کندهار)، بلخ (بکترا) او داسې یې هم په سغدیانه کې یو لړ نظامي چوڼۍ جوړې کړې وې، چې هغه ورو ورو په ښارونو بدلې شوې او یونانیان پکې اوسېدل. سلوکوس (۳۱۱-۲۸۱ مخزیږدي) او د هغه ځای ناستې زوی انتیاکوس (Antio chus) په باختر کې د یونانیانو ځای پر ځای کولو ته لا هم دوام ورکړ. دوی د نویو ښارونو بنسټ هم کېښود چې په دغه عمل سره یې د یوناني کولو حرکت پیاوړی کړ." ددغه حرکت غټه بېلګه د آی خانم ښار دی، چې په ختیځ باختر کې د امو او کوکچې سینونو د یوځای کېدلو په برخه کې په مخزېږدي ۳۰۰ کې یې بنسټ کېښودل شو. بنسټ ایښودونکی په خپله نیکاتور و. دغه ښار هم د یوناني ښارونو په شان د یوې جګې غونډۍ په اړخ کې ودان شو. اصلي نوم یې یوناني و، چې تراوسه هم معلوم شوی نه دی. ښار د یونانیانو او په خاص ډول د هغو د واکمنې ډلې لپاره جوړ شوی و او هغه ځانګړ تیاوې یې لرلې، چې یوناني ښارونو لرلې لکه د واکمن ماڼۍ، جمنازیېم، تیاتر، پراخ انګړونه او ډبرینې پنې ستنې[٨٨].

آی خانم د باختر مرکز شوی و، چې والي يې له هغه نه د سلوکوس تر لاس لاندې باختر او سغدیانه اداره کوله. مهمه دا ده، چې د باختر والي دیودوتس (Diodotus) په مخزېږدې ۲۵۶ کې باختر خپلواک اعلام کړ او په دې ډول يې د یونان- باختري خپلواک دولت بنسټ کېښود، چې څه باندې یوه پېړۍ يې په باختر کې عمر وکړ. دغه دولت چې په شمال کې ډېر ځایونه د مرو په ګډون له لاسه ورکړل، د ختیځ په لور يې ډېر پرمختګ وکړ. نه یوازې د هندوکش د سهیل ټولې ځمکې يې د اریا (هرات) په ګډون د موریا له واکمنو نه ونیولې، د مخزېږدې ۱۹۰ او ۱۸۰ کلونو ترمنځ يې د شمالي هند لویه برخه هم لاندې کړه، خو واکمنو يې ونه شو کولی دغه پراخ ملکونه سره یو موټی وساتي، ځکه چې په دوی کې دوه واکمنې کورنۍ هسکې شوې: د ډیمتریوس (Demetrius) کورنۍ په شمالي هند کې او د یوکراتیدس (Eucratides) په باختر کې. "دغه وېش په ختیځ کې د یونان واکمنې د خوندي ساتلو د هیلې لپاره د مرګ ځپېره شوه" دا په دغسې حال کې چې سرتېري يې چې یوناني وو، وار په وار په جنګونو کې له لاسه ورکول، بې له دې چې نوي یوناني ملاتړان ترلاسه کولی وشي، نو واکمنان يې کمزوري کېدل[۸۹]. په پای کې، چې زر به ولیدل شي، په یونان- باختري دولت باندې د مرګ

ځپېړه لـه بانـدې نـه حوالـه شـوه، لکـه چـې پـه هخامنشي امپراتـورۍ بانـدې هـم دغسـې شـوي و خـو يونـان-بـاختري ښـه پرمختللـې او روښـانه دوره وه. هغـه د زرو ښـارونو پـه نامـه يادېـده، لـه زراعتـي او کليـوالي حـال نـه تېـره شـوې، مـدني او ښـاري دورې تـه رسـېدلې وه. پـه دغـې دورې کـې محلي او ترانزيتـي سـوداګري وده کړې وه، چې لـه املـه يـې نقـره يـې سـکې پرېمانـه پـه چلنـد کـې وې. ددغـه نـوي مـدنيت ترڅنګـه د باختريـانو او ښـاري يونانيـانو او د کليـو او بانډو خلکو پـه دغسې فضـا کـې سره ګډ ژونـد کـاوه، چې د اروپايـانو او اسـيايانو د ورورۍ او همکـارۍ لـوړه بېلګـه ګڼـل شـوې ده. د مؤلـف هولـټ پـه وينـا "د نولسمې پېړۍ اروپـايي پوهـانو پـه بـاختر کـې د لرغـونې نـړۍ ډېـر ښـه اړخونـه مونـدل." ځينـو لا د بېلـو کلتورونـو د خلکـو تـرمېنځ دغـه ورورې لېږ تـر لـوړه پـه ځينو برخـو کـې داسـې ګڼلـه، چې نـړۍ يې د عيسويت د هسکېدلو لپاره هواره کړې وي(۹۰).

پـارتيـه:

د پـارت دولـت، چـې د يونـان- بـاختر پـه لويـديځ کـې هسک شو، د وروستي پـه زيـان تمـام شـو، کـه څـه هـم هغـه ورتـه د سـلوکيدي خطـر مخـه نيـولې وه. پار تيـه د دامغـان، شـاه رود، جـوين، سـبزوار، نيشـاپور، طـوس، ترشـيز لـه سـيمو او د هريـرود لـه حوضـې نـه جـوړه وه(۹۱). دا هغـه سـيمه

وه، چې په منځنيو پېړيو کې د خراسان په نامه ياده شوه. پارتيه دوه کاله وروسته له هغه په مخزيږدي ۲۵۴ کې سر هسک کړ، چې د يونان-باختري دولت په بلخ کې د ديودوتس په سروالۍ په واک رسېدلی و. د پارت د دولت د بنسټ ډېره ارساس (Arsaces) ايښې وه، چې په ارساک (Arsak) يا ارشاک يادېده. دی د پرنای (Parnae) څانګې مشر و، چې د پوونده دهای (Dahae) قوم يوه برخه وه او هغه مساګيتا (Massagetae) ته منسوب وه. دوی چې په اصل او نسب کې ساکاوو د کسپين او ارال ترمېنځ سيمو کې اوسېدل[۹۲]. د ګرشمن په وينا "د ايران په خاوره کې د پارني نوتل د ستي [ساکي] قومونو د هغه لوی حرکت مخکښ ګڼل کېدلی شي، چې يوه پېړۍ وروسته د هغو يرغل ايراني [د پارس] دولت نسکور کړ او د يونان-باختري واکمني يې ختمه کړه."

په هر حال د پارت واکمني اول تر څه حده د ارساک د ورور تيريداتس (Tiridutes) او په پوره ډول د متريداتس (Metridates) په پاچايي کې په يوې امپراتوري بدله شوه. ددغې کورنۍ هر پاچا د پارتيا د مؤسس ارساس (Arsases) په لقب يادېده او وروستي پاچايي ارته بانوس (Arta banus) د دېرشم ارساس لقب درلود. لومړی متريداتس له مخزېږدي ۱۶۰ نه تر ۱۴۰ پورې ماد، ايلام، پارس، کاراسين (Characene)، بابل،

اثوریه په لویدیځ کې او ګډ روسیه او ممکن هرات او سیستان په ختیځ کې لاندې کړ. په دې ډول د پارت امپراتوري په اروپا کې د روم د امپراتورۍ رقیبه شوه، چې د سلوکوس امپراتوري یې لاندې کړې او په خپله یوه لویه امپراتوري جوړه شوې وه، خو هرات او سیستان چې د مخز یږدې لومړۍ پیړۍ پورې د پارت د امپراتورۍ یوه برخه وه، له هغه وروسته د ګوندوفاریس (Gondophares) په مشرۍ خپلواک شو. دی چې په ختهه ساکاو له سیستان نه تر اباسین نه اخوا پورې یې دغسې یوه لویه امپراتوري جوړه کړه، چې تر زېږدې دریمې پیړۍ پورې پرځای وه، چې له هغه وروسته ساسانیانو لاندې کړه، د ساساني اردشیر پاچا د پارتیه وروستۍ پاچا ارتبانوس په له مېنځه وړلو سره د پارتیه امپراتوري په زیږدي ۲۲۴ کې ختمه کړې وه[۹۴].

د چین د لوی دېوال بشپړېدل او په باختر باندې د هغه اغیزې:

په اصل کې دا د چین د لوی دېوال بشپړېدل و، چې د یونان-باختري دولت د نسکورېدلو لامل شو. دغه دېوال د چین په نامه د واکمنې افسانوي مؤسس شهه هوانګ تي (Shih Huang Ti) په دوره کې په ۲۲۰ مخز یږدي کې بشپړ شو. چینایان له ډېر پخوا نه د دفاعي دېوالونو په

جوړولـو معتقـد شـوي او پـه شـمال او شـمال لويـديځ سـرحدونو کـې يـې ډېـر دېوالونـه درولـي وو. شـه هوانـک ټـي پاچا هغـه تـرميم او نـور هـم پيـاوړي کـړل او لـه يـوه بـل سـره ونښلول، چـې ټـول اوږدوالـي يـې څـوارلس سـوه ميلـه شـو. دغـه دېـوال دغـومره پـراخ و، چـې د سـړک پـه ډول تـرېنـه کـار اخيسـتل کېـده او پـه ټـول اوږدوالـي کـې يـې د څـارنې دغسـې برجونـه جـوړ شـول، چـې د لنـدو دوه غشـو پـه انـدازه سره ليـرې وو، پـه ورځ کـې د دود پـه علامـو او پـه شـپه کـې پـه رڼـا سـره د يرغلګـرو خبـر ورکـول کېـده. هغـه ددغسـې سـتر ديـوال لپـاره د بزګـرو، جنګـي بنـديانو، ګـدايګرو، جانيـانو او مريـانو لـه بيګـار نـه اسـتفاده وکـړه. فکـر کېـږي، چـې يـو ميليـون انسـانان بـه د هغـه پـه جوړېـدلو کـې تلـف شـوي وي[95]. د چـين کـورنۍ نـه وروسـته د هـان کـورنۍ واکمنـه شـوه او واکمنـي يـې څلـور پېـړۍ اوږده شـوه. د دېـوال درولـو اصلي موخـه پـه چـين بانـدې د مغلي پوونـده قومونـو د يرغلونـو او ورانيـو مخنيـوى و. د هسـيونګ نـو (Hsiung Nu) قـوم چـې وروسـته پـه هونـانو (Huns) يـاد شـول او د تـرک- مغـولي خلکـو يـو لـوى پوونـده قـوم وا و پـه ختيځـې سـايبيريا کـې اوسـېدل، لـه هغـه وروسـته د لويـديځ پـه لـور مخـه وکـړه. دوى د مخزېـږدې درېيمـې پېـړۍ پـه نيمـايي کـې سـره يـو مـوټى شـول او د شـان-يـو (Shan Yu) پـه مشـرۍ يـې يـو پياوړى ولس جوړ کړ[96].

یوچیان یا کوشانیان:

د چین د دېوال په بشپړېدلو سره دغسې پېښې په یوې بلې پسې وشوې، چې له امله یې تر باختر او هند پورې ډېر ولسونه له خپلو مېشت ځایونو نه بېځایه شول. په پیل کې هونانو په مخزیږدې ۱۷۷ کې د لویدیځې کانسو (Kansu) په یوچیانو (Yue Chih) ودانګل او هغوی یې اړ کړل، چې د لویدیځ پر لور کوچ وکړي. د دوی وړه ډله یا واړه یوچیان د تبت شمال ته او لوی یوچیان منځنۍ اسیا ته د ایلې درې ته وکوچېدل. څو کاله وروسته یوچیان د هونانو او ووسون (Wusun) قوم په ګډون مجبور شول د جنوب په لور مخه وکړي او د خپلې مخې کوچي قومونه پرار ته اړ کړي. په دې ډول د تارم سیمه د لومړي ځل لپاره د ترکمن-مغلي قوم هان شوه[۹۷]. ددغه حرکت په لړ کې یوچیانو د ساکا په قومونو باندې لنګر واچوه او سغدیانه یې ترېنه ونیوله او د ساکا قومونه له آمو نه تېر شول او باختر یې ترلاسه کړ. په دغه وخت کې په یوچیانو او ساکا پورې اړوندې پېښې رڼې نه دي، خو دغومره څرګنده ده چې ساکي قومونو باختر د هغه له واکمن هلیوکلیس (Heliocles) نه د مخزېږدې ۱۴۰ او ۱۳۰ کلونو ترمنځ ونیوه او د آی خانم ښار پاچایي ماڼۍ یې په ۱۴۵ کې وسوزوله، په داسې حال کې چې یوناني اوسېدونکي یې له ښار نه دمخه وتلي وو. د شاوخوا محلي

خلکـو د ښار ودانـۍ ونیـولې او د پـرار شـویو شـتمني يـې خپلې کړې. څـه وخـت وروسـته د چيني ترکستان يوچيـانو هـم پـه آی خـانم ودانګـل او وران يـې کـړ. يـوازې پـه غونډۍ بانـدې د آی خـانم حصـار پـاتې و، چـې پـه هغـه کـې د تيموريانو تر وخته پورې ژوند کېده[۹۸].

سـاکي نـامتو قومونـو، چـې بـاختر لانـدې کـړ د سـترابو د ليکنـې لـه مخـې دا دي: آسـي (Asii) يـا اسـيويي (Asioi)، پاسـيه نـوی (Pasionoi)، توخـاروی (Tokhario) او سـاکارالای (Sakaraulai). دوی ټـول د سـردريا (Jaxartes) د شـمال لـه ملکونـو څخـه وو. يـوازې توخـاروی د يوچيـانو زړی شـمېرل کېـدلی شـي[۹۹]. د امـو سـين شـايد پـه همدغـه وخـت کـې د سـاکا د يـوه ټبـر هامـا ورګـه څخـه د هـامو يـا آمـو پـه نامـه يـاد شـوی وي. آمـو يونانيـانو دمخـه لـه وخـش نـه (Wakhash) څخه په اکسس (Oxus) اړولی و[۱۰۰].

يوچيـانو هـم پـه خپلـې نـوې مېنـې سـغديانه کـې ډېـره توختـه ونکـړه، پـه مخزېږدې ۱۲۶ کـې لـه آمو نـه تېـر شـول، آی خـانم يـې نـور هـم وران کـړ او بـاختر يـې لـه سـاکا قومونـو نـه ونيـوه. زيـاتره سـاکا بيـا پـه درنګيانـه او اراکوزيـه ورښـکته شـول پـه کومـو کـې چـې سـاکا دمخـه مېشـته شـوي وو. درنګيانـه د سـاکا پـه مېشـته کېـدلو سـره اول پـه ساکسـتانه او بيـا پـه سيسـتان يـاد شـو او سيسـتان د دوی دايمـي هېـواد شـو. سـاکاوو وروسـته کابـل او پنجـاب هـم

لاندې کړ او کله چې په هند کې یوچیان پرې لاس بري شول، دوی بیا مالوان او ګجرات ته لاړل او هلته یې تر زېږدي څلورمې پېړۍ پورې واکمني وکړه[۱۰۱]

په باختر کې د یوچې د لوی ټبر پینځه څانګې ځای پرځای شوي وي، دوی چې په اصل کې سپین پوټکي اریایي وو، د ساکا لوی ټبر ته منسوب وې. د هرې څانګې مشر یابغو (Yabghu) په خپلو یوچیانو، باختریانو او یونانیانو باندې واکمني کوله. باختر دوی سره وېشلی او د ځایي مشرانو په مرسته یې اداره کاوه. څه باندې نیمه پېړۍ وروسته د زېږدي لومړۍ پېړۍ په نیمایي کې د کوی- شانګ (Kuei-Shaung) د څانګې مشر، کجولو کدفیزس وکولی شول ددغو څانګو مشران سره یو موټی کړي او د یوه دولت بنسټ کېښېږدي. له هغه وروسته دغه دولت د نورو ملکونو په لاندې کولو سره د کوشان امپراتوري شوه. پاچا کدفیزس وروسته د هندوکش په سهیل کې کي پن (Ki-Pen کاپیسا)، کاوفو (کابل) د یونان- باختري وروستی پاچا هرمایوس (Her maeus) او غزني او داراکورني شمال سیمې له پهلوایاونه ونیولې (هندیانو پارتان د پهلواها په نامه یادول). هرمایوس د هندوکش په سهیل کې د یونان- باختري دولت وروستی پاچال ګڼل کېږي. کدفیزس تر اباسین پورې ټولې سیمې لاندې کړې او وروسته له ۳۸ کلونو پاچایي نه مړ

شو دده د دورې سکې دغومره ډېرې دي، چې ځينې د هغو له مخې وايي چې دده د واکمنۍ موده اتيا کاله وه. دده لمسی پاچا ويماتاکتو (Vima Taktu) په خپلو سکو کې خپل ځان "ستر ژغوروونکی" (Store mergas) ښوولی [۱۰۲]. د کوشاني پاچايانو ډېر نوميالی کنشکا نومېږي، چې امپراتوري يې له گنگا نه نيولې تر تارم حوضې پورې غزېدلې وه. په لويديځ کې يې پارتيه گاونډې وه، خو سرحدونه يې چې د سکندر له امپراتورۍ نه وروسته ډېره پراخه امپراتوري وه د هر پاچا په وخت کې ناثابته او د تغيير په حال کې وه. د کنشکا پای تخت په ژمي کې پوروشاپورا (پېښور) او په اوړي کې باگرام و. د کنشکا په وخت کې بودايي دين دننه په امپراتوري کې ښه خپور شو او د مذهبي مبلغانو له لارې يې چين ته هم لار موندله. دغه ډېره پراخه امپراتوري د کنشکا کورنۍ د پاچايانو په وخت کې د سوداگرۍ په ښې پرمختيا سره په ښه حال وه. په تېره د پاچا هوشکا (Huviska) په وخت کې چې ممکن د خپل عظمت هسکې ته رسېدلې وه، خو د پارس د ساساني امپراتورۍ مؤسس اردشېر په ۲۲۶ زېږدي د کوشاني پاچا واسيوډېوا ته ماتې ورکړه او په دې ډول يې د کوشاني واکمني ختمه کړه.

ساسانیان او یفتلیان:

اردشېر د خپل ورور پاچا شاهپور له مرګ نه وروسته پاچا شو. پلار یې پاپک او نیکه یې ساسان نومېده، چې د پارس په پلازمېنه استخر (Stakher) کې د اناهیتا (Anahita) خدای ګوټي په معبد کې مذهبي مشر و. د اردشېر پاچایي په ساساني یاده شوه، لکه د پارتا پاچایانو چې د خپلې پاچایي مؤسس ارساس لقب غوره کړی وو، اردشېر لا جنرال و چې د پارت پاچا ارته بانوس لښکرې یې په درېیم ځل جنګ کې په سوسیانه کې ماتې کړې او په ۲۲۶ مخزېږدي کې یې د پاچایي اعلام وکړ، خو دی زر له دغسې یوه پیاوړي ائتلاف سره مخ شو چې له ارمني، پارتي، کوشاني او هم له رومي لښکرو نه جوړ و، خو دغه ائتلاف له دوه کاله جنګ کولو نه وروسته له منځه لاړ. په داسې حال کې چې د ارمنستان خسرو نومي پاچا چې په اصل کې د ارساس له کورنۍ څخه و، مقاومت ته لس کاله نور هم دوام ورکړ. په پای کې دی هم مات شو. له هغه وروسته اردشېر ددغسې امپراتورۍ خاوند شو، چې له فرات نه تر مرو، هرات او سیستان پورې غزېدلې وه. اردشېر له څلوېښت کاله پاچايي کولو نه وروسته له هغه مړ شو، چې له پارس نه یې د پارتا د لاس په لنډولو، د باختر په لاندې کولو او د نورو دښمنانو په ځپلو سره د ساساني امپراتورۍ په نامه د هخامنشي

امپراتوري ژوندۍ کړه. ځای ناستی زوی یې پاچا شاهپور چې د رومیانو او کوشانیانو ترمنځ ګیر و، په پرله پسې ډول په ارمني مسئله کې ښکېل او تل د کوچي قومونو تر فشار لاندې واقع و. چې غوښتل یې د قفقاز له کوتلونو څخه واوړي او دده امپراتوري دغومره پیاوړې نه وه، چې له ټولو سره مقابله وکړي. ددغې مقابلې پرځای یې په کوشاني امپراتورۍ ودانګل، چې د وریښمو او نورو څیزونو د ترانزیتي سوداګرۍ له امله ښه شتمنه وه. د نقش رستم د معبد په دېوال باندې د شاهپور له قول نه لیکل شوي، چې بریالی پوځ یې پېښور چې د کوشانیانو د ژمي پلازمېنه وه، ونیوله، د اباسین ناوه یې ترلاسه کړه او د شمال خوا ته په وړاندې تګ کې له هندوکش نه واوښت او باختر یې لاندې کړ. هلته دا هم ویل شوي، چې شاهپور له آمو نه هم تېر شو او سمرقند او تاشکند یې هم ونیول. بیا د لویدیځ په لور تر سوریې پورې لاړ او انتیاک یې هم ونیو، چې د سوریې مرکز و. خو په ۲۷۲ زېږدي کې د هغه له مړینې نه وروسته په امپراتورۍ کې یې ناارامي پیدا شوه. دوه زامن یې یو په بل پسې د لنډ وخت لپاره واکمن شول، په همدغه مهال کې رومیان په لویدیځ او کوشانیان په ختیځ کې د ساسانیانو په تاوان دمخه ولاړل، خو دوهم شاهپور چې په واک شو، د دواړو د تېري مخه ونیوله، خو له ختیځ روم سره مقابله ښه

اوږده وه او پــه مړینــې ســره یــې د امپراتــورۍ فیــوډالي ارســتوکراتان لـه زردشـتي روحانیـانو سـره يـو مـوټی شـول او دغـه امتیـاز يې ترلاسـه کړ، چې دوی بـه لـه هغـه وروسـته د واکمنـې کـورنۍ غـړی د پاچـايي لپـاره غـوره کـوي. پـر هغـه برسـېره د پينځمـې پېړۍ پـه لـومړۍ ځلـورمې کـې د يفتلـي دولـت پـه نامـه يـو قـوي دولـت د يوچيـانو يـا کوشـانيانو ځـای ونيو او هغه ساسانيانو ته يو لوی ګواښ شو.

يفتليـان سـوچه پوونـده قـوم و، خـو د هويـت پـه اړه يـې اخــتلاف دی. ځينــې يــې "ســپين هونــان" ګڼــي، خــو مــک ګـورن دغــه نظـر د اعتبـار وړ بـولي چـې وايـي يفتليـان پـه خـاص ډول د ترفـان لـه تخـاري ويونكيـو خلكـو څخـه يـانې اريـايي نـژاد دي. دغــه نظــر ددغــه واقعيــت انعكــاس دی، چې د يوچيـانو او د ترفـان د خلكـو ژبـه هنـدو اروپـايي وه. پـه هـر حـال پــه ۴۰۲ زېږدي کې چې مغـولي اوارانـو (Avars) د خاګـان يـا خاقـان پــه سـروالۍ يـوه امپراتـوري جـوړه کـړه، يفتليـانو کاشـغر تــه مخــه وکـړه او د کـارا شـهر يـا کارابښـار (Kara Shar)، کوچـا يـا کوڅـه (Kucha)، کاشـغر او خـوتن (Khutan) ښـاري دولتونــه يــې لانــدې کــړل او څــه وخــت وروسـته يـې لـه کاشـغر نـه سـغديانه لاندې کـړه، خـو نـه پـه کاشـغر او نـه پــه سـغديانه کـې مېشـته شـول او د بـاختر پــه لـور يـې مخــه وکــړه او د يوچيـانو وروسـتی پاچـا کيــدارا (Kidara) يـې پـرار تـه اړ کـړ او هغـه اول پـه کابـل او بيـا پـه

شمالي هند کې د کيداري سلطنت جوړ کړ، خو د هغه په پرار سره زياتره يوچيان په باختر کې پاتې شول يفتليانو په باختر کې واکمني پيل کړه او د بادهاغس (Badhaghis) يا د باد سيمه يې مرکز وګرزوه. دا وخت شايد د زېږدي ۴۲۵ کال و. دوی وروسته له هندوکش نه هم واوښتل، کابل او کندهار يې لاندې کړل او يوه لويه امپراتوري يې جوړه کړه.

يفتلي دولت دغومره پياوړی شو، چې يو ځل يې د ساساني امپراتوري پاچا پيروز په جنګ کې مات او دېته اړ کړ، چې ورته باج ومني، خو هغه له هغو سره په بل جنګ کې مات او ووژل شو. د ساساني بل پاچا خسرو (۵۳۱-۵۷۹) د ترکانو په مرسته چې د مغولو او اريايي خلکو مخلوط وو، يفتليان مات کړل او د امو سين يې د خپلې امپراتورۍ پوله وګرزوله. پاچا خسرو په لويديځ کې د بېزانس له امپراتورۍ نه هم ډېرې سيمې ترلاسه کړې، خو په پای کې د بېزانس يا ختيځ روم امپراتور هېراکليس دغه سيمې د وړې اسيا او ارمنستان په ګډون ترينه بېرته ونيولې او بيا يې د خضرانو په مرسته د دجلې ناوه هم لاندې کړه او ستيسفن (Ctesiphan) ښار يې محاصره کړ، خسرو هم ژوند له لاسه ورکړ. په دغو جنګونو سره دواړه امپراتورۍ ګانې ناتوانې شوې، په داسې حال کې چې په ساساني امپراتورۍ کې دننه واړه

دولتونه هسک شول، لکه هسې چې په کوشاني امپراتورۍ کې هسک شوي وو. دغې وضع د ساساني وروستي پاچا په واکمنۍ کې د خليفه عمر په وخت کې عربي پوځونو ته موقع ورکړه، چې اول د بين النهرين په قاديسه کې او بيا د همدان په جنوب په نهاوند کې دغه پوځونه مات کړي. دريم يزدګرد هم لکه د هخامنشيانو وروستي پاچا دريم داريوش په شان ختيځ ته په شا شو، چې په پای کې په مرو کې د خسرو نومي ژرنده ګړي په لاس ووژل شو[۱۰۳] او د هغه په مرګ سره د ساساني ۴۲۵ کلنه امپراتوري هم ختمه شوه.

له هغه وروسته په سيمه کې د اسلام په نامه دغسې ژوند طرز رواج شو، چې له پخوانيو ژوند طرزونو نه يې ګرد سره توپير لاره.

پوونده او مېشت ولسونو ته يو عمومي نظر:

اوس ددې وخت دی، چې له دغې لنډې تاريخي سروې نه وروسته ددغو پووندو او مېشتو ولسونو د کلتور او دولتي نظام په اړوند عمومي تبصرې وشي او بيا په هغو کې د پښتون او پښتنو څرک ولټول شي.

د لرغوني مهال دغه لنډه تاريخي سروې په عمومي ډول په مېشتو ولسونو باندې د پووندو ولسونو د يرغل او واکمنۍ لنډ بيان دی. دغه حرکت وروسته له هغه پېياوړی

شو، چې په مخزېږدې درېيمې پېړۍ کې د چين لوى دېوال بشپړ شو او د هسيونګ-نو لوى مغولي-التايي قوم د کاشغر په مېشتو اريايي ولسونو باندې فشار راوړ او وروستيو بيا د لويديځ خوا ته مخه وکړه. دغه لوى حرکت څو پېړۍ دوام وکړ، چې په هغه سره د کاشغر او منځنۍ اسيا اريايي قومونه يو په بل پسې په پاى کې ان تر شمالي هند پورې ورسېدل. سوچه پوونده او ماهر سوار کار هسيونګ- نو هم پرځاى پاتې نه شول او په دوهمې او درېيمې پېړۍ کې تر تور سمندرګي پورې ورسېدل. دوى دلته د هونانو (Huns) په نامه ياد شول او د هغه ځاى اريايي ولسونه ګاتان (Goths) او ونډالان (Vandals) يې اړ کړل، چې د لويديځ په لور کډه وکړي. په خپله هونان هم د زېږدې څلورمې پېړۍ په شاوخوا کې د اروپا پولو ته ورسېدل. په داسې حال کې چې د ګاتانو يوه څانګه د ګال (Gaul) په لور لاړه، بله څانګه يې د وزي ګات (Visigoth) په نامه ايتاليې ته ورښکته شوه او په ۴۱۰ کې يې د روم امپراتوري مرکز روم چور کړ. وانډلان د لويديځ لور په حرکت کې هسپانيې ته ورسېدل، چې د روم امپراتورۍ يو ښېرازه ولايت و. دوى بيا له مديترانيې نه شمالي افريقا ته ورښکته شول او د هغه ځاى د روم امپراتوري ټولې سيمې يې ونيولې. دوى بيا له مديترانې نه بېر ته واوښتل او په ۴۵۵ کې يې د روم ښار چور او

وران کړ، خو هونانو، ګاتانو او ونډالانو يو بل هم زغملی نه شو. د هونانو وروستي واکمن اتيلا په ۴۵۱ کې د روم او وزي ګاتانو د ګډ پوځ له خوا مات شو، هونانو بيا په روم وداڼګل خو هلته يې هم ماتې وخوړه او ورو ورو د تاريخ له ډګر نه ووتل او په ځايي خلکو کې حل شول، لکه ډېره موده وروسته چې وانډالان او وزي ګوټان په هسپانيې او فرانسې کې ورک شول.

د جنګونو او چور او لوټ په دغې دورې کې يو څوک يوازې د خپل کور له شاوخوا نه خبر و، يوازې د خپلو ګاونډيو په اړه يې معلومات لرل، هغه هم زياتره ناسم. ژوند خورا ګران شو، زياتره خلکو د خپلو کورونو شاوخوا ځمکې په لاس کرلې او حاصل يې هم زياتره وخت د زورورو او ظالمو له خوا لوټېده. لويديځه اروپا د يوې پېړۍ په بهير کې له ۴۵۰ نه تر ۵۵۰ پورې ډېره هيبتناکه شوه. دغه دوره په تاريخي لحاظ د سپينې تختې په شان دی. موږ دغومره پوهېږو، چې د لوټمارۍ او د مرګ دورې په پای کې اروپا ګرد سره بدله شوه. د روم په نسکورېدلو سره لويديځه يا اروپايي رومي امپراتوري وشړېدله او د يوې لويې اقتصادي او اجتماعي مؤسسې پرځای په سلګونو وړې نامصؤنې ټولنې هسکې شوې. په واقع کې اروپا بيا هېڅکله يو ملت نه شو چې له يوه مرکزي ښار نه اداره شي[۱۰۴] دا د هغې دورې پيل و،

چې وروسته فیوډلزم ونوموه، که څه هم د هغې په هسکېدلو کې نور عوامل هم دخیل وو.

خو په همدغې دورې کې په منځنۍ اسیا او شمالي هند کې فاتحو پوونده ولسونو په خپلو لاس لاندې سیمو کې دولتونه په پښو ودرول او امپراتوري ګانې جوړې کړې. دا به له دې امله و، چې دغه ولسونه په اصل کې له یوه توکم یا نژاد څخه و. پر هغه برسېره د میشتو ولسونو سیمې زراعتي وې. ښاري مدنیت هم پکې خپور و او ترانزیتي سوداګرې په تېره د وریښمو سوداګري له امله ودانې او شتمنې وې. د همدغې ودانۍ له امله و، چې د یونان-باختري دولت د زرو ښارونو دولت په نامه يادېده. دغه شمېر به مبالغه وي، خو دا یقیني ده چې په باختر او سغدیانه کې کلي او ښارونه ودان وو او سکندر نور هم پرې اضافه کړل. د ښارونو شته والي ممکنه کړه، چې ډول ډول صنعتونه او صنعت کاران هسک شي او د کلالي او نقره یي لوښو جوړولو صنعت پرمخ ولاړ شي، چې د شبرغان د طلا تپې طلایي ګانې یې غښتې بېلګه ده، چې د یوې پرمختللې صنعتي دورې تمثیل کوي. د مېشتو ولسونو دغه هر اړخیز شتمن توب و، چې پوونده قومونو یو وخت بل وخت پرې ودانګل، که څه هم دوی اریایي او په زیاته اندازه د یوه قوم خلک وو.

په دغو سیمو کې زردښتي او بودایي دینونه هم خپاره

وو، لکه چې هندویزم په هند کې خپور و دوی ټولو خپل معتقدان اخلاقي او پرنسيپي ژوند او ښو کړو او حتی کرنې ته هڅول، خو هغه هغومره چې په خواصو کې خپاره وو، په عوامو کې نه وو د هغو تر څنگه د محلي خدايگوټو لمانځنه هم کېدله مهمه دا ده، چې خلک په عقيده کې د زغم خاوندان وو پارتياني او کوشاني واکمنو چې هر يوه يې په پراخو هېوادونو باندې څو پېړۍ واکمني کړې ده، نه مذهبي تعصب ښوولی او نه يې په لاندې شويو ټولنو کې مذهبي کول هڅولي دي زردشتي او بودايي دينونه په هڅونې سره منل شوي او خپاره شوي، نه په زور او جبر سره په اصل کې پوونده ولسونه له دين سره علاقمن نه وو، خو ساساني واکمنان چې په عمومي ډول د مېشته ولس يا ولسونو واکمنان وو، زردښتي دين يې رسمي دين گرزولی او پرې ټينگ ولاړ وو او د دوی په وخت کې په پنځمې پېړۍ کې چې قحطي خپره وه، يهودان د پخوا په شان ځپل کېدل، خو عيسويان چې په دوو مخالفو ډلو وېشل شوي وو او له روم نه يې هم فاصله نيولې وه، په خپل حال پرېښودل شوي وو نستوريان (Nestorians) معتقد وو، چې د حضرت عيسی طبيعت هم خدايي او هم انساني دی، په داسې حال کې چې مانوفزايتان (Monophysities) معتقد وو، چې دغه دواړه طبيعتونه د هغه په انساني طبيعت کې يوځای شوي دي

دغـه فلسـفي بحـث چـې عيسـويان يـې هـر چېـرې بـې اتفـاق کـړي وو، پـه ساسـاني امپراتـورۍ کـې يـې هـم بـې اتفـاق او کمـزوري کـړي وو. پـه همـدغې دورې کـې و، چـې د مـاني (Mani) د ښـوونو پـر بنسـټ د مـزدک حرکـت هسـک شـو، چـې پلويـان يـې هڅـول کېـدل لـه کرکـې او جنـګ نـه ډډه وکـړي، شـتمني سـره ووېشـي، ښـځې سـره پـه ګـډه ولـري او د برابـري ژونـد وکـړي. دغـه کمونسـتي ډولـه حرکـت اول د کيقبـاد پاچـا تـر سيوري لانـدې پرمختـګ وکـړ، خـو ډېـره مـوده نـه وه تېـره شـوې چـې هغـه هـم ترېنـه واوښـت او وځپـل شو(۱۰۵).

د يـادولو وړ ده، چـې پـه زردښـتي او بـودايي ولسـونو کـې د ديـن پـه نامـه کړاوونـه او وژنـې نـه دي ليـدل شـوي. د ځينـو فـاتحو پوونـده او مېشـتو ولسـونو اجتمـاعي دودونـه هـم سـره ورتـه وو. پـه اوسـتايي دوره کـې د کـورنۍ غـړو يـانې خوېنـدو او وروڼـو او نيايـانو او خـوررزو تـرمېنځ واده دود و. د امـو پـه پاسـنۍ برخـه کـې د ناټاکـه (Nautaka) واکمـن سـي سـي ميتـرس (Sisi Mithres) لا لـه خپلـې مـور نـه دوه زامـن لـرل. لـه بلـې خـوا پـه يفتليـانو کې پـه يـوه وخـت کـې د ښـځې لپـاره د څـو مېړونـو لرلـو رواج عـام و، چـې هغـه پـه معمـولي ډول سـره وروڼـه وو. دغـه رواج د منځنـۍ اسـيا پـه نـورو هنـدو اريـايي ټولنـو کـې نـه دی ليـدل شـوی. اوس هـم د هندوسـتان د همـالې پـه ملنـګ نـومې سـيمې کـې د ښـځې لپـاره پـه يـوه

وخت کې د څو مېږونو کولو رواج ژوندی دی، خو هغه د ورکېدلو په حال کې دی ۱۰۶

فاتحو پووندە ولسونو له لومړۍ ورانونکې مرحلې نه وروسته د خپلو لاندې شویو مېشته ولسونو سیاسي طرز یا پوره یا په اوښتې بڼه خپل کړ. د هند تاریخپوهې رومیلا ټپر په نظر فکر نه کېده، چې د پهلواها (پارتیانو) او ساکا مالدار به لوی سلطنتونه جوړ کړي، خو له موجودو دولتونو سره د دوی په تعامل سره دغسې یوې طرح تکامل وکړ، چې پووندە قومونه مېشته ټولنې لاندې کړې او دغه عمل په پای کې د سلطنتونو د هسکېدلو لامل شي. په عمومي ډول فاتحو مالدارو له مېشتو ولسونو نه د هغوی د ساتنې په برابر کې باج ترلاسه کاوه. د باج حصول د مالدارو د ځانګو مشران پیاوړي کړل او دوی بیا ارستوکراسي جوړه کړه. مالداران هم بزګران کېدلی شول، خو دوی زیاتره غوره ګڼله چې په بزګرو باندې حکومت وکړي ۱۰۷.

د پارتیانو د امپراتورۍ دوهم واکمن میتریداس د هخامنشي د ساترپ (Satrap) ادار طرز غوره نه کړ. په عوض یې هغه طرز غوره کړ، چې تر هخامنشیانو دمخه په ختیځ کې معمول و. ددغه پلان له مخې هر ملت پرېښول کېده، چې خپل وطني پاچا، خپل قانونونه او خپل عرف او عادت وساتي. له دغو پاچایانو نه دغومره غوښتل کېده، چې د واکمن ملت سروال ته د لوړ واکمن

یـا فیـوډالي مشـر پـه شـان اطاعـت ولـري. پـه دې ډول لـه میتریـداس نـه وروسـته د پارتیـانو پـه ټولـو سـکو کـې د پاچایـانو پاچـا لقب عـام و. هـر پاچـا مجبـور و د ضـرورت پـه وخـت کـې د سـر تېرو یـو واحـد تهیـه او هـر کـال بـاج تادیـه کـړي. نـور دوی خپلـواک وو." پاچـا دایمـي پـوځ نـه لاره، واکمنـي یـې هـم مطلقـه نـه، بلکـې محـدوده وه. ترڅنګـه یـې دوه شـوراګانې وې، چـې یـوه یـې د واکمنـې کـورنۍ لـه غړو او بلـه یـې لـه قـومي او روحـاني مشـرانو نـه جوړه وه، خـو پاچـا بـه د پارتیـا د مؤسـس ارساسـیس لـه کـورنۍ نـه غـوره کېده(۱۰۸).

پـه واقـع کـې هـم پـه هخامنشـي او هـم د پوونـده ولسونو پـه امپراتوریـو کـې محلـي واکمنـانو د بـاج پـه برابـر کـې داخلـي خپلـواکي سـاتله. پـه نتیجـه کـې د امپراتـورۍ لـوړ واکمـن او محلـي واکمنـو تـرمېنځ د ټکـر امکـان لـږ و، خـو د واک پـه سـر د واکمنـو کورنیـو غـړو تـرمېنځ جګـړې وې. بیـا هـم هـرې امپراتـورۍ اوږد عمـر کـړی. یـوازې د یونـان- بـاختري پاچـایي پـه بـاختر کـې لنډ عمر کړی، خـو هغـه هم لـه یوې پېړۍ نه اوږد و.

پښتون په لرغونې زمانه کې:

اوس ددې وخـت دی، چـې پـه دغـې تـاریخي سـروې کـې پښـتانه ولټـول شـي. د پښـتنو څـرک پـه دغـو برخـو کـې

څرګند دی. په ویدي دوره کې، د هېرودوت په پکتویک کې، په پامېرونو کې، په اوستایي دورو کې او په خاص ډول د ساکا په لوی ټبر کې. لومړی باید په نظر کې ونیوله شي، چې دغه سروې له یوه نامعلوم وخت نه پیل کېږي او د اسلامي دورې تر پیله پورې رسېږي. په دغې اوږدې مودې کې ددغې سیمې یا سیمو اوسېدونکي یوازې اریایي نژاد خلک وو. د ساسانیانو په وروستي وخت کې و، چې ترکان هم پکې ننوتل چې هغوی د غبار په وینا د مغولو او اریایانو مخلوط وو.

لکه دمخه چې بیان شول، پښتانه د هېرودوت د تاریخ له مخې په مخزېږدې پینځمې پېړۍ کې د اوسني ننګرهار او پېښور ترمېنځ سیمې کې اباد وو. افغان تاریخپوه احمد علي کهزاد پښتانه تر هغه دمخه په ویدي دوره کې د ویدي مذهبي سندرو له مخې په بخدي او نورو ځایونو کې هم ښودلي دي. هېرودوت هم ویلي، چې د ننګرهار پکتیان د بخدي له خلکو سره په ډېرو ځیزونو کې سره ورته وو، خو ده دا نه دي ویلي چې د بخدي دغه اوسېدونکي پښتانه وو، خو د اریایي ژبو لوی متخصص جارج مارګن ستړن او د هغه پلویان د هېرودوت پکتیان پښتانه نه ګڼي. دی دغه حکم د ژبپوهنې له مخې کوي او دغه تاریخي واقعیت له پام نه غورزوي، چې دغه سیمه په ټولو تاریخي دورو کې د

پښتنو سیمه وه. غته بېلګه یې پوونده پښتانه دي، چې د کسې د غرو په شاوخوا درو او هوارو کې یې له نامعلوم وخت راهیسې په ژمي او اوړي کې پوونده توب کاوه. په همدغې پراخې سیمې کې پښتانه قومونه یو وخت بل وخت مېشته شوي دي. دغه سیمه په لږ و ډېر تغییر سره د هېرودوت د پکتویک، پښتونخوا، ګندهارا او روه او په پای کې د افغانستان په نومونو یاده شوې ده. د سکندر په وخت کې پښتانه په کونړ، چترال، باجوړ او سوات کې د اسواکا، اسوه غانه په نامه یو دغسې لوی قوت و، چې له سکندر سره په ټینګه وجنګېدل. که سکندر هند ته د تګ په لار کې له خیبر نه تېر شوی وای، د هېرودوت پکتیانو په اړه به ډېر معلومات ترلاسه شوي وای، خو د هغه له قومندان هیفایسش (Hepahaestion) او قومندان پریډیکاس (Predicas) سره چې د یوه واړه پوځ په قومندانۍ له خیبر نه تېر شول، دغسې کسان ملګري نه وو چې د شاوخوا خلکو په اړه یې معلومات ترلاسه کړي وای، په داسې حال کې چې د سکندر د لارې ملګرو د کونړ، چترال، باجوړ او سوات د خلکو احوال لږ و ډېر ثبت کړي دي. د هغو غټه برخه د سانسکرت د اسواکا یا اسوه غانه اسپه سي (ننني یوسفزي) دي. دوی دغسې خلک نه وو، چې په یوه ټاپو کې اوسېدل او له نورو سره یې اړیکې نه لرل. دوی د چترال یا د باشګل درې یا دواړو د

لارې د سغديانې له خلکو سره هم راشه درشه لرله [۱۰۹] د غبار په وينا د ګندهارا داديکا هم د چترال له لارې پامير ته وکوچېدل غبار هم د هېرودوت په شان داديکا په اصل کې پښتانه ګڼي دغه څه له دغه واقعيت نه هم ثرګنده ده، چې پاميري يا غلچه ژبې په تېره يزغلامي يا يزګولامي ژبه چې اوس مړه ده، له پښتو ژبې سره نږدې دي مارګن سټرن هم په حقه وايي، چې ددغو يانې پاميري ژبو ويونکي يا دننه په يوې سيمې کې يا د يوه بل په ګاونډيتوب کې اوسېدل

په اصل کې د پامير سيمه د قومونو د تګ راتګ سيمه وه. په دغې سيمې کې له آمو يا په دقيق ډول د پنجه له سين ګي څخه تېرېدل پخوا له دې چې د کوکچې سين ورسره يوځای شي، په نسبي ډول اسان وي له جنوب نه چې د کوکچې سين او له شمال نه د مرغاب سين ورسره ګډ شي، تېرېدل ورنه ګران شي په تېره د قومونو لپاره. د همدغه جغرافيوي موقعيت له امله و، چې سلوکوس نيکاتور په مخزېږدي ۳۰۰ کې هغه ته نږدې د آی خانم ښار ودان کړ. ساکا، يوچيان او يفتليان په همدغه ځای کې له شمال نه باختر ته ننوتل. ګندهاريان هم له همدغه ځای نه سغديانې ته تلل لکه چې دمخه ويل شوي ګندهاريان په کوم وخت کې اول له هندوکش او بيا له آمو نه واوښتل او سغديانې ته لاړل او

نورو يې د لويديځ په لور ارغنداو ته مخه وكړه او هلته مېشت شول. بيلو چې د نورو په شان د هېرودوت دغه څلور ډلې خلک پکتيان ګڼي وايي چې په ارغند او هلمند کې مېشتو ګندهاريو په هلمند کې د ګندهار په نامه يو ښار ودان کړ، چې دغه نوم د کندهار په بڼه تراوسه هم ژوندی دی، خو دی د هغه وخت اوسېدونکي هندي نژاد ګڼي. "له "هندي نژاد" نه مطلب د ګندهارا اوسېدونکي دي. ګندهارا چې د ويدي دورې کلمه ده په بودايي دوره کې له اباسين نه تر کابل پورې سيمې ته ويل کېده. لکه چې دمخه ويل شوي ګندهاريان او داديکا د هېرودوت د تاريخ له مخې په دود دستور او کاليو کې باختريانو، سغديانو، پارتيانو او خوارزميانو ته ورته وو. سکندر هم خپلو سرتېرو ته په يوې وينا کې ويلي وو، چې سغديان، دهای (Dahae)، مساګيتای، ساکا، هنديان او داسې هم باختريان له يوه نسل څخه دي[۱۱۰]. په دې ډول له داديکا يا د پاميري ژبو له ويونکيو سره د پښتنو او پښتو نږدې والی تثبيت او يقيني دی.

د باختر له نورو خلکو په تېره د ساکا له قوم سره د پښتنو تړاو لا ټينګ دی. پښتانه په اصل کې شايد ساکا وي. پخوا له دې چې په دغې موضوع بحث وشي په اسيا کې به د ساکا په تېر رڼا واچوله شي. په سر کې به بيا وويل شي، چې ساکا او ستيان چې تر دې نږدې وختو

پورې يو ټېر ګڼل کېده، خو هغه سره بېل ټبرونه وو. ساکا اريايي او ستيان غير اريايي وو، خو دواړه سوچه پوونده قومونه وو. ستيانو په سهيلي روسيې باندې دوه پېړۍ حکم وچلوه او بيا يې د لويديځ په لور مخه وکړه، خو ساکا په ختيځ کې ان د التاى تر غرو پورې په ورشوګانو او په منځنۍ اسيا کې پوونده توب کاوه.

د منځنۍ آسيا د لومړيو امپراتوريو په نامه اثر ليکوال ويليم مک ګورن وايي، چې په منځنۍ اسيا کې له اولې ورځې نه لږ تر لږه دوه بيلې او ځرګندې ژبنۍ ډلې اوسېدلې، چې د مناسبو نومونو په نشته والي سره يوه يې د ستيان او بله يې د هونان په نامه ياده شوې ده. ستيان هغه ډېر مناسب نوم دى، چې د منځنۍ اسيا ټولو هغو خلکو ته اختصاص شوى، چې پروفيسر بريسټېډ (Breasted) لوى سپين توکم بللى، چې هغوى د اريان (Aryan) يا هند د اروپايي په ژبه ګړېږي. له هونانو نه مقصد هغه ډله خلک دي، چې وړاندې په ختيځ کې اوسېدل او په دې ډول يې د مغولو وينه جذبه کړه، چې د هغه له امله زياتره وخت خو په څه غلطي سره د (لوى ژېړ توکم) په نامه ياد شوي دي. لا مهمه دا ده، چې دوى په دغسې ژبې ګړېدل چې هغه اريايي خلکو ته پوره بېګانه وه. دغه ژبه په عمومي ډول د توراني په نامه ياده شوې، خو ښه به دا وي چې هغه د يورال-التاى (Ural-Altai) په

نامه یاده شي.

پروفیسر مک ګورن وړاندې وايي، چې لا ډېر مهم هغه اثر و چې ستي کډوالو د ترکستان په سهیلي کډوالو کړی و د کلمې په ډېر پراخ مفهوم سره هغه ستیان یا د هغو تاریخي ستیانو نیکونه چې د تاریخ په سباوون کې د پارس (اریانه) په لوړه سطح او په شمال-لویدیځ هند کې خپاره شول او په دې ډول یې په دغو دواړو سیمو کې دغسې خلک په میراث پرېښوول، چې زیاتره یې سپین توکم وو او په هندو اریایي ژبو غږېدل. لکه چې دمخه یقیني شوې دغه ستیان په اصل کې ساکایانې اریایي وو. مک ګورن دا هم وايي، چې په وروستیو وختونو کې د پارس (اریانه) او هندو اروپایي اوسېدونکیو خپل د کوچي توب لومړني عادتونه ترک کړل او د کروندګرو په ډول مېشته شول. دغه حال دوی د خپلو لیرې تربورانو او اصلي ستیانو (ساکا) مرګکي دښمنان کړل، چې په ترکستان (منځنۍ اسیا) کې اوسېدل او د پووندە توب ژوند طرز او د یرغل او چور خویونه یې ساتلي وو. دغو ستیانو(ساکاوو) په سهیل کې په خپلو لیرې تربورانو بیا بیا دانګل او چورول یې، چې هغوی د شتمنۍ په سبب ډېر نرم طبیعت شوي وو[۱۱۱].

له اریانه او شمالي هند ته د تاریخ سباوون مهاجرت نه د مک ګورن مقصد د ویدي دورې د قومونو لېږد و، خو

دی دغه قومونه يوازې ستيان بولي، مور اوس پوهېږو چې دغه ستيان په حقيقت کې ساکا وو. دی ددغه قوم ځانګې هم نه مشخصې کوي ياني نومونه يې نه اخلي. دغه قومونه د ويدا په هغو مذهبي سندرو کې ياد شوي، چې پروفيسر رالف ګرفت (Ralph Griffth) انګرېزي کړي او اوړدې معلوماتي تبصرې يې پرې اضافه کړي دي. دغه قومونه دا دي: پکتهاس (Pakthas)، بهالانا (Bahalana)، الينا (Alinas)، شيوايان (Sivas) او وشانيان (Visananis) ۱۱۲. په دغو سندرو کې د ساکا قومونو نومونه په څرګند ډول نه دي ذکر شوي. بخدي او اريانه هم پکې نه دي ياد شوي، خو اريايان پکې په وار وار ياد شوي دي. دا به له دې امله وي، چې دا د هغو مذهبي سندرو ټولګه ده، چې دغو اريايانو له کوبها (کابل) نه تر شمالي هند پورې د لېږد په اوږده مهال کې ويلې او د هغو ډېره برخه د خطرونو په برابر کې ډول ډول خدايګوټو ته دعاګانو ته ځانګړې شوې نه هغو ته چې په دغه وخت کې په منځنۍ اسيا او بخدي کې وو. په اوستايي دوره کې دا هېرودوت و، چې د هخامنشي امپراتورۍ د بيان په ترڅ کې يې د ساکا او نورو قومونو نومونه د پکتيس (Pactyes) په ګډون ياد کړي دي. د هېرودوت دغه پکتيس په غالب احتمال چې د ويدي دورې پکتهاس (Pakthas) دی. دغه پکتهاس د خپل قوم پاچا ښوول شوی، چې قوم

يې په غالب احتمال بيا دده په نوم ياد شوی دی. ددغه قوم بل پاچا توريانا (Turyana) ياد شوی.

ګرفت په خپله تبصره کې د پکتهاس پاچا توروايانا (Turvayana) هم ښوولی، چې ممکن هماغه توريانا وي[۱۱۳]. په هر حال، د سکندر له راتګ نه وروسته و چې اول يونانې جغرافيه پوهانو او تاريخپوهانو او ورپسې د معاصرې لويديځې نړۍ پوهانو د منځنۍ اسيا او لرغوني افغانستان قومونه تر يوې اندازې مشخص کړي. بيا د چين د لوی ديوال له بشپړيدلو نه وروسته و، چې قومي ليږدونه، لکه چې دمخه يې ذکر شوی، په پراخه پيمانه پيل شول او ساکا وو، يوچيانو او يفتليانو يو په بل پسې سغديانه، بخدي، کابلستان او شمالي هند لاندې کړل او پوهانو د دوی په اړه څيړنې وکړې او په خپله دوی او ځانګې يې مشخصې کړې.

اريانه ته د سکندر تر راتګ نه دمخه هم ساکا د اريانه په ډېرو سيمو کې مېشته وو. فرای هم وايي، چې "داسې ګڼل کېږي چې دوی [ساکا] تر ټولو ډېر پوونده قوم وي، چې د منځنۍ اسيا د اباديو شاوخوا اوسېږي[۱۱۴]." غټه بېلګه يې د نای سا (Nysa) اوسېدونکي دي، چې مؤلف آرين د کوفن (کابل) او اباسين (Indus) ترمېنځ ښار ښوولی دی. د رواياتو له مخې ددغه ښار بنسټ ډايونيسس (Dionysus) ايښی و[۱۱۵]. ډايونيسس د يونان

د تبز (Thebes) خدایګوټي و. نورو هغه اوسني جلال آباد ښار ته چېر ته نزدې او اوسېدونکي یې ساکا ښوولي دي. د مؤلف کمنګز (Cummings) په روایت "نیاسایان په تاریخي لحاظ هماغه نسل و لکه ساکیا (Sakya) یا ساکای (Sakae) چې په هغه وخت کې په بدخشان او ګاونډیو سیمو کې اباد وو او وروسته دوی د هند په جنګیالي طبقې کشتریا (Kshattriyas) کې جذب شول." دی د نیاسایانو هېواد په دې ډول معرفي کوي: "داسې ښکاري چې په لرغوني مهال کې د نیاسایانو سیمه په لویدیځ کې د جګدلک په کوتل، په شمال کې د کابل په سین، په ختیځ کې د خیبر په کوتل او په جنوب کې په سپین غره محاطه وه"[۱۱۶]. دغه سیمه لږ و ډېر د هېرودوت له پکتیک هېواد سره سر خوري، چې د پکتیس یانې پښتنو هېواد و.

د سکندر تر راتګ نه دمخه د ساکابله لویه سیمه باختر او د هغه شاوخوا علاقې وې. د روفوس په وینا ستیان یانې ساکا په بخدي کې هم اباد و. مؤلف آرین (Arrian) په بخدي کې د دهای (Dahae) یادونه په وار وار کوي، چې د ساکا د لوی ټبر یوه غټه څانګه وه. د مک ګورن په وینا ساکا آمورګیویي (Saka Amurgioi) ان په لرغوني مهال کې په پامیرونو کې اوسېدل. دی د نورو پوهانو له قول نه دا هم وایي، چې "... داهیا (Dahia)

یوازې لـه بخـدي سـره پېژنـدل کېـږي یـانې چـې تاهیـا (Tahia) یـا دهـای (Dahae) د بخـدي اوسـېدونکي دي [۱۱۷] کمنګـز هـم پـه بدخشـان یـا د پـامیرونو پـه سـیمه کـې د سـاکا یادونـه کـوي. پـه دغـه لـړ کـې روسـي لرغـون پېژنـدونکي لیتونیسـکي وایـي، چـې: ... سـاکا بـه د پـامیر سیمو تـه پـه مخزېږدي اوومـه شـپږمه پېړۍ کـې کوچېدل او لـه هغـه ځایـه بـه یـې د هنـد شـمال بریـدونو تـه نفـوذ کاوه. [۱۱۸]

ساکا د سکندر تـر راتګ نـه دمخـه هـم پـه سیسـتان کـې اباد وو. مـک ګورن د تهامـاس (Thomas) لـه قـول نـه وایـي، چې: ... د ساکا یـوه ډلـه لـه پخـوا زمـانې لـه مخزېږدي اوومـې یا حتی لـه هغې نـه دمخـه پـه درنګیانـه کـې مېشـته وو او دغـه سـاکا پـه ټـولې هخامنشـي او هیلنسـټکي (Hellenistic) دورې کـې هلتـه پـاتې وو، کـه څـه هـم سـیمه یـې هغـه وخت پـه ساکسـتانه نـه یادېـده [۱۱۹]. دغـه سـیمه وروسـته لـه هغـه اول پـه ساکسـتانه او بیـا پـه سیسـتان یـاده شـوه، چـې پـه مخزیـږدې دویمـې پېړۍ کـې د سـاکا څـو څـانګې د یوچیـانو پـه فشـار لـه سغدیانې نـه ښـکته شـوې، بـاختر یـې ونیـوه او بیـا هـم د هغـو پـه فشـار لـه بخـدي نـه سیسـتان تـه واوښـتل او هلتـه اباد شـول. ددغـې پېښـې بیـان دمخـه شـوی دی. سـاکا بـه پـه سیسـتان کـې پـه دغـه وخت کـې پـه زیـات شمېر او پـه قـوت کـې و، چـې د ګونـدو فـارس پـه مشـرۍ یـې یـوه

امپراتوري جوړه کړه.

داسې هم د سکندر تر راتګ نه وروسته و، چې د دهای ساکا د پرنای یا پارني څانګې د ارساک یا ارشاک په مشرۍ په پارتیه کې په مخزیږدي ۲۵۴ کې واکمني پیل کړه، چې هغه څه کم پینځه پیړۍ و پاییده چې په پای کې په زیږدي ۲۲۹ کې د ساساني پاچا اردشیر په لاس نسکوره شوه، لکه چې دمخه یې بیان شوی دی. دغه ساکا له مادانو او پارسیانو نه ګرد سره بېل او پوونده ماهر اس سور قوم و، چې د وروستیو ورسره نه لګېده او هغوی ته او ټولو هغو څیزونو ته چې هغوی پرې ټینګ ولاړ وو، په نفرت سره کتل[120].

عجیبه ده، چې افغان تاریخپوهانو د ساکا قومونه په مفصل ډول نه دي یاد کړي که څه هم دوی د افغانستان لرغوني تاریخ په اساسي ډول اغېزمن کړی دی. دا به له دې امله وي، چې دغه اثار چې دلته تر ینه استفاده شوې ده، د دوی په وخت کې نه وو او هغه چې وو، دوی ته معلوم نه وو. یوازې کهزاد ددغو سرچینو له څینو نه استفاده کړې ده، خو هغه هم د ساکا قوم رول په تاریخ کې هغسې چې لازمه ده، نه دی بیان کړی.

ددغې لنډې شرحې په نظر کې نیولو سره د مګ ګورن ړومبنۍ وینا سمه ښکاري، چې وایي که موږ د ستیانو (ساکا) نوم په پراخ مفهوم سره واخلو، وبه وایو ... چې د

پـارس [اريانـه] او شـمالي هنـد ټـول اوسـېدونکي د پخوانيـو ستيانو زوزات دي او تراوسـه [۱۹۳۹] هـم پـه دغسـې ژبـو خبـرې کـوي، چـې د ساکا لـه ژبـې سـره تـړاو لـري[۱۲۱]. لـه پـور تنۍ شـرح نـه دا هـم ښکاري چـې ساکا ځلـور زره کالـه دمخـه د ارياـيـانو پـه لـومړي لېـږد کـې پـه سـغديانه، بکتريانـه (بخـدي)، پـاميرونو، سيسـتان، نـاى سـا، پکتويـک، کـونړ، سـوات کـې ابـاد شـوي وو. دوه زره او دوه سـوه کالـه دمخـه پـه بـل لـوى لېـږد کـې ساکا د يوچيـانو پـه فشـار سـره پـه بخـدي ننو تـل، يونـان-بـاختري واکمنـي يـې نسـکوره کـړه او بيـا يـې پـه سيسـتان، پار تيـه او شـمالي هنـد بانـدې واکمنـي وچلولـه. پـه ويـدي دوره کـې لکـه چـې دمخـه ويـل شـوي دي، پکتهـاس، بهالانـا، شـيوايان، الينايـان او وسـايانيان هـم پـه اريانـه کـې ابـاد وو. وروسـته جغرافيـه پـوه سترابو د اريانـه ولسونه لـه باختريـانو او پارسـيانو نـه برسـېره پاراپاميزاديـان (Parapamisadae)، آري، درنګيـان، اراکـوزي او ګـد روسـي هـم يـاد کـړل. پلينـي (Plini) بيـا د اريانـه اوسـېدونکي د آري، ډوري سـي (Dorisci)، درنګـاى (Drangae)، ايور ګيتـاى (Evergetae)، زرنګـاى (Zarangae)، ګدروسـي (Gedrosi)، ميتـوري سـي (Methorici)، اګو تـوري (Auguttori)، اوربـي (Urbi)، د داري تـيس (Daritis) اوسـېدونکو، پاسـيريس (Pasires) او ايچدډايوفګي (Ich thyo phagi) په نومونو ښوولي[۱۲۲].

دوی ټول په غالب احتمال د ساکا لوی ټبر ته منسوب وو، ځکه چې دوی په هغه وخت کې په یوې ژبې ګړېدل، یا یې ژبې سره ډېرې نږدې وې او په عین حال کې یا په یوې سیمې کې یا د یوه بل په ګاونډیتوب کې اوسېدل. پروفیسر مګ ګورن په څرګند ډول دغسې وایي. سترابو او پروفیسر ولسن په استدلال سره دغه نظر ښکاره کوي، په دې ډول چې د لومړني په وینا «...دوی زیاتره د یوې ژبې ویونکي دي» د وروستیو په وینا «بې له شک نه ددغو خلکو ژبې تر ډېره حده پورې له یوه اصل (akin) څخه وې، ځکه چې دوی په واقع کې د یوه هېواد اوسېدونکي وو»[۱۲۳]. خو دغه ژبې او داسې هم ویونکي یې مشخص شوي نه دي او هغه په عمومي ډول سیمو ته منسوبې دي، لکه سغدي، باختري، آري، پاراپامیزادي، اراکوزي او داسې نور...

نو دغه ولسونه د تاریخ او ژبې له نظر نه ډېر سره نږدې وو. د تاریخ له نظره د دوی د نږدې والي غټه بېلګه له یرغلګر سکندر سره د ټولو مخالفت وو. دغه واقعیت د ساکا مشرانو په خپله هغه ته ښکاره کړی و، چې بیان یې دمخه شوی دی. دوی په مخامخ کتنه کې ور ته ویلي وو، چې له هغه وخت نه چې ده (سکندر) په باختر ودانګل، دوی د باختریانو په ملاتړ جګړه شول. په اصل کې د همدغه ملاتړ په ډاډ و، چې د بخدي والي، بېسوس او بیا

د هغه ځای ناستي سپتامنز له سکندر سره سخت وجنګېدل بېسوس په نسب کې پارسي ښوول شوی او سپتامنز د کهزاد په وينا پښتون و او هغه د ساکا د ولس په ملاتړ تر بېسوس نه ډېر له سکندر سره سخته جګړه وکړه. دا دغومره ټينګه جګړه وه، چې تاريخپوه پيترګرين هغه ته د ملي حرکت نوم ورکړی. دده د وطنپالنې او خپلواکۍ احساس دغومره پياوړی و، چې ويل يې مرګ ده ته تر تسليمېدو نه لږ دردناک دی. دغه ټول ولسونه دده په سروالۍ له سکندر سره يو وخت بل وخت د دوه کلونو په بهير کې وجنګېدل، لکه چې وروسته د کونړ اسپه سيانو ورسره خونړۍ مقابله وکړه.

دغه ولسونه په هغه وخت کې ټول يا زياتره، لکه چې دمخه ويل شوي دي، په يوې ژبې ګړېدل يا يې ژبې سره نژدې او له يوه اصل څخه وې، خو د هغو په اړه په دقيق ډول ګړېدل ناشونکي دي، ځکه چې هغه ډېر پخوا له مينځه تللي او يو څو خورې ورې کلمې يې راپاتې دي ددغو ژبو د نژدې والي غټه بېلګه هغه نومونه وو، چې پکې مشترک و او د اس نوم يې يو ځرګند مثال دی، چې په اوستايي، ساکي او پښتو ژبو کې په کثرت سره راغلی دی. په اوستا کې اسپه د اس په مانا دی او په اوستايي دوره کې د باختر واکمنه کورنۍ د اسپه کورنۍ په نامه يادېده، چې د کاوياني کورنۍ نه وروسته واکمنه شوې

ده. ددغې کورنۍ د نـزدې ټولـو واکمنـو د نومونـو وروسـتاړی اسـپه ده، لکـه اروت اسـپه، مهـر اسـپه، اوسـت اسـپه، ويشتاسـپه يـا ګرشاسـپه. د نورو مهمو کسـانو پـه نومونـو کې هـم دغـه کلمـه راغلـې لکـه جـم اسـپه، پوروشاسـپه، پتيراسـپه، هچاتاسـپه او داسـې نـور... پـه سـاکي ژبـه کې د اسپه کلمه حتى د ساکا د قوم د ځينو څانګو پـه نومونو کې هـم راغلـې لکـه اسـپه سـای ټـای (Aspasiatae)، اسـپه سـای کـای (Aspassiakae) او اسـپه سـای ټـرای (Aspasiatrae)[۱۲۵].

پـه پښـتو نومونـو کـې هـم د اس او اسـپه کلمـې ډېـرې راغلـې لکـه اسـپه سـي، چـې د سـکندر پـه وخـت کـې پـه کونړ، باجوړ او چتـرال کې اباد وو او پـه اسـلامي دوره کې د يوسفزي پـه نامـه يـاد شـول. د اسواکا او اسوه غانـه نومونـه پـه سانسـکرت کـې د پښـتنو لپـاره پـه کارېـدل. د شنسـب ولـس اصـلي نـوم شـين اس و لکـه کـونړ چـې د سـکندر پـه وخـت د خوسـپس (Khoaspes) يـا ښـو اسـونو، يـا د ښـو اسـونو پـه ملـک يادېـده. د باختر د منځـی نـوم زر اسـپه و، چـې مانـا يـې شـايد زر اسـونه وي. د اس نـوم پـه داسـې حـال کـې چـې پـه اريـايي کلمـو کـې عـام و، د اسـپه کلمـه يـوازې د اوسـتا او سـاکي ژبـو مـال او پـه پښـتو کـې د ښـځينه اس پـه مانـا و پـه داسـې حـال کـې چـې پـه نـورو هنـدو اروپـايي ژبـو کـې د ښـځينه اس لپـاره اسـوه (asva)، ايکـوا (equa) او اس ژوا

(aszwa) نومونــه پــه کارېــدل [۱۲۶] پــه دې ډول د اســپه نـوم يـوازې پـه اوسـتا، سـاکي او پښـتو کـې ويـل کېـده، نـه پـه نـورو هنـدو اروپـايي ژبـو کـې. دغـه واقعيـت د پښـتو، اوسـتا او سـاکي ژبـو نـږدې خپلـوي پـه ګوتـه کـوي، چـې د هغـه لـه مخـې ويـل کېـدلی شـي چـې د اسـپه کـورنۍ پـه اصـل کـې شـايد پښـتنه کـورنۍ وه، يـا پښـتو لـږ تـر لـږه پـه اوسـتايي دوره کې په باختر کې ويل کېده.

پــه دې اړه مؤلــف دوســت محمــد دوســت او پوهانــد مجـاور احمـد زيـار پـه خپلـو اثرونو کـې پـه نامـه د افغانسـتان ژبـې، او پښـتو او پښـتانه د ژبپـوهنې پـه رڼـا کـې تفصـيل او مثالونـه ورکـوي. ارواښـاد صـديق الله رښـتين هـم پـه خپـل اثـر لرغونې پښـتو کـې د پښـتو او اوسـتا يـو شـمېر هغـه نومونـه پــه پر تلــه ييــز ډول راوړي، چــې ســره ور تــه او نــږدې دي، لکــه د پښــتو پــی د اوســتا پــايو، زوم او زاماتــه، ســپږه او سپشــو ســپين او ســپينه، پــلار او پيتــر، مازغــه او مازګــه، پيــری او پيريکــا، غــوږ او ګــوش، واوره او وفــره او داســې نور [۱۲۷].

خـو پښـتانه لـه سـاکا سـره تـر هـر بـل قـوم نـه دغـومره ډېـر نـږدې و، چـې ويـل کېـدلی شـي دوی شـايد پـه اصـل يـو ټبـر وو، يـا پښـتانه د سـاکا کومـه څانګـه وه. پروفيسـر فـرای د سيسـتان سـاکا د پښـتنو لـوړ نيکونـه ګڼـي او وايـي، چـې "د اسلامي پراختيـا پـه برابـر کـې د زنبيلانـو د ټينـګ مقاومـت

يو دليل په يقين سره هغه جنګيالي قومي خلک، د افغانانو يا پټانانو نيکونه وو، چې د يرغلګرو سره جنګ لپاره يې مېړونه ورکول.(۱۲۸) د ارياييي ژبو متخصص مارګن ستېرن په وينا "پښتو په اصل کې شايد د ساکا يوه لهجه (Dialect) وي، چې له شمال نه وارده شوې، خو ممکنه نه ده چې اړيکي يې له دېنه ډېر نزدې تعريف شي.(۱۲۹) خو ده وروسته دغه کار وکړ: "پښتو بې له دې چې له ساکي ژبې سره وتړله شي، بل کېدون نه لري.(۱۳۰) مارګن ستېرن کاشکې د خپل حکم لپاره شواهد هم وړاندې کړي واى. زه ددغې ليکنې په قوت بيا وايم، چې پښتانه او ساکا په اصل کې شايد يو ټبر وي، يا پښتانه د ساکا د لوى ټبر يوه څانګه وي. که ساکي ژبه پاتې واى، په دې اړه به څرګند حکم شوى واى خو د نالوستو او پوونده ساکاوو ژبه نه ده راپاتې. راپاتې کلمې يې هم د ګوتو په شمار دي. دوه يې هغه دي، چې اوس هم په پښتو کې هغسې ويلى کېږي، چې دوه نيم زره کاله دمخه په ساکاوو کې ويل کېدلې: زرينه او تنى (Tanais). زرينه (Zarina) د ساکا د کومې څانګې واکمنه يا ملکه وه او هغه په خپلو خلکو دغومره ګرانه وه، چې له مړينې نه وروسته يې د هغې د سرو زرو مجسمه ودروله.(۱۳۱) مؤلف دوست محمد هم ملکه زرينه يادوي، خو هغه يې د ملکې توميريس (Tomyris) پرځاى يادوي.

د هېرودوت په وينا دا تومیریس وه، نه زرينه چې په خپل پوځ سره يې، لکه چې دمخه يې بيان شوی، د هخامنشي امپراتورۍ مؤسس، سيروس پوځ ته ماتې ورکړه[۱۳۲]. زرين هم د پښتو کلمه ده او هم د پاړسو، خو زرينه يوازې د پښتو کلمه ده. تنې د ساکاوو په وخت کې د منځنۍ اسيا د اوسني سردريا نوم و او اوس هغه د افغانستان په پکتيا کې د يوه پښتون ټبر نوم دی، لکه امو چې د ساکا د هامه ورګه لنډ شوی شکل دی. داسې هم د لرغوني زماني د منځنۍ اسيا په ځينو سيمو، لکه خوارزم او مرو کې دغسې ښارګوټي لوڅ شوي، چې د کلا (Kala) کلمه يې د نامه يوه برخه يا وروستاړی جوړوي. بېلګې يې دا دي: تيشيک- کلا (Teshik-Kala)، ټوپرک- کلا (Toprak-Kala) کوی، کرل ګان- کلا (Koy-Krylgan-Kala)و د ژنباس- کلا (dzhanbas-kala) او ګياور- کلا (gyavr-kaa)[۱۳۳].

کلا د پښتو يوه عامه کلمه ده، د Pasionai يا پاسيوناي ساکي ځانګه چې د ساکا له نورو ځانګو سره يې په بخدي کې د يونان-باختري واکمني نسکوره کړه، ممکن د پښتو پاسنی وي. ژبپوه پوهاند زيار په خپل ياد شوي اثر کې د سکه، کسې، کاسي او کاس نومونه چې په افغانستان او پښتونخوا کې ويل کېږي، د ساکا د نامه بدل شوي شکلونه ګڼي.

له دغو ژبنيو بيلګو نه برسېره د ساکا او پښتنو قومي جوړښت او خاصيتونه دغومره سره ورته وو، چې هغه لکه د يوه ځانګړي ټبر خلک وي. ساکا د څو لويو ټبرونو يو کنفدرېشن يا لوى اتحاد و، چې تر اخري واحد ياني کورنۍ پورې يې بې شمېره څانګې لرلې. پښتانه هم د ساکا په شان د ډېرو ټبرونو کنفدرېشن دى او څانګې يې دغومره ډېرې دي، چې شمېرل يې ناشونکى ښکاري. پر دې برسېره د ساکا د هيڅ ټبر لوى مشر زواکمن او مطلق نه و، تر څنګه يې د څانګو مشرانو هم رول لاره. له سکندر سره چې د ساکا څو جرګو ليدل وکړل، هغه له څو مشرانو نه جوړې وې نه له يوه زور واک واکمن نه، لکه په هند کې د پاچا پورس په شان. لکه چې دمخه وليدل شول د پار تيه پاچا د دوه جرګو په سلا او مشوره واکمني کوله، نه يوازې په خپله. له احمد شاه دراني نه تر امير عبدالرحمن پورې د افغانستان سياسي نظام هم لږ و ډېر په همدغه بڼه و او د قومي پښتنو سياسي جوړښت اوس هم په همدغه شکل دى.

بله دا چې هغسې چې د ساکاوو ژوند طرز په عمومي ډول د پوونده توب و، داسې هم د پښتنو ژوند تر اتلسمې پېړۍ پورې تر زياتې اندازې د کوچي توب و. په نولسمه پېړۍ کې امير عبدالرحمن که څه هم د غوڅ عمل خاوند پاچا و، ونه شو کولى هغه لږ و ډېر دوه مليون کال پوره

کوچیان، چې ټول یې پښتانه وو، مېشته کولو ته وهڅوي دوی نه غوښتل د کوچي توب ژوند طرز ترک کړي، سره له دې چې د مېشته کېدلو په حال کې امیر د بر امتیازونه ور ته منلي وو[۱۳۴] د ښاغلي زلمي هېوادمل په وینا تره خېل قوم، چې زیاتره یې اوس هم کوچي توب کوي په اصل کې ساکا دي. قوم ته د وفالرلو احساس هم په ساکاوو کې ټینګ و او هم په پښتنو کې ټینګ دی. په دواړو کې لکه چې ویل شوي دي:

فرد ځانګې ته او ځانګه فرد ته په وفا لرلو سره دواړه ژوندي پاتې کېدلی شي. که د کومې ځانګې غړی ژوبل یا ووژل شو، هغې ځانګې د خپل ځان ساتنې لپاره له مجرم یا د هغه له ځانګې نه بدل اخیسته. که یې کوم غړي د بلې ځانګې په برابر کې جرم وکړ، قومیان یې پرې ټینګ درېدل او په دې ډول د وینې د انتقام دایمي توب...[۱۳۵]

پښتنو دغه خاصیتونه لرل او اوس یې هم لري، خو نه په هغه پخواني شدت سره. د ساکا خلکو به هم لرل. د دوی بل خاصیت طعنه ورکول، تور او بر ښن کول او لاپې وهل و. هغه وخت چې سکندر د تنهي یا سر دریا غاړې ته ورسېد، ساکا سورو په بله غاړه کې دغسې احساسونه په قوت او ننداره ییز ډول وښوول. سکندر ځان مجبور ولید د ربړونو په ګاللو سره له سین نه تېر شي، خو ساکا هغه وخت خواره شوي وو. پښتانه هم په طعنه ورکولو تور او

بـریښ کولـو او لاپـو وهلـو کـې نـوم لـري. بلـه دا چـې دواړه زړور او جنګیـالي قومونـه وو، غـټ مثـال یـې لـه سـکندر سـره د دوی مقابلـه وه. سـکندر پـه منځنـۍ اسیا کـې لـه سـاکا او پـه کـونړ کـې لـه اسـپه سـي پښـتنو سـره لـه دغسـې ټینـګ مقاومـت سـره مـخ شـو، چـې لـه بـل قـوم سـره پـه دغسـې ټینـګ مقاومـت سـره مـخ شـوی نـه و. همدغسـې جنګونـو کـې وو چـې ځینـو یکـې غیـر عـادي زړه ور تیـا ښـووله او اتـلان کېـدل، لکـه ملکـه زرینـه او ملکـه تـومیریس پـه لرغـوني منځنـۍ اسـیا کـې او امیـر کـروړ د لرغـوني افغانسـتان پـه غـور او رستم په سیستان کې[۱۳۶].

د پټـې خزانـې لیکـوال محمـد هوتـک پـه وینـا امیـر کـروړ د امیـر پـولاد سـوري زوی او پـه ختـه سـهاک و. دی پـه ۱۳۹ هجـري قمـري کـال کـې د غـور پـه منـدېش کـې امیـر شـو. پـه اوړي کـې پـه زمینـداور کـې پـه دغسـې مـاڼۍ کـې اوسـېده، چـې د هغـې مـاڼۍ پـه شـان وه، چـې د غـور پـه منـدېش کـې یـې لرلـه. ده پـه جنګونـو سـره خپلـه واکمنـي پراخـه کـړه او کـه یـې پـه لانـدې شـعر بـاور وشـي، هـرات، جـرم، بامیـان او تخـار یـې هـم لانـدې کـړي وو. نـامتو شـیخ کټـه دده دغـه شـعري ټوټـه، چـې لـه ویـاړ او لاپـو نـه ډکـه ده، نقـل کـړې چې په دغه بیت شروع کېږي[۱۳۷]:

زه یم زمری پر دې نړۍ له ما اتل نه سته
په هند و سند و پر تخار او پر کابل نه سته
بل په زابل نه سته

د ټولو منابعو له مخې رستم د سیستان یو ډېر نومیالی اتل تېر شوی دی. مؤلف دوست یې د تاجکي حماسي روایتونو له مخې او د ایران د لرغوني تاریخ متخصص پروفیسر رچرد فرای یې په ختمه ساکا ګڼي [۱۳۸]، خو ایرانی تاریخپوه عبدالعظیم رضایي یې ایرانی یانې غیر ساکا ګڼي، خو په دغه عجب دلیل سره: بعضی از مورخان می پندارند که داستان رستم را سکاهای (ساک ها) از سر زمین اصلی خویش اورده اند که در روزگار باستان به سیستان تاختته و در انجا ساکن شده بودند. ولی از انجا که مادر رستم روتابک یا رودابه ی ایرانی است این تصور خالی از حقیقت به نظر میرسد [۱۳۹].

عجب استدلال: اول دا چې رودابه په اصل کې د کابلستان د واکمن مهراب شاه لور وه او بله دا چې په افغانستان او سیمه کې یو څوک د پلار په نسب یادېده، نه د مور. د رستم د اتلوالي قصې اول د ابوالقاسم فردوسي په شاهنامه کې بیان شوي او وروسته په پهلوي او نورو سرچینو کې راوړل شوي دي. په یاد دې وي، چې د شاهنامې دوه-دریمه برخه د افسانوي روایتونو او قصو داستان او دریمه برخه یې د ساساني واکمنی تر پایه پورې د تاریخي پېښو منظوم داستان دی. دغه افسانې د فردوسي تر وخته پورې (د مړینې اټکلي کال ۱۰۲۵م) په شفاهي ډول اورېدل کېدلې [۱۴۰]. د کهزاد په وینا په

شاهنامه کې په يادو شويو نومونو کې په سلو کې پينځه نوي يې هغه دي، چې په افغانستان پورې تعلق لري [۱۴۱] په شاهنامه کې د سيستان پهلوانان خاص مقام لري تاريخپوه رضايي هم وايي، چې بموجب مندرجات رزمنامه های ملی، بزرگترين پهلوانان ايرانی از سيستان برخاسته، تاج و تخت و سرزمين ايران [د ايران نوم هغه وخت رواج نه لاره] را از هجوم بيگانگان مصؤن داشته اند. پهلوانان موصوف متعلق بخاندان های بزرگ بوده، نژاد شان به جمشيد، شاه پيشدادی ميرسيد. بطوريکه پيش از اين گفتيم جمشيد هنگام فرار از دست ضحاک [سهاک؟] دختر کورنگ پادشاه زابلستان را بزني گرفت و از آن زن صاحب پسری شد که او را تور نام نهادند. سپس به ترتيب از تور شيد سپ، از شيد سپ تورک، از تورک شم، از شم اثرط، از اثرط گرشاسپ، از گرشاسپ نريمان، از نريمان سام سوار، از سام سوار زال و از ال رستم بوجود آمدند. [۱۴۲]

رضايي زال او زوی يې رستم دغومره مهم گڼي، چې په هکله يې وايي چې: نخستين شاهی که پس از انقراض سلسله پيشداديان بر اورنگ شهرياری تکيه زد کيقباد بود که اين مقام را با ياری و کمک زال و رستم بدست آورد. [۱۴۳] سره له دې هم په اوستا کې نه پهلوان رستم او نه د هغه پلار زال يادونه شوې ده. په افسانوي

قصو کې رستم د روستاتم (Rostatham) په نامه د سیستان د واکمن په توګه د فراه او زابلستان د ښارونو جوړونکی ګڼل شوی دی.(۱۴۴)

دلته ددغو ټکو یادونه ضروري ده، لومړی دا چې د اریایانو په لومړي لوی لېږد کې په سیستان کې به دغومره ډېر ساکا مېشته شوي وو، چې د رستم د کورنۍ مشران یې په دې قادر کړل چې واکمني او اتلوالي وکړي. بل دا چې په دغه مهال کې تورانیان او د هغو مشر افراسیاب، لکه چې شاهنامه وایي، په بخدي کې نه وو چې د هغه له واکمنو او رستم سره وجنګېږي. ترکان، لکه چې دمخه ویل شوي دي، د ساسانیانو د واکمنۍ په اخر کې دغې سیمې ته راغلل. دا چې د شاهنامې له مخې تورانیان او په سر کې افراسیاب به په اوستایي دوره کې له رستم سره جنګېدلي وي، د اعتبار وړ نه ښکاري. لکه چې دمخه ویل شوي شاهنامه په اصل کې د شفاهي روایتونو او قصو داستان دی او شفاهي روایتونه په خپل ذات کې د تاریخي واقعیت په شان د اعتبار وړ کېدلی نه شي، ځکه چې د انسان حافظه روایتونه هسې چې یې اورېدلي وي، ساتلی نه شي او هغو د بیا بیانولو او انتقال په وخت کې پکې تصرف کوي او حتی مسخ کوي یې، نو شفاهي روایتونه په تېره هغه چې د پېړیو پېړیو عمر لري، هغومره چې د راویانو د ذهن او خیال انعکاس وي،

د واقعیت انعکاس نه وي خو د رستم په شته توب او اتلوالي کې شک نه پیدا کېږي، ځکه چې هغه په ډېرو سرچینو کې یاد شوی دي.

د مارکوارت په نظر رستم او گرشاسپ یا کرس اسپه (Keresaspa) په اصل کې یو شخص و(۱۴۵). کهزاد بیا گرشاسپ او غرغښت یو کس گڼي او وايي چې "گرشاسب و غرغښت هر دو نام یک شخص و یک قهرمان افسانوی، داستان نیمه تاریخی، فولکلوری پهلوان زبردستی است که (اوستا) و منابع دیگر مصل [مثل] (کتاب گرشاسب) نویسنده و شاعر قرن چارم هجري ابو الموئید بلخی و تاریخ سیستان گمنام قرن ششم هجری ذکر شده" دی دا هم وايي، چې د غرغښت نوم د خارجیانو لپاره یو مجهول نوم دی په داسې حال کې چې: "... ادب ملی افغانستان همین... قهرمان ملی را در تمام داستانهای حماسی از یاد نبرده و تمام کارنامه های وی را زنده نگاهداشته اند"(۱۴۶). کهزاد په دې اړه د پاچا امان الله په وخت کې د یوې ډرامې بیان کوي او وايي، چې "... در طی نمایش درام بنام (جذر و مد اسلام) از (غرغښت) بحیث یک (پهلوان ملی)، (بابای ملت)، (پدر معنوی قوم)، (غښتلی غرغښت)، (جهان پهلوان) یاد میشد"(۱۴۷). د گرشاسب یا غرغښت نومیالي توب او نومیالی توب له دېنه معلومېږي، چې محمد حیات خان

برخې د افغانستان تر حاکمیت لاندې وې.

روسانو په ۱۸۹۲ کې خپله ادعا په نظامي زور سره پیاوړې کړه. اول یې یوې نظامي قطعې د کرنیل یانوف (Yanoff) په قومندانۍ په سرمه تاش کې په افغان نظامي پوستې نابېره وداننگل او هغه یې له منځه یووړه. وروسته دوه سوه ییزه نظامي قطعه یې د کرنیل یانوسکاي (Yannosky) په قومندانۍ شغنان ته ننوتله، خو افغانانو هغه په شا ووهله، لکه دمخه چې یې یوه چیني نظامي قطعه په شا تمبولې وه. بل کال د روسانو بله نظامي قطعه د هغوی د دفاع وزیر زوی په قومندانۍ روښان ته ننوتله او فیرونه سره مبادله شول. په دې ډول بدخشان تر خطر لاندې شو او امیر عبدالرحمن له یوې خوا د روسانو او له بلې خوا د برتانوي هند تر فشار لاندې شو. په اصل کې امیر ته گرانه وه، چې په دغې لیرې سیمې کې د روسیې له نظامي پوځ سره مقابله وکړي هغه هم په هغه حال کې چې د هند وایسرای د ۱۸۹۲ کال په جولای کې ورنه غوښتي و، چې په پامیر کې په خپل فعال چلند سره ستونزې پیدا نه کړي. بل کال په لندن کې د هند د چارو وزیر د هند وایسرای ته په یوه لیک کې څرگنده کړه، چې "موږ په دې فکر یو چې اوس ددې وخت راغلی چې امیر د روښان او شغنان د حتمي پرېښودلو فیصلې ته اماده کړي" او ترېنه وغواړئ چې یو برتانوي افسر په

ګوپتــا موريــا د ســلوکوس نيکــاتور پــه وخــت کــې خپلــه واکمنــي آن تــر هنــدوکش پــورې ورســوله او کــورنۍ يــې څــه بانــدې يــوه پيــړۍ (۳۲۰ـ۱۸۷ مخزېــږدي کــې) واکمنــي وکــړه. پــه دغــې دورې کــې د ګنــدارا پښــتانه لــه اراکــوزي (کنــدهار) نــه تــر اباســين پــورې لــه سانســکرت ويونکــو ســره محشــور و. طبيعــي ده، چــې پښــتو بــه هــم لــه سانســکرت نــه متــاثره شــوې وي. دغــه تــاثر لــه لانــدې عــددي جــدول نــه ښکاره دی، دلتــه دا هــم ويــل کېــدلی شــي چــې پښــتانه شــايد پــه همــدغې دورې کــې د لــومړي ځــل لپــاره لــه مجــردو عــددي مفهومونو سره اشنا شوي وي(۱۴۹).

	سانسکرت	سانسکرت	پښتو
۱	Eka	ايکا	يو
۲	Dva	دوه	دوه
۳	Traya	ترايه	درې
۴	Catvarah	کت واره	څلور
۵	panca	پانسه يا پنکه	پينځه
۶	Sat	شت	شپږ
۷	Sapta	سپتا	اووه
۸	Astav	استاو	اته
۹	Nava	ناوه	نهه
۱۰	Casa	داسا	لس
۱۱	satam	سه تم	سل

سره له دې هم د پښتنو شجره، لکه د نورو قومونو شجرو په شان، له اول نه تر پایه پورې په منظم ډول معلومه نه ده. د تاریخپوه کهزاد په نظر: «... شجره تمام این کتله بزرگ اعم از تمام قبایل و عشایر که در این گوشه دنیا افتاده اند، بوجود سه شخصیت بزرگ سه نیکه گان اولی منتهی میشود که عبارتند از «بیتنی، غرغښت و سړبن» دی دغه درې ګونې نیکونه د اترط، ګرشاسب او سرند په نومونو هم یادوي او په خپل اثر (غرغښت یا ګرشاسب) کې د هر یوه د کارنامو په اړه اوږد غږېږي. د پښتنو ټولې څانګې او خېلونه چې شمېرل یې ناشونکی دی، په نهایت کې دغو درې نیکونو ته رسېږي: درانیان، بړیځ، ترین، غوریاخېل، یوسف زي، اسحق زي یا ساک زي او نور سړبن یا سرند ته، کاکړ، داوي، بابي او نور غرغښت یا ګرشاسب ته او غلزیان، لودیان، سوري، نیازي او نور بیتني یا اترط ته»(۱۵۰). تر کهزاد نه دمخه په دې اړه ډول ډول او عجب حدسونه وړاندې شوي دي، چې ذکر یې دلته لازم بشکاري. په لنډ ډول د دوی نسب قبطیانو، یهودانو، جارجیانو، ارمنیانو، پاړسیانو، ترکانو او حتی تار تارانو ته هم رسول شوی دی، خو دغه ټول محض حدسونه او ناسم دي، چې روسي افغان پېژندونکی ډورن په دغو الفاظو په غوڅه رد کړي دي زه په خپل وار په دې نظر یم چې افغانان [پښتانه] د خپل

هېواد ځايي خلک دي او د سر ويليم جونز په شان زه هم دوی د پاراپاميزاد له لرغونو خلکو سره يو ګڼم. ډورن دا هم وايي، چې دوی په خپل اوسني هېواد کې له نامعلوم وخت نه راپه دېخوا اوسېدلي دي [۱۵۱]. کهزاد دغه روايتونه او دغسې نور لا په غوځه توګه ردوي او وايي، چې جناب شير محمد ګنداپوري ابراهيم زی صاحب تاريخ (خورشيد جهان)، و جناب محمد هاشم خان، صاحب تاريخ فرشته، صاحب اثار ديگری چون (آئين اکبري)، (مخزن افغانی)، (مرات الافغانی) وغيره هزار و يک قصه واهي چون (طالوت فرعون)، (ابراهه پادشاه حبشه)، و (قبطيان) و (بنی اسرائيل) و حکايات جعلی (ارخيا و برخيا) و غمزه [وغيره؟] را با هم بافتند. ساختند ولی از نور معرفت قرن بيستم همه اين داستان های خود ساخته را از ميان برد و انساب سه قهرمان (بيټني، غرغښت و سړبن) به يشت های اوستا چون افتاب بر پارچه يخ تابش نموده و همه قصص و روايات جعلی را بکلی ناپديد ساخت [۱۵۲]. سره له دې هم دغه بې بنسټه روايت، چې افغانان ياني پښتانه په اصل او نسب کې يهودان دي، د ځينو په ليکنو کې انعکاس کوي. دغه بې بنسټه روايت که څه هم په دغې ليکنې سره پوره باطل کېږي، د هغه بې بنسټ توب به زه دلته نور هم روښان کړم.

ددغـه جـوړ شـوي روايـت لـه مخـې "کلـه چـې حضـرت محمـد^ص^ لـه مکـې څخـه مـدينې منورې تـه هجـرت وکړ، نـو پـه دغـه وخـت کـې د خالـد بـن وليـد د ليـک پـه ذريعـه د غـور د سـيمې د افغانـانو [پښـتنو] لـه مشـرانو څخـه څـو تنـه مـدينې تـه لاړل، چـې د هغـو لـه جملـې څخـه يـې مشـر د عـيص زوی قـيص و، چـې د نومـوړي د نسـب سلسـله چـې پـه مخـزن افغـاني کـې ذکـر شـوې ده، پـه (۳۷) پښـت کـې ساول تـه چـې پـه طـالوت بانـدې ملقـب و او د بنـي اسـرائيل پاچـا و، رسيږي"

ددغـه روايـت لـه مخـې دغـو "افغانـانو" پـه مدينـه کـې اسلام ومنـه او حضـرت محمـد^ص^ د قـيس دغـه عبرانـي نـوم پـه عربـي واړوه او د عبدالرشـيد نـوم يـې پـرې کېښـود. " پـه هغـو ورځـو کـې حضـرت محمـد^ص^ د مکـې د نيولـو اراده وکـړه او قـيس عبدالرشـيد د څـو تنـو نـورو پښـتنو او خالـد سـره د عسـکرو سرلښـکر وټاکـل شـو او پـه هغـه جګـړه کـې چـې د مکـې د نيولـو پـه منظـور وشـوه، افغانـانو [پښـتنو] ښـه ميړانـه ښـکاره کـړه او يـوازې عبدالرشـيد وکـړای شـول، چـې د قريشو (۷۰) تنه متمردين ووژني"^(۱۵۳)^.

ددغـه جعلي روايـت پـر بنسټ اول دغـه "افغانـان" د خالـد پـه ګـډون يهـودان وو او "هغـه افغانـان چـې پـه عربـو کـې مېشـته شـوي وو، د هغـو څخـه د وليـد خالـد زوی ډېـر مشـهور دی" دويمـه دا چـې خالـد بـن وليـد خپـل دغـه يهـودي افغـان

قومیان مدینې ته وبلل، چې د حضرت محمد^ص سره د مکې په نیولو کې مرسته وکړي، خو دغه روایت له سر نه تر پایه پورې د واقعیت پرخلاف دی او زه به دلته د هغه د دوو سترو ټکو بې بنسټ توب تثبیت کړم.

د حیات افغانی ژباړونکي هنري پریسټلي (Henry Priestley) په وینا "لومړی دا چې د ساول پښت په غلطه له جودا (یهودا) څخه ښول شوی دی (په داسې حال کې چې) د تورات (Old Testament) له مخې هغه د بنجامن ټبر ته منسوب و. د تورات په هیڅ ځای کې ددې ذکر نه شته، چې افسانوي ارخیا او ارمیا به د ساول له زوزات څخه وي... نه د ارمیا او نه د افغان نوم، یا هغه ته ورته بل نوم. د حضرت داود د نومیالیو کسانو په ډله کې لیدل کېږي. (۱۵۴)" دغه نومونه د اسلامي دورې عربستان او د حضرت محمد^ص په اړه تاریخونو کې هم نه لیدل کېږي. ما هم په ټولو هغو ډېرو اثرونو کې چې د لوړې زده کړې په وخت کې د لندن په پوهنتون کې او بیا له هغه وروسته لوستلي دي، دغه نومونه نه دي لیدلي.

ددغه روایت بل ټکی، چې خالد بن ولید به د قیس په مشرۍ د غور افغانان مدینې ته بللي وي، هم یو بې بنسټه حکم دی. خالد بن ولید دغسې تاریخي شخص و چې کړنې یې په ډېرو کتابونو کې ثبت شوي دي. د هغو له مخې هغه یهود نه، بلکې د عربو د قریش لوی ټبر د

مخزوم څانګې څخه و، خو دی تر ۶۲۹م پورې د حضرت محمد (ص) او اسلام مخالف و. په ۶۲۵ کې یې لا په احد کې د حضرت محمد (ص) پر ضد جګړه کې برخه هم اخیستې وه. دا هغه جګړه وه، چې مسلمانان پکې په زیاته اندازه د هغه په قومندانۍ مات شوي وو[۱۵۵].

څلور کاله وروسته په ۶۲۹ کې چې حضرت محمد (ص) د حدیبیې له متارکې نه وروسته په مکه کې هم د امتیانو او نفوذ خاوند شوی و، خالد بن ولید له عمر بن العاص سره هم د حضرت محمد (ص) پیغمبري ومنله. بل کال (۶۳۰) مسلمانانو مکه په جنګ سره ونیوله، خو دا یو لوی جنګ نه و[۱۵۶]. په دغه حال کې مسلمان خالد ته ممکنه نه وه، چې د هغه وخت په شرایطو کې افغانان هغه هم په دغومره لنډې مودې کې مکې ته حاضر کړي. غیر له هغه هم که قیس او ملګري یې په ختځه یهودان وای، هغوی به ولې له حضرت محمد (ص) سره د مکې په نیولو کې مرسته کړې وای، ځکه چې د هغه په حکم سره د مدینې یهودان ځپل شوي وو.

هیڅ تاریخي شواهد ددغه روایت پخلی نه کوي. په هیڅ تاریخي منبع کې ددې یادونه نه شته، چې د غور قیس به په ۶۳۰ کې په مدینه کې لیدل شوی وي. په دې ډول په ۶۳۰ کې په مدینه کې د غور د قیس او د هغه د ملګرو شته والی او بیا د حضرت محمد (ص) له خوا په

عبدالرشید سره د هغه د نوم بدلېدل او دغه قیس د اوسنیو تر څلوېښت ملیون نه ډېرو پښتنو مؤسس یالوړ نیکه کېدل هسې هوایي خبرې کېږي. هو، خالد بن ولید د عربو د قریش نامتو قوماندان و، خو هغه د خلیفه ابوبکر په وخت کې د ردا په نامه کورني جنګ په بهیر کې وځلېد. دا دی و، چې د عقربه په نامه مهمه جګړه یې وګټله او یاغیان یې په ټول عربستان کې ایل کړل.

په اصل کې دغه روایت څکه رښتیا کېدلی نه شي، چې پښتون بې له شک نه، لکه چې ددغې لیکنې نه هم ثابته ده، اریایي قوم دی، نه سامي چې عربان او یهودان ورته منسوب دي. پښتو هم بېله کوم شک نه اریایي یا په دقیق ډول ختیځه اریایي ژبه ده، نه د عربي او عبري ژبو په شان سامي. اریایي او سامي خو دوه سره بېلې نژادي‌او ژبنۍ ډلې دي.

ددغو واقعیتونو په رڼا کې دغه روایت چې پښتانه په اصل او نسب کې یهود دي، یوازې د ذهن او بدنیت زېږنده کېږي، نه تاریخي واقعیت. اوس که یو څوک سره له دې هم پښتانه ددغه جعلي روایت پر بنسټ بني اسرائیل ګڼي، هغه به په اصل کې د لوستونکیو، تاریخ او رښتین توب پروا نه کوي.

دویم څپرکی

افغـــان

د افغـان نوم هـم پخوانی دی، خـو نـه هغـومره پخوانی چې د پښـتون نـوم دی. پـه لرغـونې زمانـه کـې د پـارس خلکـو پښـتانه د ابګـان (Abgan) او د هنـد خلکـو پښـتانه د اسـواکا (Asvaka) یـا د اسـوه غانـه (Asvaghana) پـه نومونـو یـادول. هنـد یانو لـه دولسـمې پېړۍ نـه وروسـته کـوم هغـه پښـتانه، چې د بهـار ولایـت پـه پټنـه کـې مېشـته شوي وو، د پټان پـه نامـه یـادول او لا وروسـته ټولـو هغـو پښـتنو تـه ویـل کېـده، چې پـه هنـد کـې اوسېدل. د قـانون پـه شـان دا یـو دود دی، چې هـر ولـس چې پـه لېرې سیمو کـې خپـور شي، ګاونډیان یـې لـه خپـل اصلي نـوم نـه غیـر پـه نورو نومونو یـادوي، لکـه: سـاکا چې د پـارس خلکـو اشـکانیان او د هنـد خلکـو پهلـوا بلـل، خـو پـه خپلـه پښـتنو هـر چېـرې ځانونـه پښـتانه یـا پختانـه ګڼـل. دا ډېـر ورسـته و، چې پښـتنو د افغـان نـوم د

ځـان لپـاره ومنـه. افغـان اوس هغـه ځـوک دی، چـې د افغانسـتان تبعـه دي. د پښـتونخوا پښـتانه يـا ډېـری يـې هـم ځانونـه افغانـان ګڼـي، نـو د افغـان دغـه نـوم د يـوه ځـانګړي ولس لـه مفهوم نـه ملي مفهوم تـه تحـول کـړی دی. د غبار پـه وينـا: "... تـا قـرن هـژدهم (افغـان) نـام عمـومی پشـتو زبانـان مملکـت قـرار گرفتـه بـود و تـا قـرن نـزدهم وسـعت آن بجـايی رسـيد کـه نـام عمـومی مـردم افغانسـتان اعـم از دری زبانـان و ترکـی زبانـان وغيـره شـناخته شـد" داسـې ښـکاري، چـې د افغـان نـوم پـه اسـلامي دوره کـې د هغـه د پخـواني نـوم يـا نومونـو ځـای نيـولی وي. بيـا هـم غبـار "... نـام (افغـان) کـه از قـرن دهـم در نوشـته هـای مـؤلفين افغانسـتان چـون مؤلـف مجهـول حـدود العلـم مـن المشـرق الـی المغـرب، ابـو ريحـان، فردوسـی، بيهقـی، منهـاج السـراج وغيـره در مـورد قسـمتی از پشـتو زبانـان افغانسـتان آن روز ذکـر گرديـده و عتبـی در تـاريخ يمينـی ان را معـرب نـام (اوغـان) ميشـمارد، هـم يـک نـام قـدبمی اسـت کـه بـا نـام (اپاکـان) مـذکور در (ريگويـدای هند) مطابقت مينمايد.[1]"

د ابـو ريحـان البيروني پـه وينـا افغـان نـوم پـه هغـې کلمـې پـورې اړه لـري، چـې پـه مهاباراتـه (Mahabarata) کـې د اسـواکا (Asvaka) پـه نامـه يـاد شـوی دی. دغـه اسـواکا د ګنـدهارا پـه سـيمه کـې وو، چـې د ويـدي دورې نـوم دی او دوی پـه هغـو غـرو او رغـو کـې اوسـېدل، چـې پـه اسـلامي

دورې کې د سليمان په غرو ياد شوي دي[۲]. البيروني چې د اسلامي نړۍ يو ستر عالم و، له سلطان محمود غزنوي سره هند ته په سفر لاړ، هلته يې د سانسکرت ژبه زده کړه او د هند د مدنيت په هکله يې د کتاب الهند په نامه اثر وليکه، چې د هغه د دولس کلونو مطالعې او مشاهدې محصول و[۳].

د اسلامي دورې د سليمان غرونه په واقع کې د کسي غرونه دي، چې له هندوکش نه د بلوچستان تر پولې پورې پراته دي او اباسين يې ختيځه پوله تشکيلوي. اسواکا په دغې سيمې کې د مهابهاراته د رامنځ ته کېدلو په وخت کې اوسېدل. مهابهاراته چې د هندوانو ستر حماسي اثر دی، د نهو سوو کلونو په بهير کې له ميلاد نه پېنځه سوه کاله دمخه تر ۴۰۰ ميلادي پورې کښل شوی، سل شاعرانو کښلی او زر سندرغاړو په قالب کې اچولی ترڅو چې د ګوپتا واکمنو په دوره کې برهمنانو خپل مذهبي او اخلاقي فکرونه پکې ځای کړل او اوسنی شکل يې غوره کړ. مهابهاراته د شکنتلا او د هغې د پهلوان زوی بهارت قصه بيانوي. د هغه له نوميالي نه د کوروس او پنداورس په نومونو د مهابهاراته (لوی بهاراته يا لوی هند) قومونه هسک شوي، چې د هغو خونړي جنګونه د قصې زړې جوړوي[۴].

تاريخپوه احمد علي کهزاد په خپل يوه وروستي اثر

(افغانستان در شاهنامه) کې د افغان په هکله یو څه اوږد بحث کړی دی. دده په نظر "معادل این کلمه در سانسکرت کلمه اوگانه یا اواگانه (Awagana) است." بیا وایي چې "اسم دیگری در سانسکرت است که به شکل (اسوه-غانا) (Asva-ghana) یاد شده که این کلمه هم مرکب است. جزو اول (اسو Asva) آن نزدیک به (او-Awa) است لیکن در معنی کوچکترین تفاوت ندارد، زیرا (اسوه) بمعنی (اسپ) و (او-) هم همین معنی را میدهد و (غان) که در هر دو کلمات [کلمه] بیک شکل آمده بمعنی جای (مهد) درینصورت معنی هر دو کلمه (سر زمین سواران) و (مهد سوار کاران) معنی میدهد."(۵)

وای ونـدي مـارتن (Viviende St.Marthin) شاید لومړنی مؤلف وي، چې په خپل اثر (Annee geographicque) کې لیکلي چې د افغان نوم "... د سانسکرت له Acvaka یا asaka نه راوتلی په مانا د اس سور و."(۶) په دغه ډول اسواکا او اسوه غانه یا اسوه گانه په لږ لفظي توپیر سره دوه مفهومونه څرګند وي: اس سواره او د اس سورو هېواد. دغه رسم، چې یوه کلمه یا یو نوم هم یوه ولس او هم د هغو هېواد لپاره راوړل کېږي، په افغانستان کې تراوسه هم ژوندی دی. لکه مومند، شنوار، اپریدي او نور چې هم د یوه قوم او هم د ملک لپاره راوړل کېږي.

ډېر وروسته د ساسانيانو په دوره کې د اواګانه نوم په پرسي پوليس کې د رستم نقش په ډبرينې ليکنې کې ثبت شوی دی. پروفيسر شپرنګلنګ (M.S Spengling) وايي چې د افغان نوم د ګوندافر ابګان رازماد (Gondafar Abgan Razmad) له خاص نوم څخه راوتلی دی، چې د رستم نقش په کتيبه کې د ساساني پاچا اول شاهپور (۲۷۲-۲۴۱م) په دستور په پارتي، منځنۍ پارسو او يوناني ژبو کښل شوی په دغه مقصد چې خپل برى نړيوالو ته وښيي. د شپرنګلنګ خپل عبارتونه دا دي: " د ابګان (Abgan) او اوګان (Avgan) لپاره زه له اوسني افغان نه پرته بله ښه کلمه پيدا کولی نه شم.[۷]" په همدغه مهال کې به و، چې پښتانه په ابګان او پارسي وانان په ديګان يادېدل او دوی لکه دمخه چې ويل شوي په اصل کې له يوه نسب څخه يانې پښتانه دي. تاريخپوه عبدالحی حبيبي د افغان په اړه يوه وړه ليکنه لري، چې مرکزي ټکی يې د شپرنګلنګ نظر دی.

د پټان نومي کتاب ليکوونکی سر اولاف که رو هم ورته نظر ښکاره کوي او وايي، چې د اپه کان (Apakan) او ابګان (Abgan) له کلمې نه د افغان تکامل طبيعي معلومېږي[۸]، خو تاريخپوه رچرد فرای په دغه اړه شک ښکاره کوي او مؤلف وار تن ګريګوريان په خپل کتاب (د معاصر افغانستان هسکېدنه) کې دغه نظر ردوي او

وايي، چې دغه کلمې د اذربايجان د پخوانيو خلکو نومونه وو او هغه په دغه مفهوم سره د پېنځمې پېړۍ په ارمني ليکنو کې ليدل کېږي[۹]. د ګريګوريان دغه نظر په واقع کې د کهزاد د ليکنې په تاييد ده، چې د عمومي لېږد په لړ کې يې ويلي وو، چې د پکتيانو "... يوه کوچنۍ څانګه لا هم د غرب خوا ته مخکې تللې او د ارمنستان په غربي خوا کې يې استوګنه غوره کړې... او په دغه ځای کې هم په خپله دوی د پکتيس يا پکتويس او خاوره او وطن يې د پکتيکا په نامه مشهور شو."

په هر حال، حقيقت دا دی چې د ابګان نوم د افغان په مفهوم د سليمان يا د کسي په غرو درو کې په وروستيو هندي، چيني او فارسي ليکنو کې دغومره ډېر ياد شوی دی، چې هغه بې له کوم شک نه د افغان له نامه سره مطابقت لري.

په دغې سيمې کې په دې اړه غته بېلګه وراهاميرا (Varahamira) د هند ستوري پېژندونکی دی، چې په شپږمې عيسوي پېړۍ کې يې (اټکل ۵۰۵ نه تر ۵۸۷ پورې) په خپل اثر (بري هت سمهيتا Brihat Samhita) کې د اواګانه (Avagana) نوم دوه ځلې د نورو نومونو ترڅنګه راوړی دی[۱۰]، خو وراهاميرا د هغو د هېواد په هکله څه نه دي ويلي. يوه پېړۍ وروسته يانې په اومې عيسوي پېړۍ کې يو چيني زيارت کوونکي او ګرځندوی

شون چونګ چې په هیون تسانګ باندې یاد شوی دی (د زوکړې کال ۶۰۳م) په هند او په شمالي، مرکزي او ختیځ افغانستان کې دېرش کاله وګرځېد او بیا یې په دوه ټوکونو کې یې د (لویدیځې نړۍ بودایي سندونه) په نامه کتاب خپور کړ. د یو شمېر لیکوالو په اند شون چونګ د افغان نوم د اپوکین (O-po-Kien) په بڼه ذکر کړی، لکه چې چینایان باندني نومونه په معمولي ډول په اړولي شکل راوړي. په هر حال، د شونګ اپوکینان هم د سلیمان په غرو درو کې اوسېدل. معلومېږي، چې اسوکا، اسوه غانه او اپوکینان هماغه پښتانه یا افغانان دي، چې په عین ملک یانې د سلیمان یا کسي په غرو درو کې اوسېدل.

د افغانستان تاریخ لیکونکي سر پرسي سایکس، د شون چونګ د لیکنې پر بنسټ وایي چې اپوکینان " په طبیعت کې سرسخت او وېروونکي خلک دي. په چلند کې زیږه خو د عقیدې او ایمان په موضوع کې تر ګاونډیانو نه ښه دي "[11] خو ما نه د اپوکین نوم او نه د سایکس دغه وینا د شون چونګ په هغه کتاب کې موندې، چې پروفیسر ساموېل بېل (Samuel beal) ژباړلی او په لندن کې په کال ۱۸۸۸ کې خپور شوی دی. دا ځکه چې سایکس د شون چنګ قول په غلطه نقل کړی. د شون چونګ پور تنۍ وینا د بامیان د خلکو په اړه

ده، خو دا معلومه نه ده چې هغوی اپوکین وو، یا نه وو. پر هغه سربېره هغه څه چې شون چونګ د بامیان د خلکو په اړه ویلي دي هغه نه دي، چې سایکس نقل کړي، بلکې دا دي: "... د هغو د خلکو چلند زېږد دی، جامې یې په عمومي ډول له وړینو او پوټکو څخه دي... ادبیات، رسومي مقررې او د سوداګرۍ مروجې پیسې یې کټ مټ هغه دي چې د تخار په هېواد کې رواج لري... ژبې یې هم لږ و ډېر سره توپیر لري، خو په بڼه او قواره سره ډېر ورته دي"[۱۲] دویمه دا چې پروفیسر بېل د کتاب هغه برخه، چې د اپوکین نوم پکې یاد شوی دی، نه دی ژباړلی او دغه برخه د شون چونګ په هغې برخې کې لیدله کېږي، چې ستاني لاس جولیین (Stanilas Julien) په انګرېزي اړولې دی. نومورې ددغه مقصد لپاره شل کاله د چینې او سانسکرت په زده کړه کې تېر کړي وو. الیکزاندر کننګهم بیا د هغه پر بنسټ خپل مهم اثر ولیکه په نامه د هندوستان پخوانۍ جغرافیه. په هغې کې دی لیکي، چې "شونګ چون یوازې یو ځل په یوې لنډې فقرې کې د اپوکین نوم اخلي او هغه د فلانه (Falana) [بنو] او غزني ترمنځ د لومړني شمال-لویدیځ او وروستي سهیل خوا ته ښيي"[۱۳].

په دغه ډول اپوکین د شون چونګ په نظر په اصل کې د یوې سیمې نوم و، چې کننګهم هغه د یوه اوږده بحث

په ترخ کې افغانستان او افغانان ګڼلي او ويلي يې دي، چې زه نزدې ډاډه يم چې د اپوکين د کلمې له ذکر نه د شون چونګ مطلب افغان دی [۱۴]- خو له هغه وروسته د اوګان نوم لږ په نظر راځي. وروستي ذکر يې شايد د ابو القاسم فردوسي په شاهنامه کې وي، چې هغه د يولسمې عيسوي پېړۍ محصول ده. فردوسي په شاهنامه کې وايي، چې [۱۵]:

همه گرد ایوان دو رویه سپاه
بزرین عمود و بزرین کلاه
سپهدار چون قارن کاوگان
به پیش سپاه اندرون اوگان

داسې ښکاري، چې د اسلامي دورې له پيل نه وروسته افغان د اوګان ځای نيولی وي. د حدود العالم ناخرګند ليکوال شايد لومړنی ليکوال وي، چې د افغان نوم يې د لسمې پېړۍ په پای يا د يوولسمې پېړۍ په سر کې راوړی وي. تاريخپوه حبيبي ليکي: ... در دوره اسلامی همانا ذکر این نام در کتب دری و عربی مکرر می آید که ذکر قدیمتر آن در حدود العالم تالیف ۳۷۲هجری از طرف یکنفر جوزجانی گم نام است که مینورسکی دانشمند فقید او را از خانواده و یا مربوطین دربار آل فریغون جوزجانی میشمارد و در این کتاب ذکر افغان در چندین مورد آمده است و بعد از آن محمد بن عبدالجبار

عتبی در تاریخ یمینی افغان را در وقایع سبکتگین و آل او بارها ذکر میکند و حتی این اثر در الکامل آن را با املای قدیم افغان هم می آورد و مؤرخان مابعد مانند فخر مدبر در اداب الحرب و حمدالله مستوفی در تاریخ گزیده و محمد قاسم فرشته و دیگران هم از قبایل افغان و اوغانی بارها ذکر کرده اند[۱۶].

د افغان نوم د فردوسي په شاهنامه کې په بېلو قرینو کې راوړل شوی، چې یو څو یې په لاندې ډول دي[۱۷]:

چنین گفت دهقان دانش پژوه
مر این داستان را ز پشین گروه
که نزدیک زابل به سه روزه راه
یکی کوه بد سر کشیده به ماه
بیک سوی او پشت خرگاه بود
دگر دشت زی هندوان راه بود
نشسته در آن پشت بسیار کوچ
ز افغان ولاچین و کرد بلوچ

یا دا چې:

یکی قلعه بالای آن کوه بود
که آن حض از مردم انبوه بود
مرآن حصن را نام مرباد بود
از و جان نا بخردان شاد بود
بدژ در یکی بدکنش جای داشت

که در رزم با اژدها پای داشت
نژادش ز افغان سپاهش هزار
همه ناوک انداز و ژوبین گذار

په بل ځای کې د بهزاد له خولې وايي:

چو بهزاد افغان از و این شنفت
بدو گفت کاهریمنت باد جفت
چه نامی گزینگونه کوشی بجنگ
قوی بالی و یا فروهوش و هنگ

د پهلوان رستم له قول نه وايي:

که آیم بر افراز که چون پلنگ
نه دژماند آنگه نه کهسار
همه مرز افغان بهم بر زنم
بدین دژکین اتش اندر زنم

بيا هم رستم:

یکی پند پیرانه بشنو ز من
ایانامور رستم پیلتن
همه مال و اسباب و این زیب و فر
کنیزان مه روی با تاج زر
ازیندشت خرگاه افغان گروه
هزار از سواران ایندشت و کوه.

له هغه وروسته د افغان نوم په ليكنو كې دغومره عام شو، چې ټولو هغو ليكوالو چې ددغې سيمې په هكله په

فارسي او عربي کې ليکنې کړي، د افغان نوم يې اروسرو ياد کړی دی[۱۸]. پښتنو ليکوالو هم چې په اول کې يې د افغان نوم نه يادوه، له هغه وروسته يې په ليکنو کې يادوه. په دغه لړ کې خان جهان لودي (د مړينې کال ۱۶۳۰) شايد لومړی پښتون مشر او ليکوال وي، خوشال خان خټک خو دغه نوم په وياړ سره يادوه:

د افغان په ننګ مې وتړله توره
ننګيالی د زمانې خوشال خټک يم

احمد شاه دراني هم په هغه ليک کې، چې د عثماني سلطان دريم مصطفی په نامه واستوه د "قوم جليل افغان" ذکر وکړ[۱۹].

خو په عامو پښتنو کې د افغان د نوم عام کېدل ډېر وخت ونيوه. فرانسوي ګرځندوی فريه (Ferrier) لا وايي، چې غلزيان او ابداليان چې ځانونه تر نورو پښتنو لوړ ګڼي "حتی نه غواړي چې د افغان په نامه ياد شي"[۲۰]. فريه د نولسمې پېړۍ په دويمې نيمايي کې په افغانستان کې ګرځېدلی او بيا يې د خپل سفر په اړه د افغانانو تاريخ په نامه يو پړ اثر وليکه. سره له دې هم د افغان نوم د انکشاف په حال کې و، د افغان نوم لا د همدغې پېړۍ په اولې نيمايي په انګرېزي ليکنو کې لا زيات رواړل کېد او افغانان د يوه ملت په توګه او افغانستان د يوه هېواد په توګه نړۍ والو ته وپېژندل شو. د افغان-انګليس لومړی

جنګ د افغان کلمې ملي مفهوم نور هم پیاوړی کړ. په همدغه جنګ کې په تېره د کابل په سیمه کې و، چې د افغان دوه مهم عنصرونه (پښتانه او تاجک) د یرغلګرو په برابر کې سره یو موټی او ټینګ ودرېدل او په عمل کې یې وښووله، چې دوی د افغان ملت زړی جوړوي. د همدغه اتحاد له امله و چې انګرېز لیکوالو په تېره لیډي سیل (Lady Sale) په خپل جورنال (په افغانستان کې د غمیزو جورنال) او مؤلف جان کې (John Kaye) په خپل اثر (په افغانستان کې د جنګ تاریخ) د افغان نوم ډېر یاد کړی دی.

مېرمن سیل چې د افغان-انګلیس په لومړي جنګ کې د افغانانو یرغمله وه او افغانان یې له نژدې نه لیدلي او پېژندلي وو، په هکله یې وایي چې "زه زیاتره اورم چې افغانان ډارن دي... خو دوی د ماشین دار (Guns) په برابر کې لکه هسې چې درېږي، چې یې په خپله نه لري او حصارونو ته په ختلو او د هغو په نیولو کې چې موږ یې بېرته نیولی نه شو، بې زړه توب نه ښیيي. د مرکز [کابل] افغانان یو څه متمدن دي، خو د اطراف ښاغلي او نوکران یې، زما په فکر، زیاتره هغسې کسان دي چې سکندر ورسره مخامخ شوی و"(۲۱).

جان کې، چې انګلیس تاریخپوه او خپل ډېر مهم اثر یې د افغان-انګلیس له جنګ نه وروسته په ۱۸۵۱

کې زیاتره له حکومتي پاڼو او د هغو له یادښتونو او شخصي لیکونو له مخې لیکلی، چې په جنګ کې یې برخه اخیستې وه، افغان یې د یوه ملت په توګه ډېر یاد کړی او افغانان یې په دغه ډول توصیف کړي دي: "افغانان یو توپاني او سرکښه خلک دي، ډېر لږ متمایل دي، چې واک ته تسلیم شي او خپل نارضایت په شدېد ډول ښیي"(۲۲).

الفنسټن (Elphinstone) چې د افغانستان په هکله د لوړ علمي صلاحیت خاوند و او په خپل اثر (د کابل سلطنت شرح او بیان) کې یې افغانان تر هر بل باندني لیکوال نه زیات په واقع لیدونکي ډول معرفي کړي دي، هغه وخت چې یې افغانستان ته د انګرېزي پوځ له استولو نه واورېدل، حکومت ته یې ښکاره کړه چې تاسې به شاه شجاع د پوځ په زور په افغان تخت کښېنوئ، خو په دغه خوار ملک کې او د "سرکښه افغانانو" په مینځ کې د هغه ساتنه به ناهیلې توب راوړي(۲۳).

د افغان-انګلیس په دویم جنګ سره د افغان نوم په ملي مفهوم سره نور هم خپور او وپېژندل شو او پر هغه برسېره مذهبي بعد یې هم پیدا کړ، آن تر دې چې د هندوستان وایسرای هم افغانان د یوه ملت په توګه تعریف کړل، نو ویل کېدلی شي چې د نولسمې پېړۍ په دویمې نیمایي کې د افغان نوم هم په ملي او هم په

مـذهبي مفهـوم د افغانسـتان د اوسـېدونکيو معـرف وګرځېـد او افغان نشېنلزم واقعي شو.

لا مهمـه د ملـي کېـدلو او مـدني کېـدلو پـه لـور د نظـام او ټولنې وده وه. د ملي کېـدلو دغـه حرکـت د اميـر عبـدالرحمن پـه واکمنـۍ کـې پـوره محسـوس و. دده پـه ۲۱ کلنـې واکمنـۍ کـې و، چـې ټـول افغانسـتان د لـومړي ځـل لپـاره د عـين قـانونو او مرکـزي حکومـت چـارواکيو لـه خـوا پـه نېـغ ډول اداره کېـده. د امنيتـي او رسـمي چـارواکيو زيـاتوالي هـم ددغـه حرکـت لـه پياوړتيـا سـره مرسـته کولـه. د همدغـه پاچـا پـه وخـت کـې و چـې ډېـرو سيمو تـه د ډېـرو خلکو پـه پرارولـو سـره د افغـان قومونـو عنعنـوي ګوښـه تـوب د تـل لپـاره لـه مېنځـه لاړ او د ملـي پيوسـتون او ملـي دولـت د پيـاوړي کېـدلو لپـاره لار هـواره شـوه. دغـه حرکـت بيـا د پاچـا امـان الله پـه واکمنـۍ کـې هـم پـه نظـر او هـم پـه عمـل کـې ښـه قـوت ومونـد. پـه همدغـه وخـت کـې و چـې د افغانسـتان ټـول خلـک د افغانسـتان د لـومړي ليکلـي اساسـي قـانون لـه مخـې د دموکراتيکـو حقونـو خاونـدان وپېژنـدل شـول او افغـان ټولنـه پـه دې ډول مـدني شـوه، چـې ټـول غـړي يـې سـره برابـر وګڼـل شـول. پاچـا امـان الله لـومړی افغـان و، چـې د افغـان تعريـف يـې هـم وکـړ او هغـه هـم پـه پـراخ مفهـوم سـره: "هـر کسـيکه در افغانسـتان سـکونت دارد از هـر مـذهب و فرقـه کـه باشـد و هـر کـار و صـنعت و خدمتيکـه ميکنـد، تمامـاً

افغان گفته میشوند.[۲۴]

بیا نو افغان په همدغه حقوقي مفهوم سره د افغانستان په ټولو اساسي قانونو کې په دې مانا وپېژندل شو چې افغانان په حقونو کې په دغه ډول سره برابر دي، چې هېڅ یو پر بل باندې هېڅ ډول امتیاز نه لري. د اوسني قانون د څلورمې مادې پر اساس "د افغان کلمه د افغانستان د ملت په هر فرد اطلاق کېږي."

د همدغې حقوقي برابر تیا او داسې هم د آزادۍ له بر کته و، چې افغانان په تېرې اوږدې خطرناکې ناارامۍ کې خپل وطن افغانستان ته رښتیني پاتې شول. دا ځکه چې په دوی کې دغه فکر ټینګ دی، چې یوازې د افغان نوم دی چې د قوم ولۍ، ژبې، مذهب، جنس او اجتماعي دریځ له توپیر نه پر ته د وطن د ټولو خلکو استازیتوب کولی، ملي پیوستون ټینګولی او دوی په افغاني روحیې سره په ګډه دننه په افغانستان کې د عزت او حیثیت ژوند کولی شي، نو اوس ددې وخت دی چې د افغانانو مېنه (افغانستان) په تاریخ کې وپېژندله شي.

درېيم څپرکی

افغانستان

افغانستان دغسې هېواد دی، چې انسانان پکې له ډېرې پخوا زمانې نه اوسېدل. بیا نو دا طبیعي ده چې هم په دوی او هم په د دوی مېنه په څو څو نومونو یادېدله. د افغانستان لومړني اوسېدونکي په یقین سره معلوم نه دي او په اړه یې ډېر حدثونه وهل شوي دي. د ویدي دورې اوسېدونکي یې معلوم دي، چې هغه اریایان دي، دا هم معلومه نه ده چې دغه اریایان څه وخت په لرغوني افغانستان کې مېشته شول، خو څه وخت چې دوی د هندوکش په دواړو خواوو سیمو کې اوسېدل د اریا نوم یې د ځان لپاره غوره کړ. د کهزاد په وینا "تا زمانیکه قبایل ویدي در باختر و نقاط دو طرفه هندوکش تمرکز داشتند... خود را به نام (اریا) یاد میکردند." په دې ډول

د کهزاد په وینا نام اریا بار اول در مورد کتله باختری استعمال شده است.[۱] ددې لپاره چې افغانستان په تاریخ کې ښه وپېژندل شي، اول به ددغو اریایانو مېنه یانې اریانه او وروسته خراسان په لنډ ډول معرفي شي.

اریانه:

کله چې اریانه وایو، لازمه ده دغه ټکي په نظر کې ونیول شي چې د اریانه حدود هېڅ وخت ټاکلي نه وو، حدود یې په واقع کې د پولې قومونو پورې اړه لرله چې که هغوی پووندوه وو، حدود به یې د تغییر په حال کې و. په هغه وخت کې د اریانه ډېر اوسېدونکي پووندوه او لږ مېشته وو. په واقع کې په هغه وخت کې پووندوه توب د ژوند عام طرز و او د یوه قوم نوم د هغه تر مېنې نه زیات عام و. داسې هم ډېر شوي دي، چې یو قو د بل قوم په فشار یا د طبیعي عاملونو له امله خپله مېنه پرېښووله او په بلې مېنې کې به یې واړول او هغه به بیا د دوی په نامه یاده شوه.

بله دا چې اریانه له دغسې سیمو نه جوړه وه، چې هره یوه یې د یوه هېواد په شان وه. دغه واقعیت په اوستایي دوره کې پوره څرګند و. د زرتشت په قول د نیکي خدای اهورا مزدا شپاړس هېوادونه یا ملکونه (Lands) خلق کړل، چې اریانه وایجو (Airyana Vaego) یې تر ټولو

ښکلی هېواد و او نور یې دا دي: سغدهاس (Sughdhas)، مورو (Mouro)، بخدي (Bakhdhi)، نیسایا (Nisaya)، هاریو (Haroyo)، وای کي ریتها (Vaekerata) اوروا (Urva)، خننتها (Khnenta)، هاراوارته (Harahvarta)، وارینا (Varena)، هایتومنټ (Haetoment)، راغه (Ragha)، کخرا (Kakhra) او اوه سینونه [هیپتاهندو (Heptahindu) او هغه ملک چې د رنګا سرچینې ته نږدې پروت دی او هلته دغسې خلک اوسېږي، چې مشران نه لري. مهمه دا ده، چې دغه هېوادونه سره بېل وو او اهورامزدا هغه ددې لپاره خلق کړل، چې ښکلې اریانه وایجو د دوی له شر نه په امان وي. اریانه وایجو د وان ګوهي دیتیا (Vnguhi Daitya) څنګ ته هېواد ښوول شوی دی[۲]. څنګه چې ددغه هېواد موقعیت هم ناڅرګند دی، د اریانه وایجو موقعیت هم نامعلوم دی او تاریخپوهان په دې اړه سره اختلاف لري. غبار اریانه وایجو د آمو او سر دریا یا جیحون او سیحون ترمېنځ هېواد ښیي[۳]. کهزاد هم وایي، چې "... میتوان این قطعه زمین را در جوار سرچشمه رود اکسوس (امو دریا) یا بین مجرای علیای اکسوس و ایکرارت یا امو دریا و سردریا در حوضه فرغانه قرار دارد[۴]" خو نامتو انسان پېژندونکی ګوردن چایلډ وایي، چې د هلمند له موندنو څخه ښکاري، چې سیستان به اریانه وایجو وي[۵].

البته د بخدي يا باختر هېواد، چې يونانيانو په بکتريا (Bactria) ياد کړ، په ختيځ کې يو مهم هېواد و. مرکز يې بلخ يا زر اسپه و، چې يونانيانو په بکترا (Bactra) او وروسته عربانو د ام البلاد يا د ښارونو مور په نامه ياد کړ. د فرای په وينا "داسې ښکاري چې بلخ په ټول ختيځ کې تر ټولو لوی ښار وي"[۹] بلخ په اوستا کې "د لوړو بېرغونو درلودونکی ښکلی بخدي" په نامه هم ياد شوی دی. بلخ د اريايي پاچايانو لومړنی مرکز هم ښوول شوی دی[۷]، خو د اريانه حدود، لکه چې دمخه وويل شول، د تغيير په حال کې و او ولايتونه يې د سياسي وضعې له امله لږ و ډېر کېدل. د يونان جغرافيه پوه او ساينس پوه بطليموس د ليکنې له مخې د اريانه ولايتونه دده په وخت کې يانې په دويمې عيسوي پېړۍ کې دا وو. مارجيانه (د مرغاب حوضه)، بکتريانه (بلخ او بدخشان)، اريا (هرات)، پاراپاميزوس (هزاره جات او کابل تر اباسين پورې)، درانجيانه (سيستان او کندهار، اراکوزيه (غزني او د کسي غرونه تر اباسين پورې)، او جدروزيه يا ګدروزيه (کچ او مکران يا بلوچستان[۸]). د توجه وړ ده، چې دغه ولايتونه د اوستايي دورې له شپاړسو هېوادونو نه لږ دي او پر هغه برسېره په څو برخو کې ورسره توپير لري. دا هم معلومه نه ده، چې په اريانه کې به دغسې سياسي نظام يا حکومت حاکم و، چې حکم به يې په ټولو ولايتونو

چلېده ځيني ولايتونه يې لا دغومره مهم وو، چې په خپل قوت امپراتوري شوي وو. درنجيانه يا سيستان او کندهار ولايت يې يو غټ مثال دی، چې د ساکا د واکمنۍ په وخت کې په امپراتورۍ بدل شو او ګوندوفارس يې، لکه چې دمخه ويل شوي دي، نامتو واکمن و. د غبار په وينا "اين پادشاه بر تمام حصه های جنوبي اريانه و در شرق تا سند و پنجاب حکمران و مرکزش در حوضه ارغنداب بود و بر حکومت يونان و باختری در کابل هم خاتمه داده است (۹)".

اريانه په اصل کې يوه جغرافيوي اصطلاح وه، نه سياسي. دا هم معلومه نه ده چې دغه نوم څه وخت او د چا له خوا د اريايانو پر مېنې ايښوول شوی دی. دغومره ويل کېدلی شي چې اول اريا د خلکو او وروسته اريانه د مېنې په مانا رواج شوې وي. لکه چې دمخه وويل شول، اريايان هغه وخت چې د هندوکش په دواړو خواوو سيمو کې مېشته شول، ځانونه يې د نجيب په مانا اريا وبلل. په دې ډول اريا د ويدي دورې نوم کېږي او دوی به ځکه دغه نوم غوره کړی وي، چې ځانونه له تور پوټکو د رای ويديانو (Drividians) څخه جلا وښيي چې د شمالي هند په موهنجه دارو او هراپا کې يې مدني او ښاري ژوند درلود او چې ارياىانو لاندې کړل، د داسيو په سپک نامه يې ياد کړل. دغه پېښه په واقع کې په منځنۍ اسيا او

شمالي هند کې په مېشتو خلکو باندې د پووندو خلکو د غلبې د حرکت لومړنۍ معلومه غځه پېښه وه، چې پېړۍ پېړۍ يې دوام وکړ او د نړۍ دغې پراخې سيمې تاريخ ته يې خاصه ځانګړتيا ورکړه. دا هم په يقين سره معلومه نه ده، چې اريانه يا اريانه وايجو په کومې پېړۍ کې د اريايانو د مېنې نوم شوی و. کهزاد يې "به اساس سرود ويدی (اريانم ويجو) سرزمين اوليه اريايي گفې"[۱۰]، خو ما نه اريانه او نه اريانه وايجو يا اريانم ويجو نوم د ويدا د مذهبي سندرو په هغه کتاب کې وموند، چې رالف ګرفت انګرېزي کړی او کهزاد د هغه پر بنسټ دغه ليکنه کړې ده.

لکه چې دمخه ويل شوي، اريانه وايجو د اوستايي دورې نوم وي، چې د هغو شپاړسو هېوادونو په ډله کې يو هېواد وي چې دمخه يې يادونه شوې. کهزاد هم څه وخت چې وايي چې د لرغوني يونان ليکوال "ايراتوستينز (Erotosthenes) بار اول نام قديم مملکت ما (اريانه) رادر حوالی وسط قرن سوم ق م ذکر کرده"[۱۱] ددغه حکم تاييد کوي.

اريانه، اريانه وايجو او اريا ور ته درې واړه د اريايانو يا په دقيق ډول د لرغوني افغانستان د لومړنيو معلومو اوسېدونکيو د هېواد په مانا دي. داسې ښکاري چې اريانم وايجو او اريا ور ته د دوی د هېواد لومړنۍ نومونه وو، چې

وروسته (ځومره وروسته معلومه نه ده) اريانه شو، په دې ډول چې د "وايجو" او "ورته" وروستاړی چې د ورشو يا ځای په مانا دی، ورو ورو ترک شول او اريانه يې ځای ونيو. دغه تغيير به هغه وخت پېښ شوی وي، چې په اصل کې پووندو اريايان مېشته شول. بله دا چې د "ورته" وروستاړی د ورشو په مانا دی، چې اوس هم په پښتو کې ويل کېږي. د کهزاد په وينا "ورته" يا "ورشه" تا امروز در پشتو به صورت (ورشو) بمعنی (چراګاه) باقيمانده) (ويجه) هم عيناً شکل، تلفظ و معنی خود را محافظه کرده است و در ميان پشتو زبانان وادی ارغنداب قندهار بمعنی (جای)، (مسکن) استعمال ميشود.[۱۲]" اريانا به په اصل کې اريانه وه، چې د وښيانه په شان د پښتو نوم کېږي د اريايانو د هېواد په مانا. په اريانه وايجو کې هسې چې په تېرو پاڼو کې يې بيان شوی دی، د ساکا ډېرې ځانګې آبادې وې چې ژبه يې ساکي يا پښتو وه، يا دا چې لکه چې دمخه ويل شوي پښتو او اوستايي ژبې سره خوېندې وې. په هر حال، دغه اتمولوجي هم ددې تاييد کوي چې د اريانه اوسېدونکي، يا ډېر اوسېدونکي يې ساکا يانې پښانه يا د هغووړونه وو.

د اريانه حدود هم له دغه حکم سره جوړ راځي، چې ډېر لرغوني نه دي. دغه حدود د لومړي ځل لپاره د لرغوني يونان ايراتوستينز د مخزيږدې درېيمې پېړۍ په

نیمايي کې ثبت کړي ،چې هغه په دغه اړه معلومات له یونانیانو نه او یونانیانو هغه له ځايي خلکو نه ترلاسه کړي وو او نورو بیا د ایراتوستینز د لیکنې پر بنسټ لیکنې کړي دي. ستراپو له همدغې ډلې یونانیانو نه و، چې د اریانه حدود یې په دې ډول ښوولي. (ستراپو له میلاد نه شپېته کاله دمخه تر نولس میلاد پورې ژوند کړی دی.) د ستراپو په وینا د اریانه حدود په ختیځ کې اباسین او په جنوب کې د هند سمندر و. لویدیځ حد یې په یوه ځای کې دغسې یوه فرضي کرښه ښوولې، چې له کسپین نه تر کارمانیا (کرمان Carmania) پورې غزېدلې او په بل ځای کې یې دغسې لیکه ښوولې، چې پار تیان (Parthiene) له میدیا (Media) څخه او کرمان له پارای تکین (Paraetakene) او پارس څخه جلا کوي او شمال ته یې د پاراپامیزاد غرونه ښوول شوي دي، چې دوام یې د شمالي هند پوله جوړوي[۱۳]. دغه حدود برسېره پر دې، چې غېر دقیق او په لویدیځه خوا کې ناثرګند دي، بخدي او سغدیانه پکې نه دي ښودل شوي. پروفیسر ولسن دغه نیمګړتیا سمه کړې او د اپولو ډورس (Apollodorus) له قول نه یې لیکلي چې اریانه د پارس او ماد ځینې برخې او په شمال کې بخدي او سغدیانه هم په غېږ کې نیسي، په داسې حال کې چې بخدي د هغې اصلي برخه جوړوي[۱۴].

ښايي دا په نظر کې ونيوله شي، چې ددغه حدود دننه دغومره پراخې سيمې پرتې دي، چې يو کورنۍ يا يو حکومت إداره کولی نه شو، نو دا يو جغرافيوي او ژبني واحد کېږي، نه سياسي واحد. که سياسي واحد وای، يو ځانګړی نظام به يې لرلای، هم به يې جوړښت معلوم وای او هم به يې اوسېدونکيو د باندني يرغل په برابر کې ګډ غبرګون ښودلای، خو واقعيت غسې نه و. د بېلګې په ډول په سلوکېدي دوره کې د هند د موريا دولت مؤسس چندراګوپتا موريا تر پاراپاميزاد (هندوکش) پورې د اريانه ختيځه برخه د خپلې امپراتورۍ برخه وګرځوله، بې له دې چې له ګډ مقاومت سره مخ شي. په سرچپه ډول د سيستان ساکي کورنۍ د ګوندو فارس په واکمنۍ کې شمالي هند د خپلې امپراتورۍ برخه وګرځوله، بې له دې چې دغه برى يې د نورو سيمو په مرسته ترلاسه کړی وي. په يونان-باختري دوره کې پاچا ميناندر شمالي هند لاندې کړ او خپله واکمني يې پرې جاري کړه. په دغه حال کې اريانه بايد د اريايانو ژوند سيمه وګڼله شي، نه د يوه واحد حکومت تر لاس لاندې سيمه. اريانه شايد د هغو ياد شويو شپاړس هېوادونو عمومي نوم هم و، په دې ډول چې هر ځانګړی هېواد يې د خپلو اجتماعي مقاولو له مخې د نفوذمنو قومي مشرانو په مشوره د واکمنې کورنۍ د لويانو له خوا په خپلواک ډول اداره کېده. دا هم د

یادولو وړ ده، چې په پور ته یاد شوي حدود کې دننه سیمه د خپلو اوسېدونکیو له خوا اریانه یادېده او په هغې کې دننه دغسې سیمې وې چې په هرې یوې کې د آریه ریښه لیدل کېده، لکه هرویو، هراوي تي، ارياکا، ارياسپ، اريوس او ارتاکانا[۱۵].

د یادولو وړ ده چې هغه اریایان، چې په ماد یا پارس یا هند کې مېشته شول خپله مېنه یا مېنې یې د اریانه په نامه نه کړې، یوازې هندي اریایانو د اریانه اریایانو په پیروي د همالیې سهیل ته خپله نوې مېنه د خپل واکمن بهاراته (Bharata) په نامه بهاراته ورشه (Bharata Varsha) ونوموله[۱۶]. په شاهنامه کې چې د ایران نوم په وار وار یاد شوی دی، له هغه نه مطلب اریانه دی. د ایران نوم له اریانم (Aryanam) یانې د اریایانو له هېواد نه راوتلی دی[۱۷]. دا وروسته په شلمې پېړۍ کې و، چې ایران په رسمي ډول د پارس د هېواد نوم شو. دا هم د یادولو وړ ده، چې دهغو شپاړسو هېوادونو په ډله کې چې په اوستایي دورو کې یاد شوي دي او دمخه یې یادونه شوې ده، پارس د هېواد په توګه نه دی یاد شوی. له همدې امله به و، چې هخامنشي واکمنو د اریانه له یادولو نه ډډه کوله او شاید هغه یې یو بل هېواد باله، لکه وروسته چې ساسانیانو د پارتیا نوم په خراسان سره عوض او عام کړ.

خراسان:

د خراسان په اړه د لاندې ټکو په پام کې نیول ضروري دي. لومړی دا چې دغه نوم د پارس د کوم ساساني واکمن له خوا ایښودل شوی، لکه چې دمخه ویل شوي د ساسانیانو اصلي مؤسس اردشیر و، چې په ۲۲۶م کې یې ځان وروسته له هغه پاچا اعلام کړ، چې د پارتیانو لښکرو ته یې په درېیم ځل جګړه کې په سوسیانه کې ماتې ورکړه او د هغو پلازمېنه ستیسیفون (Ctesiphon) یې ونیوه. پارسیان له اول نه د پارتیانو مخالف وو، پارتیان په اصل کې د داهي (Dahi) قوم د پارني یا اپرني (Aparni) څانګې خلک وو، چې د ساکا مساګیتا قوم ته منسوب وو، چې په دهستان کې د پوونده وو په شان اوسېدل او پارسیانو د هغو واکمني بېګانه ګڼله. که څه هم هغوی څه کم پینځه پېړۍ واکمني وکړه او د پارسیانو ژبه یې هم زده کړې وه. د دوی ترمېنځ د بېګانه توب بل غټ ټکی دیني عقیده وه. ساکا په لمر معتقد وو او پارسیان زرتشتي وو. دا هم معلومه نه ده، چې دوی به د ساسانیانو د لاس بري په وخت کې زرتشتي شوي وي. شاید نه وي شوي، ځکه لکه چې زر به ولیدل شي د سیستان ساکا د عربو د یرغل په وخت کې نه زرتشتي او نه بودایي وو. دوی په ځانله محلي خدای زون (Zun) معتقد وو.

بـل غـټ ټکـی د خراسـان نـوم دی د لمـر خاتـه ملـک پـه مانـا ، ځکـه چـې خراسـان د ساسـانيانو د هېـواد يـانې پـارس پـه ختيځـه کـې پـروت دی. داسـې ښـکاري ، چـې ساسـانيانو پار تيـه ددې لپـاره خراسـان ونومولـه ، چـې د سـاکا هويـت لـه منځـه يوسـي ، ځکـه چـې خراسـان جغرافيـوي مفهـوم لـري چـې نسـبت يـې د هغـه اوسـېدونکيو تـه نـه کېـږي. زمـوږ پـه عصـر کـې هـم اروپايـان لويديځـه اسـيا د منځنـۍ ختـيځ او ختيځـه اسيا د ليـرې ختـيځ پـه نومونـو يـادوي ، خـو نـه دغـه نومونـه او نـه خراسـان د خپلـو اوسـېدونکيو معـرف کېـدلی شـي. دا پـه دغسـې حـال کـې چـې پار تيـه د سـاکا د خلکـو هېواد پېژندل شوی و او پارسيانو ور ته اشکانيان ويل.

د خراسـان پـه اړه بـل غـټ ټکـی دا دی ، چـې هغـه د ساسـانيانو تـر لاس لانـدې هېـواد و ، نـه خپلـواک هېـواد. بـل دا چـې خراسـان ورو ورو پـراخ شـوی او د پېړيـو پـه بهيـر کـې يـې نـور ملکونـه پـه غېـږ کـې نيـولي دي. د ساسـانيانو پـه وخـت کـې د پار تيـه پلازمېنـه ستيسـيفن (Ctesiphon) هـم تـرک شـو او پرځـای يـې د خراسـان والـي يـا مرزبـان زيـاتره وخـت نيشاپور خپـل مرکـز غـوره کـاوه او د عربـو د يرغـل پـه وخـت کـې د خراسـان مرکـز د مـرو ښـار و ، چـې هغـه پـه ټـول ختـيځ کـې د عربـو پـه غـټ مرکـز بـدل شـو. خراسـان پـه واقـع کـې د خپـل مفهـوم لـه مخـې هغـو سـيمو تـه ويـل کېـده ، چـې د پـارس پـه ختـيځ کـې واقـع وو ، کـه څـه هـم د هغـه تـر لاس

لانـدې بـه نـه و. پـه دې اړه ښـه مثـال د ساسـاني اخـري پاچـا درېيم یزدګرد دی، چې ۶۴۰ کې پـه نهاونـد کې لـه عربي پوځ نه لـه خپلې مـاتې نـه وروسته لـه خپلو ډېرو غیر نظامي درباريـانو سره سیسـتان تـه ورسـېد، خو "پـه سیسـتان کې د مرسـتې لپـاره د هغـه غوښـتنې وانـه ورېـدل شـوې... داسې ښکاري چې ځـايي واکمنـو [زنبيلانـو] غـوره ګڼلـه چې لـه يرغـل کوونکيـو سـره پـه خپلـه سـوله وکـړي، نـه دا چې دغسې پاچـا تـه خپـل تابعيـت وښـيي چې د ناکـامۍ لست يې اوږد و." بيـا نو هغـه "... لـه سيسـتان نـه د خراسـان پـه لور روان شـو"[۱۸] سيسـتان لـه خراسـان نـه بېـل هېـواد و او هغـه لکـه چې دمخـه ويـل شـوي دي، د ځـايي واکمنو لـه خـوا چې پـه اصـل کې سـاکا وو او د زنبيلانـو پـه نامـه يادېـدل، پـه خپلـواک ډول اداره کېـده. يزدګـرد بيـا لـه سيسـتان نـه د خراسـان مرکـز مـرو تـه لاړ، خـو هلتـه پـه ۶۵۱ کې د هغـه د مرزبـان (والـي) مـاهوی پـه دسيسـه د خسـرو نـومي ژرنـده ګـري پـه لاس ووژل شـو او د هغـه پـه مـرګ سـره ساسـاني پاچايي ختمه شوه[۱۹].

د خراسـان حـدود حتـی د ساسـانيانو پـه وخـت کې هـم ناڅرګنـد وو، دغـومره څرګنـده وه چې پارتيـه او مـرو د خراسـان پـه نامـه يادېدلـه او د مـرو رغيانـه يـا واحـه (Oasis) د ساسـانيانو نظـامي مرکـز و. مـرو پـه زړه پاړسـو کې د مـارګو (Margu) پـه نامـه يادېـده، خـو "د نيشـاپور، هـرات او بلـخ

درې لوی ښارونه د مرو تر لاس لاندې نه و. دوه وروستي يې زياتره وخت د يفتليانو تر لاس لاندې او په دې ډول حتى د ايرانشهر له واکمنۍ نه دباندې و[۲۰]. کله کله د ساسانيانو واکمني په بلخ باندې چلېده، خو د عربانو د يرغلونو په وخت کې هلته لا هم کوشاني-باختري ژبه ليکل کېده. په همدغه وخت کې و، چې فارسي په بلخ کې ننوتله. دا چې هرات د کوم مرزبان له خوا اداره کېده، يقيني نه ده او د خرداد بهه روايت چې ټول خراسان د ساسانيانو په دوره کې د يوه اسپاهبد يا سپاهبد (Spahbad) له خوا اداره کېده او هغه څلور مرزبانان تر لاس لاندې لرل، په کومې بلې منبع کې ويل شوي نه دي. په عمومي ډول معلومه نه ده، چې د عربانو د راتګ په وخت کې څومره سيمې د ساسانيانو او څومره د محلي واکمنو او په خاص ډول د يفتليانو په لاس وې[۲۱]. د ايراني مطالعو متخصص پور تنې وينا د مير غلام محمد غبار دغه وينا له اعتبار نه غورزوي، چې وايي "... کلمه خراسان و خراسانيان دوره اسلامى از قرون اوليه هجري تا اين اواخر در جاى اسم اريانا و اريانای قديم و افغانستان و افغان امروز مستعمل و در السنه و اثار مذکور و مسطور بوده است"[۲۲].

عربان د مرو له لاندې کولو نه وروسته هلته له ځايي خلکو نه ډېر او ورسره ګډ شول او له دغه ځای نه يې د

بخارا، سمرقند یا پخوانۍ سغدیانې د لاندې کولو په مقصد یرغلونه کول او له هر یرغل نه وروسته به بېر ته مرو ته تلل او دغه کار ډېر کلونه ونیول دا په ۷۳۷م کې یانې د خراسان د نامه له لومړۍ یادونې نه څه کم پېنځه پېړۍ او د حضرت محمد^ص له وفات نه یوه پېړۍ وروسته و، چې والي اسد بن عبدالله د سمرقند پاچا غورک له مړینې نه وروسته خپله پلازمېنه له مرو نه بلخ ته نقل کړه [۲۳] سره له دې هم عربانو د نن ورځې ټول افغانستان لاندې کولی ونه شو دوی لا دمخه د اوومې پېړۍ په اخر کې په سیستان کې د زنبیل پاچا له لاسه سخته ماتې خوړلې وه په ۶۹۸ کې په یوې نښتې کې د قوماندان عبیدالله له شل زریز پوځ نه یوازې پېنځه زره سر تېري بست ته ژوندي په شا شول د عراق او ختیځ والي حجاج بن یوسف خلیفه عبدالملک ته په دې اړه خبر ورکړ، چې د امیر المومنین پوځ په سیستان کې له مصیبت سره مخ شو او یوازې یو څو په تښتېدلو بریالی شوی دی دښمن د مسلمانانو په برابر کې په دغه بري سره زړور شوی او په ملکو کې یې ننوتلي او ټول جنګي حصارونه او قصرونه یې نیولي دي [۲۴]

دغه پېښه دغومره مهمه ثابته شوه، چې د مؤلف کنیدي په نظر په سهیلي افغانستان کې د مسلمانانو د پوځ ناکامي په ایران کې فتوحاتو ته د پای ټکی

کنبېښود [۲۵] لـه ایـران نـه مطلب دلتـه اریانـه او پـه مشخص ډول سیستان دی سره لـه دې هـم عربي قومندانانو لـه بلخ نـه یـو وخـت بـل وخـت یرغلونـه کـول پـه دغـه وخـت کـې ډېرې سیمې خپلـواکې یـا نیمـه خپلـواکې وې، لکـه هریـوا، تخـار، سیستان، زابل او غـور عربـانو پـه دغـه وخـت کـې لـه امو نـه پور تـه سیمې د مـاوراوالنهر پـه نامـه یـادولې، خـو دا د ځـايي کورنیـو د واکمنـۍ او پـه خـاص ډ ،ل د سـفاريانو او غزنویـانو پـه وخـت کـې و، چـې پـه ټـول خراسـان یـا د خراسان پـه ډېـرو برخـو کـې یـوه کـورنۍ د واکمنـې کـورنۍ پـه شـان هسکه شوه او لوړ واکمـن یـې د عباسي خلیفـه ګـانو لـه خوا پـه رسمي ډول د خراسـان والي وپېژنـدل شول، خو د طاهر یـانو، صـفاريانو، سـامانیانو، سـلجوقیانو، غزنویـانو او غوریـانو د حاکمیـت سـیمې سـره ډېـرې متفـاوتې وې او مـرو د پخوا پـه شان اصلي خراسان ګڼـل کېـده، لکـه چـې غبـار د ګرد یـزي لـه قـول نـه لیکـي، چـې " چـون امیـر محمـود [غزنـوي] رحمـت الله از فـتح مـرو فـارغ شـد و امیـر خراسـان شـد و بـه بلـخ آمـد "[۲۶] بلـه دا چـې دغـه لـوړې واکمنـې کـورنۍ هغـومره، چـې پـه خپلـو نومونـو یادېـدلې، د خراسـان پـه نامـه نـه یادېـدلې دا هـم د یـادولو وړ ده، چـې هـېڅ مؤلـف او پـه واقـع کـې هـېڅ منبع د خراسـان حـد او حـدود ثبـت کـړي نـه دي دا بـه لـه دې املـه و، چـې د خراسـان حـدود تـل پـه تغییـر کـې وو او وروسـتۍ واکمنـې کـورنۍ تـر پخوانیـو نـه لا

ډېرې د هغو د مؤسسانو په نومونو يادې شوي، نه د خراسان په نامه لکه تيموري، بابري، شيباني او صفوي غبار په خپل کتابګوټي کې د خراسان نوم د ليکوالو او شاعرانو له قول نه ډېر ياد کړی، بې له دې چې هغه يې په يوه ټاکلي هېواد کې سياسي واحد بنوولی وي د خراسان نوم هغومره چې شاعرانو او د ژبې مينانو ياد کړی، واکمنو او نظاميانو نه دی ياد کړی. هغه لا غبار او نورو ته دغومره په زړه پورې نوم دی، چې دوی په دې اړه چوپ دي چې اريانه کله ترک شوه او خراسان څه وخت د هغې پوره ځای ونيوه. په هر حال، خراسان اوس بېر ته د هغه لومړنۍ سيمې يوې وړې برخې طوس او نيشاپور ته ويل کېږي، چې د ايران يو ولايت دی.

افغانستان:

افغانستان له افغان او ستان نه جوړ ترکيبي نوم دی، په مانا د افغان هېواد، لکه چې دمخه ويل شوي افغان هم يو ترکيبي نوم دی، چې له ابګان او اسواکانه يې تحول کړی دی. افغان په پهلوي يا منځنۍ پاړسو کې د ابګان او په سانسکرت کې د اسواکا يا اسوه غانه په نامه د پښتنو لپاره په کار شوی. په داسې حال کې چې پښتنو ځانونه پښتانه يا پختانه بلل او خپل هېواد يې د پښتونخوا په نامه يادوه. دا ډېر وروسته و چې دوی هم د افغان نوم د

ځان لپاره ومنه. ددغه تحول تر څنګه يوه بله پروسه هم روانه وه او هغه دا چې د افغانستان اوسېدونکي د مذهب، قوم، ژبې، جنس او اجتماعي دريځ له توپير نه پرته د افغان په نامه ياد شول، په داسې حال کې چې هر يوه خپل قومي هويت هم وساته. اساسي دا ده، چې په دغه تحول سره ملي هويت، قومي هويت عوض نه کړ او ملي هويت د ټولو قومونو له پاسه دغسې يو چتر شو، چې د افغانستان ټول قومونه او ټول وګړي به د هغه په سوري کې سره ګډ ژوند کوي. د پېژندګلوۍ دغه تحول د افغانستان په ټولو اساسي قانونو کې هم ثبت شو او افغانان د قانون او خلکو په نظر سره برابر وګڼل شول او په دې ډول د مدني ټولنې د واقعي کېدلو لپاره بنسټ کښېښودل شو.

دا چې د افغانستان نوم د لومړي ځل لپاره چا او څه وخت کارولی دی، معلومه نه ده. سيفي هروي شايد لومړنی مؤلف وي، چې په خپل اثر (تاريخنامه هرات) کې يې ۳۴ کرته د هېواد په مفهوم ياد کړی دی. دا چې افغانستان د هرات د يوه ليکوال ياني سيفي په قلم دغومره ډېر ياد شوی دی، مانا يې دا کېږي چې دغه نوم له پخوا نه موجود او دده په وخت کې عام و. سيفي خپل دغه اثر د ۱۳۲۱ او ۱۳۲۹ کلونو په مېنځ کې تکميل کړی دی. دا د مغولي ايل خانيانو د واکمنۍ (۱۲۵۶-

۱۳۵۳ وخت و او په هرات کې ملک غیاث الدین حاکم و، چې د کرت په نامه کورنۍ یې په کال ۱۲۴۵ کې واکمنۍ ته رسېدلې وه. سیفي، چې په اصل کې د غور او په هرات کې پیدا شوی و، په دې مامور شو چې د هرات تاریخ د مغولو له تاړاکونو نه وروسته ولیکي. ددغه مقصد لپاره د ملک غیاث الدین په دستور رسمي پاڼې او سندونه ور ته ورکړل شوي وو [۲۷] دا چې دا یو ډېر مهم اثر دی له دې امله دي چې هم یې سرچینې لومړنۍ دي او هم یې لیکونکی عالم و.

سیفي د دیارلسمې پېړۍ په سر کې یاني د چنګېز خان د تاړاکونو په وخت کې د افغانستان نوم یادوي او وایي، چې: از حدود خراسان و نواحی جبال ترکستان و شبورغان تا افغانستان قرب پنجاه هزار مرد از پیاده و سوار بهرات امدند.[۲۸]

مؤلف زمچي اسفزاري هم افغانستان د یوه بېل هېواد په ډول یادوي او وایي، چې محمد خدابنده الجایتو (۱۳۰۴-۱۳۱۷) امر وکړ، چې: کشور هرات با ولایات آن از دریای آمو تا شرقی ترین نقطه افغانستان به وی [غیاث الدین] داده شود.[۲۹] داسې ښکاري چې د سیفي او اسفزاري دغه افغانستان جلا او خپلواک هېواد و او د ځایي واکمنو له خوا اداره کېده. د سیفي له اثر نه دا هم څرګنده ده، چې دغه ځایي واکمنان په ټینګو او لوړو

حصارونو کې اوسېدل او د ساجي په نامه حصار يې دغومره لوی و، چې در انجا هزار مرد افغان جلد مبارز متوطن است و از عهد يزد جرد تا امروز هيچ بادشاه و ملک و حاکم را گردن ننهاده اند [۳۰] په نورو حصارونو کې ان تر دوه زره سواره سر تېري هم ځای پر ځای وو سيفي د افغان دغه محلي واکمنان د واليانو په نامه يادوي، لکه سندان د سندان ولايت والي، د مستنگ [نښی کویټه؟] واکمن تر ټولو مهم و داسې هم جمال الدين محمد سام افغان د غور ولايت والي دغومره مهم واکمن تېر شوی و، چې سيفي د سام نامه تر عنوان لاندې يوه مثنوي هم ويلې وه.

د افغانستان دغه محلي واکمنان، چې د چنگېز خان له تاړاکونو نه وروسته هم خپلواک وو، په څوارلسمې پېړۍ کې د کرتانو په وخت کې تابع وګرځول شول او سيفي دغه پېښې په څو فصلونو کې بيان کړي دي له دغو محلي واکمنو نه ميران شاه دغومره مهم و، چې د سيفي په ژبه هژده سال ميران شاه در افغانستان و حدود هندوستان لشکر کشی کرده بود، چند قلاع و حصون را بدست آورده بود و بمردی و مردانگی و غايت شوکت در روز نبرد با دويست مرد نامدار مقابله کردي ميران شاه د جنګ په ميدان کې لاندې شوی نه و، هغه وروسته له هغه له مېنځه يوووړل شو چې د مقابل لوري په موافقه او وعده له جنګ

نه لاس اخیستی او په خپل پوځ سره دننه په یوې کلا کې ځای پر ځای و او هلته نابیره پرې حمله وشوه. بیا نو د سیفي په ژبه "ملک اسلام شمس الحق والدین از آن فتح مبتهج گشت و بدان واسطه که دایم از جانب میران شاه متردد بودی و گفتي که در این حدود مردی معتبر تر و دلاور تر از میران شاه نیست"(۳۰الف) خو سیفي نه د میران شاه ولایت او نه د افغانستان هېواد مشخص کړی دی. افغانستان یې د ختیځ په لور د اباسین تر حده پورې هېواد بښوولی، چې هغه د کسي یا سلیمان غرونو سمسورې درې کېږي، چې له کندهار، قلات او غزني نه د ختیځ په لور تر اباسین پورې غزېدلی او پېښور او کوېټه یا مستنګ یې مهم ښارګوټي وو. دا هغه سیمه یا هېواد دی، چې لږ و ډېر د هېرودوت له پکتیک، ګندهارا او د پښتنو له پښتونخوا او روه سره مطابقت لري او پښتانه پکې له پخوا زماني نه اباد شوي او کوچیان یې پکې تراوسه هم کوچي توب کوي. په همدغه وخت کې و، چې د دوی دغه هېواد د نورو له خوا د جبال الافغانیه او حد افغانستان په نامه هم یاد شوی دی(۳۱). پښتانه دلته پخوا هم اوسېدل، خو د چنګیز خان په تاړاکونو سره د نورو او هوارو سیمو ډېرو پښتنو هم دغې سیمې ته مخه وکړه. په وروستیو مهالونو که له دوی نه ډېر بېرته د لویدیځ په لور وکوچېدل او په کندهار، فراه او هرات کې مېشته شول او

دولتونه يې جوړ کړل
مهمه دا ده، چې د سيفي افغانستان وروسته د نورو په ليکنو کې هم لږ و ډېر په هماغه حدود کې ياد شوی دی. په پينځلسمې پېړۍ کې افغانستان د امير تيمور په ملفوظاتو کې هم لږ و ډېر په هماغه حدود کې ياد شوی دی او افغانستان له خراسان، سيستان او کندهار نه بېل ښوول شوی، خو دغه اثر د هارورډ پوهنتون تاريخپوه جوسف فليچر په وينا جعلي دی. لکه چې دمخه يې يادونه شوې زمچي اسفزاري په شپاړسمې پېړۍ کې افغانستان په همدغه حدود کې ښوولی دی. بابر شاه هم په خپل بابرنامه کې کله چې کابل يادوي، افغانستان د هغه په جنوب کې ښيي او ختيځ حد يې تر پېښور پورې رسوي، خو له هغه نه وروسته د اسفزاري نه غير د افغانستان نوم په نظر نه راځي. دليل يې شايد دا وي، چې د بابري يا د هند د مغولي امپراتورۍ (۱۵۲۶-۱۸۵۸) په هسکېدلو سره د هغه وخت افغانستان په هند کې ونيول شو او له ياده وايستل شو، په تېره هغه وخت چې بايزيد انصاري (۱۵۲۵_۱۵۸۱) د پير روښان په نامه د مغولو د لاس بري په برابر کې يوه ټينګه او اوږده مبارزه پيل کړه او زامنو او لمسيانو يې په پوره قوت ور ته دوام ورکړ. د روښان کورنۍ هغومره، چې د خپلواکۍ په لار کې قربانۍ ورکړي، شايد په نړۍ کې بلې کورنۍ هغومره

قربانۍ نه وي ورکړې وریسې ایمل خان مومند، خوشال خټک هم د هغو په شان یوسفزي، مومند، اپریدي او نور قومونه د مغولو په برابر کې جګ کړل دوی ټولو د خپلواکۍ دغه غورځنګ د نیمې پېړۍ په بهیر کې نه یوازې ژوندی وساته، بلکې پرمخ یې هم بوته چې د هغو له امله مغولي امپراتور اورنګزېب ځان مجبور ولید پښتني قومونو ته داخلي واکمني ومني او په خاص ډول د خیبر قومونو ته ډول ډول امتیازونه ومني او په هغو سره دغه غورځنګ بې اثر او ناکام کړي، خو دغه غورځنګ له سیاسي ناکامۍ سره اساسي پایلې لري، چې غټه پایله یې په رسمي ډول پښتني قومونو ته د داخلي خپلواکۍ منل او په پښتنو کې د خپلواکۍ د شعور قوي کېدل و [۳۲]

په دغې دورې کې که د افغانستان نوم نه دی یاد شوی، یا لږ یاد شوی د هغه پرعکس د افغان نوم چې د افغانستان زړی جوړوي، ډېر یاد شوی دی په عین حال کې د پښتون نوم له قومي سطحې نه د قومونو یا ملي سطحې ته هسک شوی او عام شوی، خو په عمومي ډول دغه دوره د افغانانو لپاره د انحطاط دوره وه په دغې اوږدې مودې کې نه یوازې د افغانستان نوم شاته غورزول شوی، د پښتونخوا او روه نومونه هم لږ یادېدل دا به ځکه دغسې و، چې د ختیځ او لویدیځ ټول پښتني قومونه له خپلو نورو وطنوالو سره د باندنیو تر لاس لاندې وو دغه

وضع د شپاړسمې پېړۍ په سر کې د مغولي، صفوي او شيباني امپراتوريو په هسکېدلو سره پيدا شوې وه. په دې ډول، چې له اباسين نه تر مقر پورې سيمې د مغولي صوبه دارانو واليانو، کندهار، فراه، سيستان او هرات د صفوي بېګلربيګي ګانو واليانو او له هندوکش نه پورته سيمې د محلي واکمنو يا شيباني ازبکانو تر حاکميت لاندې شوې وې

په دغې دورې کې چې له يوې پېړۍ نه ډېره اوږده وه، افغانان او نور قومونه چې د بېرونيو تر لاس لاندې شوي وو، په وېشل شوي افغانستان کې له ګډ سياسي ژوند کولو نه هم محروم شوي وو. په دغه حال سره له دوی نه په واقع کې مظلوم، بېواکه، نيمګړي، بې ارزښته او تابع انسانان جوړ شوي وو. چا چې دغه ډېر ښکته انساني حال ختم کړ، هغه ميرويس هوتک و چې په خپل پاخه تدبير او ټينګ عزم يې د کندهار، فراه، پښين او کوټې خلک پوره خپلواک کړل. ستر ميرويس دغه ستر برى د قومي جرګې له لارې تر سره کړ، په دې ډول چې د هغه په خورا اغېزمنې سروالۍ سره د کندهار په مانجه نومي کلي کې يو شمېر قومي او روحاني مشرانو د افغانانو ددغې انساني نيمګړتيا د رفع لپاره هلته په پټه يو تجويز ونيوه او ميرويس بيا هغه په ډراماتيک ډول عملي کړ او په کال ۱۷۰۹ کې د صفوي امپراتورۍ له ملکي او نظامي

کسانو نه ځینې د مقاومت په حال کې له منځه یووړل او نور یې له کندهار نه په وتلو مجبور کړل. له میرویس نه برسېره د مانجې د جرګې قومي او روحاني مشران دا وو: سیدال ناصر، بابو جان بابړ، بهادر خان اندړ، ملا پیر محمد میا جي، عزیز خان نورزی، یوسف خان هوتک، ګل خان بابړ، نور خان بړیځ، نور خان الکوزی، یحیی خان هوتک، حاجي نور محمد هوتک او محمد یونس کاکړ[۳۳]، خو په دغه غټې بري سره ټول وطن خپلواک نه شو، د ټول وطن یا له امو نه تر اباسین پورې هېواد خپلواکي د کندهار د شېر سرخ جرګې نتیجه وه، چې ګڼون کوونکو مشرانو یې په کال ۱۷۴۷ کې یو ډېر وړ کس احمد خان سدوزی د خپل مشر په حیث غوره کړ ددې لپاره، چې ټول هېواد او ټول افغانان خپلواک او وطن تنظیم کړي. جرګه وال دغه قومي مشران وو: حاجي جمال خان بارکزی، محبت خان پوپل زی، موسی خان اسحق زی، نور محمد خان الیزی، نصرالله خان نورزی او نور"[۳۴]. هغسې چې میرویس هوتک چې وروسته په میرویس نیکه یاد شو، د مانجې جرګې تجویز په پوره بري سره عملي کړ، داسې هم احمد خان سدوزي، چې وروسته په احمد شاه دراني او احمد شاه بابا یاد شو، د شېر سرخ جرګې تجویز عملي کړ، اول یې له کندهار نه تر اټک پورې سیمه یانې د پښتنو لرغونی هېواد چې د

سیفي لـه وخـت نـه وروسـته افغـان نومېـده، د مغـولي صـوبه دارانو له حاکمیت نه وژغوره.

البتـه د روښـانیانو، ایمـل خـان مومنـد او خوشـال خټـک مبـارزو دمخـه ددغـه افغانسـتان خلـک یـوه ژغـورونکي تـه سترګې پـه لار کړي وو. احمـد شاه دوی تـه دغـه ژغـورونکی شـو او هغـه هـم د هغـو پـه مرسـته مغـولي حاکمـان لـه افغانستان نـه پـه اسانۍ سره وشړل. پـه تـاریخ کې بـل هېڅ فـاتح لـه کنـدهار نـه تـر اټـک پـورې بانـدني حاکمـان، هغـه هـم د یـوې امپراتـورۍ حاکمـان، بې لـه جنګ نـه یـوازې پـه یـوه لنډ نظامي سفر سره نـه و ایسـتلي، لکـه ستر احمـد شاه چـې وایسـتل. یـوازې دا هـم نـه و، احمـد شـاه او صـدراعظم یـې شاه ولیخـان پـه لـږه مـوده کـې شـبرغان، بلـخ، کنـدوز، بدخشـان، فـراه او هـرات هـم ترلاسـه کـړل او پـه دې ډول لـه آمـو نـه تـر اباسین پـورې خـاورې نـه د پکتیـا پـه ګـډون، یـو مـوټی هېـواد جـوړ کـړ او د یـوه مرکـزي حکومـت تـر اداري لانـدې یـې راوسـت. داسـې هـم احمـد شـاه وروسـته د پنجـاب، کشـمیر، سـند، بلوچسـتان، دهلـي او د فارسـي خراسـان پـه لانـدې کولـو سـره د لرغـوني افغانسـتان د نـورو فاتحـانو پـه شـان، یـوه امپراتـوري جـوړه کـړه، چـې پـه دراني امپراتـورۍ یـاده شـوه. پـه دې ډول سـتر احمـد شـاه د معاصـر افغانسـتان سـر مؤسـس، د مـانجې او شـېر سـرخ جرګـو غـړی او پـه خـاص ډول میـرویس نیکـه د هغـه لیـرې

مؤسسان او میا روښان، ایمل خان مومند او لوی خوشال خټک د هغه لومړني مخکښان کېږي

خو د احمد شاه د لمسیانو په واکمنۍ کې په پارس کې د قاجار کورنۍ او په پنجاب کې د رنجیت سنګهـ په واکمن کېدلو سره اول د احمد شاه امپراتوري له منځه لاړه او بیا د محمدزي سردارانو په واکمنۍ او جګړو کې په خپله افغانستان په عمل او واقع کې درې ټوټې شو او پېښور چې د افغان واکمنو د ژمي پلازمېنه وه، په پای کې د رنجیت سنګهـ لاس ته ورغی یوازې دا هم نه و، د منځنۍ اسیا په بره برخه کې د نولسمې پېړۍ په دریمې لسیزې کې د تزاري روسیې امپراتوري په مسلط کېدلو سره او تر مرکزي هند پورې د ختیځ هند کمپنۍ په لاس بر کېدلو سره په خپله افغانستان ته اساسي خطر متوجه شو وروستۍ د سوداګرۍ خو په واقع کې یوه انګرېزي کمپنۍ وه، چې د برتانیې امپراتوري یې شاته ولاړه وه ددغو دوو رقیبو امپراتوریو د دسیسو نتیجه په افغانستان باندې په کال ۱۸۳۸ کې په ظاهر کې ددغې کمپنۍ خو په واقع کې د انګرېزانو نظامي یرغل و، چې د یوه شړل شوي سدوزي پاچا شاه شجاع ختیځ هند کمپنۍ پرې لاس پورې کړ دا هغه وخت و، چې د محمدزي کورنۍ مؤسس امیر دوست محمد د افغانستان د بیر ته یو موټی کولو حرکت شروع کړی و، خو یرغلګر پوځ دلته په

دغسې مصيبت واوښت چې د امپراتوري په بلې برخې کې په دغسې مصيبت نه و لتاړ شوی هند ته د جبري بېرته تګ په وخت کې د کابل له شپاړس نيم زره پوځ او هندي نوکرانو نه يې يوازې د ويليم براېډن يو جراح په نيم ژواندي ځان جلال آباد ته ورسېد او نور يې په سره او ترخه ژمي کې د کابل- ګندمک د پخوانۍ لار په اوږدو کې د غازي وزير محمد اکبر په مشرۍ د افغانانو له خوا له ژوند نه محروم شول او لږ و ډېر درې سوه تنه يې يرغمل ونيول شول د افغانانو دغه لاس بری د انګرېزانو د لويې او پراخې امپراتورۍ د يوې برخې په برابر کې د پښتنو او تاجکو د رښتيني ملګر توب او ټينګ مقاومت محصول و. د انګرېزانو دغه ماتې د سترې لوبې په مسابقه کې دوی ته له يوه بل اړخ نه هم يوه غټه ناکامي وه، چې له تزاري روسيې سره يې د منځنۍ اسيا د لاندې کولو په مقصد شروع کړې وه. د همدغې سترې لوبې او له يرغملو او بندي انګرېزانو سره د افغانانو د ښه چلند له امله و، چې انګرېزانو په تېره وروسته له هغه چې د ختيځ هند کمپنۍ يې حکومتي کړه، په افغانستان کې د خپلې بې ساري ماتې سره سره له امير دوست محمد سره چې د دويم ځل لپاره په ۱۸۴۳ کې واکمن شوی و، د افغانستان په بېرته يو موټی کولو کې د پيسو او وسلو مرستې وکړې امير دوست چې دا وخت ډېر ملکونه ليدلي او په سياست کې

د تجربو خاوند شوی و، د چین د متفکر، کنفیوس ددغې وینا له مخې چې "د عقل خاوند خپل هدفونه بې له تشدد نه ترلاسه کوي" عمل وکړ او یاغي کندهار او هرات یې د نظامي زور له استعمال نه پر ته په زیاته اندازه په تدبیر سره له مرکزي حکومت سره بېر ته یوځای کړل او د خپلې مړینې په وخت (۱۸۶۳) کې یې له پېښور نه پر ته یو موټی او خپلواک افغانستان په میراث پرېښود، خو ځلوېښت کاله وروسته په ۱۸۷۸ کې د بر تانوي هند لوړ واکمن (وایسرای) لارډ لېټن په لندن کې د بر تانیې حکومت په دستور چې په دغه وخت کې د امپراتوري پال ټوري (محافظه کار) ګوند په لاس کې و، په داسې حال کې چې تزاري روسیې د بخارا په نیولو سره د (افغانستان پولې ته ځان رسولی او د افغانسان له پاچا امیر شېر علي سره یې لیکونه مبادله کول او یو نظامي هئیت یې هم پرې تحمیل کړی و، په افغانستان باندې نظامي یرغل وکړ. د همدغه جنګ په بهیر کې و، چې د افغانستان نیمه عصري حکومت له منځه لاړ، منظم وسله وال پوځ یې تیت او په خپله امیر وفات شو او د انګرېزانو سیاسي استازی لویې کوګناري د خپل نظامي پوځ په قوت د هغه په زوی او ځای ناستي امیر محمد یعقوب باندې د ۱۸۷۹ کال د مۍ په ۲۶مه د ګندمک معاهدې په تحمیل سره ځینې مهم سرحدي ځایونه لکه خیبر،

پښتـین او سبي لـه افغانسـتان نـه بېل کـړل او پـه هنـد پـورې وتـړل د افغانسـتان د بانـدني سياسـت چلـول يـې هـم د هنـد بر تـانوي حکومـت تـه منحصـر کـړ سـره لـه دې هـم يـا لـه همـدې املـه و، چـې انګرېـزي پـوځ د افغانسـتان پـه لانـدې کولـو کـې پـاتې راغـی او پـه داسې حـال کـې چـې د کوګنـاري او ملګـرو لـه وژل کېـدلو نـه وروسـته امیـر محمـد يعقـوب هند تـه تبعيـد شـوی و، د کابـل پـه سيمه کـې د پښـتنو او تـاجکو پـه پرلـه پسـې او ټينـګ مقاومـت سـره د جنـرال محمـد جـان وردګ، میـر بچـه کوهـدامني، جنـرال غـلام حيـدر څرخـي او د نـورو پـه مشـرۍ ناکـام کـړل د انګرېـز پـوځ غټـه او غوځـه ماتـه د ۱۸۸۰ کـال د جـولای پـه ۲۷مـه د کنـدهار د ميونـد پـه وچ او هـوار ميـدان کـې پېښـه شـوه هلتـه افغـان طالبـانو، قـومي خلکـو او د هـرات پـوځ چـې زيـاتره لـه غلزيـانو نـه جوړ و، د غـازي محمـد ايـوب پـه قومنـدانۍ انګرېـزي مـنظم پـوځ تـه د دواړو خـواوو د ډېـرو انسـانانو پـه قيمـت سـره غوځـه مـاتې ورکـړه کـه څـه هـم انګرېـزي پـوځ د عصـري ټوپکـو او توپونـو خاونـد و بیـا پـه لنـدن کـې د بر تـانيې نـوی لبـرال حکومـت د ګليدسـټن پـه مشـرۍ، چـې لـه افغانسـتان څخـه يـې د پـوځ ايسـتلو پرېکـړه دمخـه کـړې وه، خپـل ټـول پـوځ لـه افغانسـتان څخـه وايسـت او د اميـر عبـدالرحمن واکمنـي يـې چـې ګـڼ شمېر افغانـانو د چاريکـار پـه ښـار کـې د جولايي مياشـتې پـه شـلمه منلـې وه، پـه رسـمي ډول وپېژندلـه هغـه

پوازینی امتیاز چې دوی له څه کم دوه کلونو جنګ نه وروسته ترلاسه کړ ، د افغانستان د باندنیو اړیکو د چلولو انحصار و. د امیر عبدالرحمن واکمني افغانانو او افغانستان ته یوه نوې دوره شوه. دده واکمني چې یوویشت کاله اوږده وه ، دوه ځانګړ تیاوې لري چې اثرونه یې تراوسه هم محسوس دي. لومړۍ ځانګړ تیا یې ما پخوا په یوه اثر کې په لاندې ډول خلاصه کړې ده.

امیر عبدالرحمن خان تشکیل یک اردوی دایمی و عصری را بحیث یک وسیله موثر و قوی بمنظور دفاع از خاک ، استرداد مناطق از دست رفته استقرار و استحکام دولت و سلطنت خاندانی حتمی دانست. تا اواخر سلطنت یک اردوی بزرگ دایمی ، تقریباً صد هزار، مجهز به اسلحه عصری بشمول توپ های ثقیل و تفنگ ها به سویه کشورهای عصری جهان تکمیل کرد و کوشید تمام افراد ذکور مستعد به حمل سلاح را تربیه نظامی داده با توزیع تفنگ ها با انها یک ملت مسلح را تشکیل دهد.

برای اولین بار در افغانستان سه سپاه سالار بقیادت لشکرهای بزرگ در سه منطقه سرحدی ستراتیجیکی کشور یعنی هرات ، ترکستان و ننګرهار با اختیارات وسیع در امور ملکی و نظامی بحیث وایسرای امیر مقیم ساخته شدند. افغانستان بلحاظ نظامی بسیار قوی گردید و اگر روسیه و انگلیس افغانستان را محاط نمیکردند ،

امیر عبدالرحمن شاید مناطق از دست رفته را بدست می آورد و امپراتوری سابق درانی را احیا میکرد چون این نتوانست باستحکام قدرت در داخل پرداخت و در زمینه بکارهای موفق شد که حکمرانان سابق افغانستان از انجام آنها عاجز مانده بودند. پروگرام وسیع نظامی را که امیر در پیش گرفت (بقول خود امیر تقریباً ۷۸ فیصد عواید دولت بان تخصص داده شده بود)، از درک مالیات ها، محصولات گمرکی وغیره که مستقیماً توسط یک بیوروکراسی وسیع و بعضاً از راه اجاره حصول میشد و همچنان از عواید خارجی که بنام معاش یا میر داده میشد، تحویل میگردید. برای اولین بار در تاریخ افغانستان مالیات های زمین بصورت بیسابقه زیاد شد بحدیکه از زمین هائیکه بوسیله نهرها ابیاری میشد، ۳۳ فیصد حاصلات آن را دولت بخود اختصاص داد. مزید بر آن دولت اقلام عمده تجارتی را هم در انحصار درآورد و با این کار خود تصدی های دولتی را اساس گذاشت.

تعمیل این پروگرام نظامی و مالی و انحصار و تمرکز قدرت سیاسی سبب ظهور بیش تر از ۴۰ قیام در سراسر کشور شد ولی تمام آنها بکومک قوه نظامی وایله جاری قومی منکوب گردید. با آنهم حکومت نظامی نبود و شخص نهایت پرکار امیر بحیث یک سلطان مطلق العنان قدرت عالیه را از راه قوه اجرائیه مخصوصاً قوه های

نظامی و امنیتی و با ایجاد یک شبکه بسیار وسیع جاسوسی بخود اختصاص داد

امیر هیئت وزرا و صدراعظم نداشت، آمر آن وزارت خانه ها بشمول والیان ولایات مامورینی بیش نبودند بزرگان قومی و روحانیون اختیارات عنعنوی را از دست دادند و در جمله اعصای نیمه رسمی دولت درآمدند عمال و مامورین دولت بحمایه قوای نظامی وامنی که در قسمت های مختلف کشور مقیم ساخته شدند برای اولین بار مستقیماً در سراسر کشور باداره پرداختند مخالفین اگرچه در دوره های سابق هم نابود میشدند، ولی در این دوره از بین بردن مخالفین بطور وسیع عملاً جزء سیاست رسمی قرار گرفت و دولتی را که امیر عبدالرحمن تنظیم نمود، بر تشدد و قوت متکی بود ازادی فرد در برابر جامعه بی ارزش ساخته شد، فرد صرف در داخل جامعه حق زندگی داشت و موظف بود در وقت لزوم حیات خود را فدای جامعه نماید با انهم قاضیان شریعت استقلال عنعنی خود را حفظ کردند در نتیجه این اقدامات نظم و نسق مخصوصاً در سال های اخیر سلطنت امیر در سراسر کشور تامین شد

در عین حال برای عصری شدن کشور بکومک متخصصان مستخدم اروپایی منجمله انگلیسی در ساحات تخنیک، طب و کارخانه نظامی قدم های اولی

برداشته شد، ولی معارف بحال آبتدایي و عنعنی باقیماند افغانستان در عهد امیر عبدالرحمن تا حدی برای عصری شدن اماده شد ولی در عین حال در این دوره ضدیت بین افراد و حکومت بصورت بیسابقه حاد گردید و این یک بعد جدیدی در تاریخ سیاسی افغانستان علاوه نمود [۳۵]

د افغانستان د پولو ټاکنه:

د امیر عبدالرحمن د واکمنۍ بله مهمه ځانګړتیا د افغانستان د پولو ټاکلو بشپړبدل دي په دې اړه باید وویل شي، چې د افغانستان د پولو بیلې برخې په بېلو وختونو کې د برتانوي هند حکومتي ماموړانو، د تزاري روسي، ایران او افغانستان له ماموړانو سره په ګډه ټاکلي دي په دې ډول دغه ټاکنې بین المللي ماهیت لري او په دغه کار کې په اوله درجه د برتانوي امپراتورۍ ګټې په نظر کې نیول شوي دي او افغانستان تاوان کړی دی د ډیورنډ په توافق لیک سره لا اصلي افغانستان له اوسني افغانستان څخه دباندې بېول شوی و، چې هغه اوس د پاکستان په حدودو کې دننه شمېرل کېږي په ټولیز ډول د پولو په دغو ټاکنو سره افغانستان تر پخوا نه کوچنی شو، خو له بلې خوا همدغه ټاکنې دي چې افغانستان یې د یوه هېواد په توګه مشخص او تثبیت کړ

او د نړۍ نورو هېوادونو او بين المللي مؤسسو هغه په رسمي ډول پېژندلی دی او اړیکي یې ورسره ټینګ کړي دي خو د افغانستان د پولو دغه ټاکنې د اصلي سرچینو او پاڼو له مخې تراوسه په کوم اثر کې بیان شوي نه دي، نو د هغو دقیق بیان کېدلی نه شي دلته به یې اساسي کرښې په لنډ ډول وښودلی شي

د افغانستان هغه پوله، چې اول ټاکل شوې وه هغه د بخارا او افغانستان ترمېنځ د بين المللي پولې په شان د امو سین منل دي د آمو سین چې د طبیعي پولې په شان دی، د اول ځل لپاره احمد شاه او د بخارا امیر د دوی دواړه هېوادونو ترمېنځ د بين المللي پولې په شان منلي وو، خو د امیر شېر علي د دویمې واکمنۍ په وخت کې دغه پوله په پیټرسبرګ کې د روسي حکومت او په لندن کې د برتانیې حکومت له خوا په رسمي ډول ومنل شوه دا وروسته له هغه و، چې امیر شېر علي همدا چې د دویم ځل لپاره د ۱۸۶۸ کال په اکتوبر کې د واک په ګدۍ کښېناست، د بل کال په پیل کې یې هند ته د یوه رسمي سفر په ترخ کې وایسرای لارډ مایو ته په منځنۍ اسیا کې د روسیې د وړاندې تګ له امله د افغانستان په اړه اندېښنه وښووله لکه چې دمخه ویل شوي، روسیې په منځنۍ اسیا کې د وړاندې تګ په لړ کې په ۱۸۶۸ کې بخارا لاندې کړې او افغانستان ته یې خطر پېښ کړی و

د هند وايسراى په دې اړه په خپله څه ونکړل، خو په لندن کې يې خپل حکومت د امير له اندېښنې نه خبر کړ لندن بيا په دې هکله له پيټرسبرګ سره د ليکونو مبادله پيل کړه، د ليکونو دغې مبادلې څو کاله په اوږدو وقفو کې دوام وکړ، ترڅو په پاى کې په کال ۱۸۷۳ کې د دوى د حکومتونو ترمنځ يو ډول پوهاوى (Understanding) راغى چې د هغه له مخې روسيې له امو سين سره د کوکچې سين له يوځاى کېدلو نه وروسته تر خوجه صالح پورې او بيا له هغه ځاى نه د پارس تر پولې پورې د افغانستان شمالي پوله ومنله په دې ډول، چې د بدخشان، ترکستان، هرات، اندخوى او ميمنې ولايتونه به دننه په افغانستان کې شامل وي روسانو اول بدخشان او واخان د امير شېر علي ياني د افغانستان سيمې نه ګڼلې، خو بيا د انګرېزانو په ټينګار له خپلې ادعا نه تېر شول [۳۶] په دې ډول د افغانستان د شمالي پولې ټاکنه د روسي او برتانوي حکومتونو ترمنځ د يوې پوهاوي محصول و، نه د کومې ليکل شوې موافقې يا تړون محصول، خو دغه پوهاوى دواړو ته د رسمي موافقې حيثيت لاره سره له دې هم دغه پوهاوى لانجمن شو، ځکه چې له خوجه صالح نه د فارس تر پولې پورې ليکه ناټاکلې پاتې شوه او له کوکچې نه تر پامير پورې سيمه هم په خپل حال پاتې شوه او روسانو بيا له دغه حال نه

ګټه پور ته کړه، چې زر به يې بيان وکړم

د لويديځ په لور د سيستان په برخه کې هم د افغانستان پوله ناټاکلې وه، چې هغه هم د امير شېر علي په دويمې واکمنۍ کې د انګرېزي هيئت مشر جنرال ګولډ سمد (Goldsmid) په مينځګړ توب وټاکل شوه سيستان په لرغونې زمانه کې، لکه چې په تېرو پاڼو کې يې بيان شوی، د ساکاوو مېنه وه، ساکا په دغه وخت کې اسحق زي او تر هغه دمخه ساک زي يادېدل سيستان له جغرافيوي نظره د افغانستان خاوره وه او ساکا هم د لرغوني افغانستان خلک وو، خو پارس د ژبې له نظره پر هغه ادعا کوله او د هغه تاريخي افتخارات يې خپل ګڼل سيستان د احمد شاه له وخت نه د افغان واکمنو تر ولکې لاندې و، خو د امير دوست محمد له مړينې نه وروسته د محمدزي سردارانو په جنګ کې پارس پرې قبضه وکړه دا چې د پارس قبضه د سيستان تر کوم ځای پورې وه، په دقيق ډول معلومه نه ده، خو امير شېر علي چې د دويم ځل لپاره واکمن شو، اراده وکړه چې له سيستان نه د پارسيانو لاس لنډ کړي په دغه وخت کې پارس په سيستان کې له خپل موقف نه نارام و. سره له دې هم امير شېر علي د هندوستان د شخص ګورنر جنرال په غوښتنه له نظامي عمل نه ډډه وکړه هندوستان په دې فکر چې د پارس-افغان د جنګ شروع به ناوړې اثرونه

ولري او (په عين حال کې) مايل و، چې د ختيځ په لور د پارس د منظم او تدريجي وړاندې تګ مخه ونيسي، د مينځګړ توب وړانديز وکړ افغانستان او پارس دواړو وروسته له يو څه مذاکرو نه دغه وړانديز ومنه ميجر جنرال ګولډ سمد وګومارل شو، چې د دواړو خواوو مخالفې ادعاګانې سره پخلا کړي ګولډ سمد د دواړو خواوو د ادعاګانو له مطالعې نه وروسته د ۱۸۷۲ په اکتوبر کې خپله فيصله صادره کړه، چې د هغې له مخې دغه سيمه بايد د دواړو خواوو ترمنځ وويشله شي ددغه هيواد ښېرازه برخه چې د (خاص سيستان) په نامه يادېده او د هلمند د سين کيڼې خوا ته واقع ده، پارس ته او ښي خوا يې افغانستان ته تخصيص شوه هم افغانستان او هم پارس دواړو به په دغې فيصلې اعتراض وکړ او د سيستان فيصله له افغانستان سره تر اوږدې مودې پورې يوه ترخه موضوع پاتې شوه "امير شېر علي د ګولډ سمد ددغې فيصلې په سر له انګرېزانو نه بېګانه شو د لارډ ناپير (Lord Napier) په وينا "او نه يوازې شېر علي بلکې ټول افغانان معتقد وو، چې موږ به هغه څه بېرته د دوی کړو کوم چې دوی له لاسه ورکړي وو" او چې دغسې ونه شول، بيا نو ... دوی موږ ته د ضعيف او بې باوره خلکو په شان کتل، چې د دوستۍ په جامه کې د پارس په پلوۍ يې دوی تاواني کړي دي [۳۷] لانجه د افغانستان او پارس

ترمينځ لا توده وه او هغه دېرش کاله وروسته په کړکېچ بدله شوه دا هغه وخت و، چې د هلمند سين خپل تګ لاره د لويديځ په لور اړولې وه پارس له برتانويانو وغوښتل، چې دغه کړکېچ رفع کړي د افغانستان پاچا امير حبيب الله هم په دې اړه د برتانيې مينځګړ توب ومنه دا ځل دغه ماموريت د کرنيل ميک ماهن (McMahon) په غاړه شو او هغه د ۱۹۰۳ له جنورۍ نه وروسته ددغې پولې په اړه د افغان او پارس استازو په ملګر توب خپل نظر اعلام کړ او د ۱۹۰۴ کال تر فبرورۍ پورې دواړه خواوو ته وسپارلې[۳۸] له دغو فيصلو سره سره يا د هغو له امله د سيستان د پولې موضوع نوي بعدونه پيدا کړل، چې د هغو په اړه په افغانستان کې د قانوني پاچايي په لسيزې او د لومړۍ ولسمشرۍ په وخت کې پر هغې بحثونه او فيصلې وشوې، چې د هغو بيان بېل کتاب غواړي

لکه چې دمخه ويل شوي د افغانستان-شمال-لويديځ پوله له خوجه صالح نه د پارس تر پولې پورې نامشخصه او ناتاکلې پاتې شوې وه روسي قوتونو د امير شېر علي په وخت کې په کال ۱۸۷۳ کې خيوه او په ۱۸۷۶ کې خوقند لاندې کړي او د خيوې له نيولو نه وروسته د کسپين سيمه يې نظامي کړې وه په داسې حال کې چې د منځنۍ اسيا نورې سيمې يې د بخارا په ګډون په تېرې

لسیزې کې لاندې کړې وې په لویدیځې منځنۍ اسیا کې
یوازې د ترکمنو پراخه سیمه په خپل حال پاتې وه دغه
سیمه هم په دغه وخت کې د روسانو تر خطر لاندې شوه
د ترکمنو دغه پراخه سیمه په شمال کې د خیوې، په
جنوب کې د افغانستان، په ختیځ کې د بخارا او په
لویدیځ کې د کسپین ترمېنځ پرته وه، خو له افغانستان
سره یې پوله ناټاکلې وه او امیر عبدالرحمن په دغه فکر
چې روسیه به د ترکمنو د سیمې له لاندې کولو نه وروسته
افغانستان ته هم خطر پېښ کړي، د هند له وایسرای نه
چې د افغانستان د باندنیو اړیکو اختیار له هغه سره و، په
وار وار وغوښتل چې د افغانستان دغه پوله له روسانو سره
مشخصه کړي، خو هغه به ورته ډاډ ورکاوه چې دغه
موضوع په کال ۱۸۷۳ کې حل شوې او له سره نیول به یې
مصلحت نه وي امیر چې یوولس کاله په تاشکند او
سمرقند کې تېر کړي وو، روسان یې ښه پېژندل، د
وایسرای په خبره نه قانع کېده ترڅو چې روسانو د
۱۸۸۴ کال په فبرورۍ کې د مرو تکه ترکمنان هم لاندې
کړل او د هرات په اړه هم اندېښنه پیدا شوه هرات په
هغه وخت کې د هند ور ګڼل کېده بیا د هند بر تانوي
حکومت هم د امیر په شان اندېښمن او په دې فکر شو،
چې اوس ددې وخت دی چې د افغانستان شمال-لویدیځه
ناټاکلې پوله هم باید وټاکله شي، خو دا یو پېچلی کار و

د هرات او مرو ترمينځ پنجده پرته وه، چې پراخې ورشوګانې او دلته او هلته يې لږه کرنيزه ځمکه لرله په پنجده کې د سارق ترکمنو پنځو څانګو د پوونده توب ژوند کاوه، لويې رمې يې لرلې، ښه شتمن وو او د کبتکاس (Kibitkas) په نامه په وړو کېږديو کې اوسېدل، چې کولی يې شول په يوې اشارې او چټکۍ سره مېنه بدله کړي. دوی په ۱۸۸۲ کې د روسيې د خطر له امله د افغانستان تابعيت او د ماليې په توګه د عشر ورکول منلي وو. امير عبدالرحمن بيا د پنجده لپاره حاکم وټاکه او د جنرال غوث الدين په قوماندانۍ يې هلته يو نظامي پوځ ځای پر ځای کړ. پنجده په اصل کې د هرات برخه وه او د هرات طبيعي پوله د پنجده په شمال کې له سريازي نه اخوا وه. مرو د هرات تابع سيمه وه او د هرات د هغه وخت د والي سعدالدين په وينا د اخل او تکه ترکمنو لويان په کابل کې د امير شېر علي په دربار کې دېره وو، ځکه چې دوی په اصل کې د هرات تابع وو. سارق ترکمنو له هرات سره نږدې اړيکې لرل. پخوا د پنجده اوسېدونکي د جمشيدي قوم و، د دوی مېنه ارساري ترکمنو او د ارساري ترکمنو مېنه بيا د نولسمې پېړۍ په نيمايي سارق ترکمنو ونيوله او دوی جمشيديانو ته باج ورکاوه او جمشيديان د هرات تابع ولس وو. په دې ډول پنجده له جغرافيوي، قومي او تاريخي پلوه د

هرات برخه وه، چې په دې ډول پنجده د افغانستان برخه کېده له همدې امله و، چې امیر عبدالرحمن د یوه مسلمان واکمن په توګه غوښتل د منځنۍ اسیا په دغې برخې کې یو فعال پرمختیایي چلند غوره کړي امیر ځکه دغسې فعال سیاست ته زړه کړی و، چې دمخه د مرو تکه ترکمنو مشر، مخدوم قلي خان او هم د خوارزم خان ورته د تابع کېدلو وعده ورکړې وه. سره له دې هم امیر له دې امله چې د هند وایسرای ورته ددغه چلند برخلاف مشوره ورکړې وه، د هغه له غوره کولو نه ډډه وکړه یوازې دا هم نه و کله چې روسان په قوت سره پنجده ته نږدې شول، جنرال غوث الدین ته یې هدایت واستوه، چې که روسانو پرې برید هم وکړ، ورسره مقابله ونه کړي او خپل پوځ بالامرغاب ته په شا کړي د هند د وایسرای له مخالفت نه برسېره د امیر ددغه چلند علت دا و، چې پوځ یې د روسانو د پوځ په پرتله ضعیف و او پر هغه برسېره د پنجده په سارق ترکمنو یې هم اعتبار نه درلود او ویل یې، چې سارق ترکمنان به ددې لپاره چې خپله شتمني وساتي، له روسانو سره ملګر توب وکړي

امیر په عین حال کې د هغه خطر په برابر کې چې د روسانو له خوا به افغانستان ته هم متوجه شي، د افغانستان د خوندیتوب لپاره د اوږدې مودې یو تجویز

وکړ د هغه په نظر د پنجده د سقوط په حال کې به ددې احتمال لېږ وي، چې د افغانستان بشپړ توب ته تاوان واړوي، خو که افغان پوځ د پنجده په سر له روسانو سره مقابله وکړه او که روسانو هرات او میمنه ونیوله، افغانستان بهٔ تجزیه شي البته د هرات په سقوط سره به روسي او انګریزي پوځونه سره ونښلي، خو د امیر په نظر په افغان خاوره کې به د روس او انګریز جنګ په نهایت کې افغانستان برباد کړي او د هغه لوړه ګټه په دې کې ده، چې ددغسې مصیبت مخنیوی وشي په واقع کې امیر عبدالرحمن د هر هغه قدرت، مسلمان وي، یا عیسوي مخالف وچې له افغانستان نه د یوه بل پر ضد تېر شي له همدې امله و، چې د پنجدې د بحران په شدید حال کې هم امیر حاضر نه شو، چې د هرات د پیاوړ تیا لپاره د بر تانوي انجنیرانو یوې ډلې ته د ور تګ اجازه ورکړي، خو که روسانو په هرات حمله وکړه، په هغه حال کې امیر حاضر و، د انګریزانو پوځ ومني چې خپل پوځ به یې له هغه سره په ګډه تر پایه پورې وجنګېږي

ځنګه چې د افغانستان باندنی سیاست د انګریزانو په انحصار کې و او ځنګه چې هرات ته خطر هندوستان ته هم خطر کېدلی شو، د هند بر تانوي حکومت له روسانو سره له موافقې وروسته د جنرال پیټر لمسډن Peter Lumsden په مشرۍ د ۱۸۸۴ په منې کې پنجده ته یو

هيئت واستوه، چې هلته د خپل روسي سيال په اتفاق ياده شوې ناټاکلې پوله وټاکي افغانستان ته بلنه ورنکړای شوه، که څه هم موضوع د هغه د پولې ټاکل و خو په دغه وخت کې چې روسانو ځان په قوت سره د پنجده او مَرو ترمېنځ رسولی وو، نه يې غوښتل چې کشاله زر هواره شي، موضوع يې ټالوله او په عين حال کې يې خپل پوځ لا هم پېښاور کاوه له بلې خوا جنرال لمسډن جنرال غوث الدين ته سپارښتنه کوله، چې د خپلې پوځي قطعې له پيښاورې کولو نه ډډه وکړي، ددې لپاره چې دغه کشاله په اسانۍ سره هواره شي د لمسډن دغه ټينګار په پای کې امير په دغه فکر کړ، چې دغه جنرال په واقع کې د افغانانو او روسانو ترمېنځ نښته غوښتله، ځکه چې دغه احمق په دې فکر و چې که د افغانانو او روسانو ترمېنځ وينه تويه نه شي، دوی ممکن سره دوستان شي چې دا به په ټوله مانا د انګرېزانو د ګټې مخالف وي [۳۹]

د ۱۸۸۵ کال د مارچ په دېرشمه روسانو پنجده لاندې کړه، افغان سر تېرو ورسره ناکامه مقابله وکړه، که څه هم روسي پوځ ترېنه لوی او امير هم دوی له مقابلې نه منع کړي وو امير عبدالرحمن په دغه وخت کې هندوستان ته په رسمي سفر تللی و او چې د پنجدې له سقوط نه يې خبر کړ، وايسرای ته يې وويل چې غم مخوريد نه دا

چې امیر کوښښ ونه کړ له وایسرای نه وغواړي دغه یرغل ببرته په شا ووهي ، ځکه چې دوی له هغه سره ژمنه کړې وه چې په هغه حال کې چې کوم هېواد په افغانستان باندې یرغل وکړي ، بې له دې چې هغه پارول شوی وي ، دوی به له افغانستان نه په قوت دفاع وکړي پر دې برسېره امیر د هند حکومت کار اسان کړ په دې ډول ، چې دی له پنجده او د هغې له سهیلي برخې نه د روسیې د لوی امپراتور په نامه تېرېږي ، خو چې ماروچاق ، ګلران او ذوالفقار لا هم د افغانستان وي په دغه وخت کې امیر دا هم ثرګنده کړه ، چې پنجده په اصل کې ددې لپاره نیول شوې وه ، چې په دغسې حال له هغې نه د چنې په توګه کار واخیستل شي د امیر په نظر د پنجده په قرباني سره به افغانستان له لوی مصیبت څخه ژغورل شوی وي سره له دې هم د پنجده بحران روسیه او برتانیه د جنګ ژۍ ته ورکش کړل ، خو په پای کې د ډېرو لیکونو او تېلګرامونو په مبادلې سره دوی موافقه وښودله ، چې دغه کشاله دې په منځګړ توب سره هواره شي روسیې بیا د امیر له خوا هغه ورکړل شوی امتیاز د پریکړې لپاره د اساس په توګه ومنه او یوه بل ګډ روسي-انګلیس هیئت د افغانستان دغه پوله د امو سین له خمیاب نه تر ذوالفقار پورې وټاکله دا ځل سروست رج وي (Sir West Ridgeway) د برتانوي هیئت مشر و او دغه

پوله هم د هغه په نامه یاده شوه [۴۰] په دې ډول د افغانستان شمال-لویدیځه پوله هم د برتانوي-روسي حکومتونو له خوا او د افغانستان په تاوان وټاکله شوه. د بدخشان په برخه کې یانې د افغانستان شمال-ختیځه پوله هم د روسانو په نظر ناټاکلې وه، که څه هم دوی د ۱۸۷۳ کال په پوهاوي سره بدخشان د افغانستان سیمه منلې وه. روسانو د نهمې لسیزې په سر کې هلته هم تېری وکړ، دغه پوله له سر نه وټاکل شوه چې هغه دلته د افغانستان د ختیځ-جنوبي پولې سره یوځای تر بحث لاندې نیول کېږي.

د افغانستان د ختیځ-سهیلي پولې ټاکل د نورو پولو په پرتله ډېر پېچلی او ګران و، په دې چې هم ددغې پولې اوږدوالی ډېر و او هم د هغې په ټاکلو سره اصلي افغانستان او د هغه اصلي اوسېدونکي یانې پښتانه اغېزمن کېدل. لکه چې دمخه ویل شوي افغانستان په اصل کې په ختیځ کې تر اباسین پورې هېواد ته ویل کېده، خو د امیر عبدالرحمن تر وخته له خیبر نه تر اباسین پورې سیمه د پېښور په ګډون د برتانوي هند لاس ته ورغلې وه. پېښور اول د پنجاب واکمن، رنجیت سنګهه په کال ۱۸۳۳ کې د هغه له حاکم سردار سلطان محمد خان، د امیر دوست محمد ورور نه نیولی او انګرېزانو بیا پېښور له سکانو نه په کال ۱۸۴۸ کې ترلاسه کړی او د امیر

دوست محمد ټولې هلې ځلې د پېښور د بېر ته ترلاسه کولو په اړه نابريالۍ شوې وې. لکه چې دمخه ويل شوي د خيبر لوی معبر چې منځنۍ اسيا له جنوبي اسيا يانې هند سره نښلوي او له دې امله د هند د امنيت لپاره مهم و، د ګندمک په تړون سره له افغانستان نه بېل شوی او په هند پورې تړل شوی و. سره له دې هم برتانويان په دغو لاس بريو قانع نه وو. له دوی سره د هند د طلايي مستعمرې د خوندي ساتلو اندېښنه وه. څنګه چې دوی په څلور سوه مليوني پراخ هند باندې د لس زره ملکي برتانوي ماموراو له لارې حکومت کاوه او هنديانو ته بېګانه استعماري اروپايان وو، په دې اندېښنه کې وو چې که روسيه د افغانستان له لارې په هند وردمخه شي، هند ممکن د دوی له لاسه ووځي، نو د دوی غټ کوښښ دا و چې د هند په لور د تزاري روسيې د احتمالي پوځي وړاندې تګ مخه ونيسي بايد د هند په شمال-لويديځ کې ټينګ نظامي استحکامات او سياسي تجويزونه ولري. په افغانستان باندې په کال ۱۸۳۸ کې د برتانوي هند لومړی تېری او څلوېښت کاله وروسته د دوی دويم تېری هم په اصل کې د همدغه مطلب لپاره و، خو افغانانو دوی په دواړو کوښښونو کې نابريالي کړل، که څه هم برتانيه د وخت زبرځواک او ډېر شتمن هېواد و او په اسيا، افريقا او امريکا او استراليا کې يې پراخې مستعمرې لرلې.

روسیې چې په منځنۍ اسیا کې تر افغانستان پورې ډېر ملکونه لاندې کړل او په لندن کې پراختیا غوښتونکي محافظه کار ګوند په ۱۸۸۹ کې حکومت په ملي انتخاباتو سره ترلاسه کړ، برتانوي هند د روسیې د احتمالي تېري په برابر کې یو نوی ستراتیجیکي تجویز وایست او په هغه باندې یې د علمي سرحد (Scientific Fronties) نوم کښېښود. د ډیورنډ توافق لیک او د ډیورنډ کرښه په واقع کې د همدغه په اصطلاح "علمي سرحد" زېږنده دي. ما دغه موضوع ګانې په خپلو اثرونو کې د ارشیفي لومړنیو رسمي پاڼو او ناخپرو شویو لیکنو او راپورونو له مخې په دقیق او اوږد ډول شرح کړي[41]. دلته به یې اساسي مطلب په لنډ ډول بیان کړم.

د په اصطلاح "علمي سرحد" نه مطلب دا و، چې په هغه حال کې چې روسي پوځ د هند د اشغال په مقصد په افغانستان ننوځي یا حتی د امیر عبدالرحمن په مړینې سره په افغانستان کې ګډوډي پېښه شي، د برتانوي هند پوځونه به د هندوکش نه په ښکته ستراتیجیکي سیمو یانې کندهار، جلال آباد، کابل او غزني کې ځای پرځای کېږي. په دغه مقصد چې د روسي پوځ د ورتګ مخه ونیسي. د وړاندې تګ دغه چلند بیا لازمه کوله، چې نه یوازې هغه مهم کوتلونه او ځایونه چې "علمي سرحد" ته رسېږي د دوی په کنترول کې وي، پر هغو قومونو هم

سیاسي کنترول ولري چې دغه کوتلونه یې په سیمو کې پراته وي. دغه ټول تجویز بیا حتمي کوله، چې هند باید له افغانستان سره خپل سرحد یا پوله وټاکي او د امیر لاس له دغو قومونو او سیمو نه لنډ کړي.

دا چې تزاري روسیې که څه هم امپیریلستي او پراختیا غوښتونکی هېواد و، د افغانستان له لارې په هند باندې د یرغل نیت لاره، یقیني نه وه خو وېره یې یقیني وه، په تېره د انګلستان د محافظه کار یا توري ګوند په پاسنیو کړیو کې. په هر حال، په هغه وخت کې چې د لندن د محافظه کار ګوند مشر لارډ سالسبري (Salisbury) په لاس و او د هند حکومت د وایسرای لینزډون (Lansdowne) په مشرۍ چلېده، "علمي سرحد" د رسمي سیاست په شان ټینګ ونیول شو او د عملي کولو په مقصد له خیبر نه تر کابل پورې د ریلوې غزولو لپاره لازمي شیان او سامانونه زېرمه شول او د کابل سین سروې هم پیل شوه. داسې هم د کویټې او چمن ترمېنځ د کوژک تونل په ایستلو پیل وشو. انګلیسانو کویټه د امیر شېر علي په وخت کې د کلات خان له لارې او سبي او پښین یې د ګندمک په تړون سره ترلاسه کړې وه. د انګرېزانو له خوا د کویټې نیول د افغان-انګلیس د دویم جنګ یو علت و. امیر عبدالرحمن هم ویل چې د کوژک تونل ایستل لکه دده په نس کې چې د چړې ننوېستل وي.

د هند وایسرای په ۱۸۸۸ کې امیر عبدالرحمن ته په یوه لیک کې څرګنده کړه، چې اوس ددې وخت دی چې د دواړو هېوادونو ترمینځ پوله مشخصه شي او ددغه مقصد لپاره به یو برتانوي هیئت کابل ته درشي. له هغه نه یې دا هم وغوښتل، چې د افغانستان په شمالي پولو کې برتانوي افسران ومني، خو امیر د هغو له منلو نه غاړه غړوله او د وایسرای لینزډاون د ټینګار په برابر کې یې ډول ډول پلمې کولې. کله به یې وړاندیز کاوه، چې یو برتانوي هیئت دې په کابل کې په عام دربار کې د چارو په اړه له هغه سره بحث وکړي او کله به یې وایسرای ته بلنه ورکوله، چې کابل ته راشي. یو ځل یې دا وړاندیز هم وکړ، چې د دواړو خواوو هیئتونه دې په کومې سرحدي سیمې کې سره خبرې اترې وکړي، خو دغه وړاندیزونه د وایسرای لپاره د منلو وړ نه وو او هغه ټینګار کاوه، چې د بحث موضوع دې یوازې د پولې ټاکل وي او د بحث موضوع دې دمخه ټاکل شوې وي او ددغه مقصد لپاره دې امیر یو برتانوي هیئت په کابل کې ومني. وایسرای یو ځل امیر هند ته هم وباله، خو امیر د ناروغۍ په پلمه هند ته له ورتګ نه ښښنه وغوښتله. دواړه خواوې له یوې بلې نه شکمنې وې. امیر په سرحدي سیمو کې د انګریزانو د وړاندې تګ مخالف و، لکه د کوژک تونل بشپړول، چمن ته د هغو د ریلوې غزول، د ګومل د تونل

پرانیستل او لـه ځینـو سـرحدي قومونـو سـره د هغـو مـذاکره
کـول او د کابـل سـین سـروې کـول. لـه بلې خـوا وایسـرای پـه
سـرحدي سـیمو کـې د افغانسـتان پرمختـګ د خپـل "علمـي
سـرحد" پروګـرام مخـالف بالـه، لکـه د وزیرسـتان پـه وانـه او
د مومنـدو پـه مېـایي کـې د نظـآمي پوسـتو جـوړول، پـه اسـمار
کـې د پـوځ دېـره کـول او د چـاغي نیـول. پـه دغـه وخـت کـې
پـه واقـع کـې د امیـر مـاموران لـه چتـرال نـه تـر لویـدیځ
بلوچسـتان پـورې د وړانـدې تـګ پـه حـال کـې وو. دوی کـوم
هغـه سـرحدي قومونـه، چـې د افغـان-انګلـیس پـه دویـم
جنـګ کـې پـه خپـل سـر شـوي وو، هڅـول چـې د افغانسـتان
حکومـت تـه غـاړه کښـېږدي. دوی پـه خپـل دغـه ماموریـت
کـې د پیسـو پـه ورکولـو، کابـل تـه د قـومي جرګـو تللـو پـه
هڅولـو او پـه عـین حـال کـې د نظـامي قـوت پـه ښوولو سـره
بریـالي وو. غـټ بـری د سـپاه سـالار غـلام حیـدر څرخـي پـه
برخـه و. هغـه وروسـته لـه دې چـې شـنواري، بـر مومنـد او
کونړیـان د حکومـت تـر نیغـې اداري لانـدې راوسـتل، پـه
۱۸۹۲ کـې یـې خپـل پـوځ پـه اسمار کـې دېـره کـړ او لـه هغـه
ځـای نـه یـې د بـاجوړ، دیـر او سوات د ایـل کولـو لپـاره هلـې
ځلـې پیـل کـړې. د برتـانوي هنـد د بانـدنیو چـارو وزیـر،
مـارتمر ډیورنـډ لا تـر هغـه دمخـه د ۱۸۹۱ کـال پـه جـون کـې
څرګنـده کـړې وه، چـې "موږ پـه ټـول سـرحد کـې د [ایـران]
لـه تـورو غـرو نـه تـر وزیرسـتان پـورې بـد خبرونـه ترلاسـه

کوو، امیر کرمه تهدید کړې او اپریدیان په لړزېدونکي حال کې دي.

وایسرای لینزډون لا په دې فکر و، چې امیر غواړي پوره خپلواک وي، نو بیا یې ټول هغه درانه توپونه او وسلې چې افغانستان له اروپایي هېوادونو څخه په بیه اخیستې وي، د کراچۍ په بندر کې ټال کړې او د امیر د اعتراض په ځواب کې ولیکل چې ترڅو د سرحد مسئله فیصله شوې نه وي، هغه به ټال وي. دا په دغسې حال کې چې دغو وسلو ته د هزاره جات په روان جنګ کې سخت ضرورت و. په واقع کې وایسرای لینزډاون په امیر عبدالرحمن باندې ددغسې فشار اچولو په فکر شو، چې پخوا وایسرای لارډ لېټن په امیر شېر علي باندې راوړی او هغه بیا د افغان-انګلیس د دویم جنګ ي علت شو، خو دغه ځل لندن د وایسرای د په خپل سر عمل په مخ کې خنډ شو. سره له دې هم لینزډون له امیر نه په یوه لیک کې وغوښتل، چې د هند لوی درستیز جنرال فریدرک رابرټس په مشرۍ په جلال آباد کې یو نظامي هیئت ومني چې د ۱۹۹۲ کال له اکتوبر نه وروسته نه وي. په لیک کې یې دا هم ورته څرګنده کړې وه، چې "که ما له تا والا حضرت نه د سپتمبر تر اول پورې وانه ورېدل چې ته حاضر یې دغه هیئت ومنې زه به داسې وګڼم چې زما وړاندیز منل شوی نه دی او هغه به بېر ته واخیستل شي،

خو که ته دغه وړانديز ومنې يا ونه منې بيا به لازمه وي، چې فيصله وشي چې کومې سيمې د افغانستان د سلطنت دي او کومې نه دي.

د جنرال رابرټس په مشرۍ ددغسې نظامي هيئت له استولو نه مطلب دا و چې د هند وايسراى غوښتل موضوع د فشار په راوړلو يا حتى د زور له لارې حل کړي. رابرټس د افغان-انګليس په دويم جنګ کې د انګريزي پوځ لوړ قومندان و، چې په امر سره يې يو شمېر افغانان په کابل کې په دار ځړول شوي او د افغانانو د ميوند له برې نه وروسته يې په کندهار کې د غازي محمد ايوب پوځ مات کړى و. دى په رښتيا افغانانو ته منفور و، چې په کابل کې د هغه شته والى پارونې کولې. نو امير عبدالرحمن ته د هغه په مشرۍ د هيئت هم د منلو نه و. نو يې د اګست په درېيمه وايسراى ته وليکل، چې حاضر دى دغه هيئت ومني خو هغه دې د هزاره جات د جنګ له امله ټال شي.

لينزډاون له هغه وروسته خپل چلند نور هم سخت کړ. په خپلې شورا کې يې په خپلو ملګرو ومنله، چې هند بايد يوه کرښه وټاکي او څرګنده کړي، چې د امير حکم دې له هغې نه اخوا نه چلېږي او که افغان سر تېري له هغې نه اخوا وليدل شي، په زور دې بېر ته په شا ووهل شي او دغه کرښه دې په دې ډول په نښه شي، چې اسمار، چاغه

او وانه دې له افغانستان څخه بېله شي، خو پخوا له دې چې دغه اخطار امير ته د ليک له لارې ورسېږي، په لندن کې د لبرل ګوند د محافظه کار ګوند پر ځای په واک شو او د هند په چارو کې نوی لبرل وزير وايسرای لينزډاون ته څرګنده کړه، چې له امير عبدالرحمن سره په احتياط چلند وکړي او تر هغو چې د هغه په چلند کې کوم اساسي تغير پېښ شوی نه وي، د هغه په چارو کې دې تر ممکنې اندازې لاسوهنه کمه شي. سره له دې هم وايسرای وغوښتل يو نظامي هيئت د رابرټس په مشرۍ کابل ته واستوي، نو يې په يوه ليک کې د ۱۸۹۳ په جنورۍ کې امير ته څرګنده کړه چې دغسې يو نظامي هيئت به د مارچ په مېنځ کې کابل ته دررسېږي او که په دې اړه د هغه (امير) مثبت ځواب د فبرورۍ تر اومې پورې ونه رسېد، کابل ته به د هغه ورتګ ممکن نه وي. امير ممکن پوهېده، چې د جنرال رابرټس ماموريت په پسرلي کې سر ته رسېږي، نو يې د ټالولو له تاکتيک نه کار واخيست. امير د پاين (Pyne) په نامه د لندن د ښار د کارګري طبقې يو انګليس مستخدم لاره، چې ور ته ښهٔ مخلص و. خپل ځوابي ليک د فبرورۍ په ۱۷مه د هغه په لاس واستوه او ور ته يې هدايت ورکړ چې په سفر کې بېړه ونه کړي. هغه د مارچ په ۱۲مه کلکتې ته ورسېد، يانې هغه وخت چې د رابرټس ماموريت ختم شوی و.

امیر پـه دغـه لیـک کـې وایسـرای تـه څرګنـده کـړې وه، چې دغـه هیئت پـه دغـه وخـت کـې د سختو سړو او پـه خپلـه دده د ناروغۍ لـه املـه منلـی نـه شي او پـر دغـو برسېره پـه دغـه وخـت کـې څنګـه چې لارې پـه واورو سـره بنـدې وي، قـومي مشـران کابـل تـه رسـېدلی نـه شي او د هغـو پـه نشـته والي کې بـه د هیئـت راتـګ بې ګټـې وي. پـاین چې د امیـر اعتمـادي شـخص و، پـه کلکتـه کـې د بانـدنیو چـارو وزیـر مـار تمر ډیورنډ لـه هغـه سره پـه کتنې کې د امیـر پـه اړه د خپـل حکومـت روغ نیتـي وښوده. پاین هم پـه مقابـل کې د امیـر روغ نیتـي وښـوده. پـه عـین حـال کـې ډیورنـډ پـه سـرحدي سـیمو کـې د افغانسـتان د پرمختـګ پـه‌اړه شـکایت وکـړ. پـاین هـم پـه همـدغو سـیمو کـې د بر تـانوي هنـد د وړانـدې تـګ پـه اړه د امیـر شـکایتونه هغـه تـه واورول. پـه ټـولیز ډول پـه دغسـې لفظـي مبـادلې سـره د دواړو خـواوو تـرمېنځ يـو ډول روغ نیتـی راغـی. عجیبـه ده، چې د لنـدن ښـار د ختیځـې برخـې یـانې د کـارګرې طبقـې اوسـېدونکیو تـه هلتـه پـه عـادي ډول مجـال نـه وي چې د خپـل ملـک د لـوړو طبقـو پـه تېـره لـه لـوړو حکـومتي کسـانو سـره مجلـس وکـړي، خـو پـاین پـه کلکتـه کې د امیـر د يـو ډول اسـتازي پـه توګـه لـه خپلـو دغسـې وطنوالـو سـره خبـرې وکـړې او د هغـو او د امیـر عبـدالرحمن تـرمېنځ بـې اعتمـادي پـه روغ نیتـي بـدل کـړي. د هغـه لپـاره پـه رښـتیا چې دا يـو

غټې برې و[۴۲]

په دغه وخت کې چې کابل ته د انګليس هيئت تللو خبرې کېدلې يانې د نهمې لسيزې په پيل کې د روس پوځي واحدونه د افغانستان په شمال-ختيځ کې په بدخشان کې رادمخه شول. په داسې حال کې چې ټول بدخشان په جنوب کې د بروغيل له کوتل نه په شمال کې تراق سو يا مرغاب سين پورې د افغانستان تر لاس لاندې سيمه وه او امير حتى لوى پامير ته نږدې په سرمه تاش يا سومه تاش نومي ځاى کې نظامي پوسته هم ځاى پر ځاى کړې وه. لکه چې دمخه ويل شوي، د بدخشان د روښان او شغنان له سيمو نه د پنجه سين ګوټى تېرېده، چې سرچينه يې د پامير سر قول وه. د پنجه سين ګوټى د امو سين نه و. د امو سين له هغه ځاى نه شروع کېده، چې له جنوب نه د کوکچې سين او له شمال نه د مرغاب سين ورسره ګډېده، خو روسانو ته بدخشان تر پنجه پورې سيمه وه او دوى د روښان او شغنان هغه برخې چې د پنجه په شمال کې تر مرغاب سين پورې پرتې وې، د بدخشان سيمې نه ګڼلې. په دې حساب دغه برخې روسانو ته د ۱۸۷۳ کال له پوهاوي نه دباندې وې او په هغو باندې يې د افغان حاکميت ددغه پوهاوي پرخلاف شمېره، چې افغانستان يې بايد پرېږدي، روسانو ددې پروا هم نه کوله چې لس کاله کېدل چې د بدخشان دغه

برخې د افغانستان تر حاکمیت لاندې وې.

روسانو په ۱۸۹۲ کې خپله ادعا په نظامي زور سره پیاوړې کړه. اول یې یوې نظامي قطعې د کرنیل یانوف (Yanoff) په قومندانۍ په سرمه تاش کې په افغان نظامي پوستې نابیره ودانګل او هغه یې له منځه یووړه. وروسته دوه سوه ییزه نظامي قطعه یې د کرنیل یانوسکای (Yannosky) په قومندانۍ شغنان ته ننوتله، خو افغانانو هغه په شا ووهله، لکه دمخه چې یې یوه چیني نظامي قطعه په شا تمبولې وه. بل کال د روسانو بله نظامي قطعه د هغوی د دفاع وزیر زوی په قومندانۍ روښان ته ننوتله او فیرونه سره مبادله شول. په دې ډول بدخشان تر خطر لاندې شو او امیر عبدالرحمن له یوې خوا د روسانو او له بلې خوا د برتانوي هند تر فشار لاندې شو. په اصل کې امیر ته ګرانه وه، چې په دغې لیرې سیمې کې د روسیې له نظامي پوځ سره مقابله وکړي هغه هم په هغه حال کې چې د هند وایسرای د ۱۸۹۲ کال په جولای کې ورنه غوښتي و، چې په پامیر کې په خپل فعال چلند سره ستونزې پیدا نه کړي. بل کال په لندن کې د هند د چارو وزیر د هند وایسرای ته په یوه لیک کې څرګنده کړه، چې "موږ په دې فکر یو چې اوس ددې وخت راغلی چې امیر د روښان او شغنان د حتمي پرېښودلو فیصلې ته اماده کړي" او ترېنه وغواړئ چې یو برتانوي افسر په

کابل کې ومني، چې په هغو خبرو اترو يې خبر کړي چې په دې اړه له روسيې سره شوې دي. هغه دا هم وويل، چې برتانيه په هيڅ وجهه حاضره نه ده، چې ددغو سيمو په ساتنه کې له امير سره مرسته وکړي، ځکه چې دغه کار به د ۱۸۷۳ کال موافقې پر خلاف وي. هغه دا هم وويل، چې روسان حاضر دي نه يوازې درواز امير ته پرېږدي، چې د پنجې په کيڼه خوا کې د بخارا تر لاس لاندې ناحيه ده، بلکې د واخان هغه تړانګه چې تر چين پورې غزېدلې ده، هم ورپرېږدي او که امير شغنان او روښان په ارامۍ ترک کړل، برتانيه به په خپل وار حاضره وي چې چاغه او اسمار امير ته پرېږدي، د نوي چمن په عوض غرامات ورکړي او په کراچۍ کې يې تال شوي مالونه ازاد کړي[۴۳].

ځرګنده ده، چې برتانيې نه غوښتل له پنجه سين ګوټي نه پورته د روښان او شغنان په سر له روسيې سره سخته ونيسي. پر هغه برسېره دوی غوښتل افغانستان ته د واخان په ځانګړي کولو سره د خپلې امپراتورۍ او روسيې امپراتورۍ ترمېنځ يوحايل ولري، ددې لپاره چې د دواړو امپراتوريو ترمېنځ د احتمالي ټکر مخنيوی شوی وي.

بيا نو د هند وايسرای د ۱۸۹۳ کال د جولای په ۲۴مه له امير نه په يوه ليک کې په ټينګه وغوښتل، چې يو

برتانوی افسر په کابل کې ومني چې د روسانو له ادعاگانو نه يې خبر کړي او په اړه يې د هغه فکرونه معلوم کړي. په عين حال کې يې داډه کړ، چې له دغه افسر سره به نظامي کسان ملگري نه، بلکې بس درې يا څلور تنه افسران ملگري وي. امير د وايسراى دغه وړانديز په اسانۍ ومنه او ترېنه يې دا هم وغوښتل، چې دغه افسر دې يو نوميالي شخص لکه گلدستن، د برتانيې پخواني صدراعظم وي، خو وايسراى ددغې دندې لپاره د لندن په مشوره د هند د باندنيو چارو وزير سرمار تمر ډيورنډ (Sir Martimer Durand) غوره کړ، چې فارسي يې ښه ويلی شوه. امير هغه هم ومنه.

بيا نو ډيورنډ له څلور برتانوي او څلور مسلمانو افسرانو سره د سپتمبر په مېنځ کې له پېښور نه د کابل پر لور روان شو. د هيئت دوم کس کرنيل ايليس (E.R.Ellis) و. په لنډي کوتل کې سپاه سالار غلام حيدر څرخي هيئت ته ښه راغلی ووايه او هغه يې په پوره قدر سره د اکتوبر په دويمه کابل ته ورسوه او د چل ستون په ماڼۍ کې يې ځای پر ځای کړ، چې د خلکو له نظر نه پناه وي.

هيئت درې ورځې وروسته له امير سره په دربار کې وليدل، خو دا يوازې تشريفاتي ليدنه وه. د شپېږو اونيو په موده کې چې هيئت په کابل کې و، د دواړو خواوو ترمېنځ يو وخت بل وخت خبرې وشوې ترڅو د نومبر په

دولسمه د دوی ترمنځ دوه توافق لیکونه اعلام شول، چې یو یې د افغانستان شمال-ختیځ پولې او دویم یې د ختیځ-سهیل پولې په اړه وو. دا چې امیر به دغه دویم توافق لیک په رښتیا لاسلیک کړی وي، معلومه نه ده او وروسته به په دغه مهم ټکي بحث وشي.

په لومړي توافق لیک کې ویل شوي، چې امیر ... په دې ډول موافقه کوي چې دی به ټولې هغه ناحیې (Districts) چې د ده له خوا د امو په شمال کې [په ختیځ کې د ویکټوریا له ډنډ یا سر قول نه له امو سره د کوکچې تر یوځای کېدلو پورې] نیول شوي دي، خوشې کړي په دغې څرګند پوهاوي سره چې ټولې هغه ناحیې به چې د آمو په سهیل کې پرتې دي او اوس د هغه په تصرف کې نه دي، ده ته تسلیم کړلی شي.

په دغې موافقې سره د پنجه سین ګوټی د افغانستان او بخارا ترمنځ پوله شوه، خو هغه هېڅ وخت نه دا چې بین المللي پوله نه ده، هېڅ پوله نه وه او بدخشان هغسې چې دمخه ویل شوي، له بروغیل نه تر اق سو یا مرغاب پورې سیمه وه. په دغه توافق لیک سره دغه بدخشان دوه ځایه شو، خو د واخان په سر چې د همدغه توافق لیک یوه برخه وه، یوه سپکه لانجه پیدا شوه چې زر هواره شوه. واخان د ویکټوریا د ډنډ یا سر قول په سیمه کې تر لوی پامیر پورې یوه اوږده تړانګه ده، چې په سر

کې یې پوونده قرغز ترکمن دلته او هلته او په لره برخه کې د واخې په نامه اسماعیلیان اوسېدل. په داسې حال کې چې پامیرونه کله د فرغانې او کله د چین تابع وو، واخان د ځایي میرانو له خوا اداره کېده چې هغوی یا د بدخشان یا قطغن تابع وو. واخان د پامیر تر څنګه یوه ډېره سړه او کم حاصله اوږده تړانګه ده، خو هغه په دغه وخت کې د روسي او برتانوي امپراتوریو ترمېنځ د لومړي ځل لپاره بین المللي اهمیت پیدا کړ. د ۱۸۷۳ کال پوهاوي له مخې واخان د روسیې له خوا د بدخشان برخه منل شوې وه، خو امیر عبدالرحمن سره له دې هم نه غوښتل هغه د افغانستان یوه برخه وي. په دغه دلیل، چې د روسانو د تجاوز په برابر کې به له هغه نه دفاع ګرانه وي. امیر په دې هم ډاډه نه و، چې برتانیه به د هغه په دفاع کې له ده سره ودرېږي، لکه چې د روښان او شغنان او تر هغه دمخه د پنجده په دفاع کې یې د افغانستان په اړه خپله ژمنه ترسره کړې نه وه، چې که په افغانستان باندې تېری وشي او که دغه تېری د افغانستان له خوا پارېدلی نه وي، دوی به د تېري دفع کوي. له بلې خوا روسیه ددې مخالفه وه چې واخان له افغانستان نه غیر د بل هېواد تر لاس لاندې وي. روسانو هم د برتانویانو په شان غوښتل، چې واخان د دوی د امپراتوریو ترمېنځ حایل وي. په دغه حال کې د ډیورنډ غټه وظیفه دا شوه،

چې امیر وهڅوي چې واخان په کوم ډول د افغانستان برخه وګرځوي، خو امیر نه هڅول کېده، حتی په هغه حال کې هم چې ډیورنډ ور ته کړه چې واخان دې په نامه د افغان وکیل استازي، تر لاس لاندې وي، خو په واقع کې به په ګټ کې د بر تانوي افسر له خوا اداره کېږي. په پای کې امیر چې افغانستان ته د روسیې له خطر نه په اندېښنه کې و او د بر تانیې ملاتړ یې ضروري ګاڼه، موافقه وکړه چې واخان به د افغانستان تر حاکمیت لاندې وي، خو بې له دې چې نظامي پوځ پکې دېره کړي هغه و چې لکه دمخه ویل شوي امیر د پنجه سین ګوټی چې واخان یې په کینه خوا کې پروت دی، د بین المللي پولې په توګه ومنه.

دوه کاله وروسته (۱۸۹۵) د روس-انګلیس یو ګډ کمیسیون د افغانستان د غیر رسمي استازي په ګډون د روسیې، افغانستان، چین او بر تانوي هند ترمنځ پوله په ساحه کې په نښه کړه. چین په دغو خبرو کې ګډون نه لاره، خو اعتراض یې هم ونه کړ، که څه هم د افغانستان سره یې د سل میل په اندازه ګډه پوله لرله. په دې ډول د واخان دهلیز او افغان پامیر د وخت د دریو لویو امپراتوریو ترمنځ د بېطرفې سیمې یا حایلې سیمې په دغسې ځای کې ومنل شو، چې د نړۍ بام ور ته ویل کېده.

بل توافق لیک د ډیورنډ توافق لیک یا په ۱۸۹۳ کې

د کابل کانونشن، په نامه د افغانستان د ختیځ-سهیلي پولې په اړه و، چې د بدخشان له بروغیل کوتل نه د ایران تر سرحد یا تورو غرو پورې یو نیم زر میل اوږده وه. ددغې پولې اهمیت په دې کې و، چې هم ډېره اوږده وه او هم د اصلي افغانستان په اړه وه او دغسې قومونه یې اغېزمن کول، چې د اصلي افغانستان جوړوونکي او اوسېدونکي وو، نو د دوی په مېنځ کې د بېلتون د پولې ټاکل او په نښه کول په اصل کې یو ناشونکی یا بیخي ګران کار و، خو ډیورنډ سره له دې هم د خپل حکومت د "علمي سرحد" د تجویز له مخې د هغې په ټاکلو ټینګار کاوه او امیر عبدالرحمن د هغوی په نېغ او د روسانو په غېر مستقیم فشار له مجبوریت نه له هغه سره جوړه وکړه، خو په خپله ځایي خلکو هغه سمله لاسه په سراسري پاڅون سره رد کړه.

ددغه په نامه توافق لیک ټول متن ددغه اثر په پای کې راوړل شوی او ددغې موضوع ټولې خواوې ما په خپلو اثرونو کې په زیاته اندازه د اصلي سرچینو له مخې بیان کړي دي[۴۴]. دلته به یې هغه اساسي ټکي بیان کړم، چې له دغه اثر سره ارتباط لري.

ددغه توافق لیک دویمه او درېیمه ماده د هغه اساسي ټکي بیانوي، په دویمې مادې کې ویل شوي دي چې "د هند حکومت به هېڅ په هغو سیمو کې چې له دغې لیکې

نه اخوا د افغانستان په لور پر تې دي، مداخله ونه کړي. له دغې ليکې يا کرښې نه مطلب د واخان له بروغيل نه د ايران تر تورو غرو (کوهای ملک سياه) ليکه ده، چې بايد په نښه شي. په درېيمې مادې کې ويل شوي دي، چې "د برتانيې حکومت په دې ډول موافقه کوي، چې والا حضرت امير دې اسمار او له هغه پور ته دره تر چاناک پورې وساتي. له بلې خوا والا حضرت موافقه کوي، چې دى به هېڅ وخت په سوات، باجوړ يا په چترال کې د باشګل يا ارنوايي درې په ګډون مداخله نه کوي. داسې هم د برتانيې حکومت موافقه کوي، چې د برمل سيمه والاحضرت ته پرېږدي... او والاحضرت د پاتې وزيري ملک او داور په هکله له خپلې ادعا نه تېرېږي. داسې هم والاحضرت په چاغه باندې له خپلې ادعا نه تېرېږي."

ددغه توافق ليک په اړه، چې اول څه ويل کېږي دا دی، چې هغه توافق ليک (Agreement) يا کانونشن (Convention) دی، نه تړون (Tready). تړون او توافق ليک عين مفهومونه، نه دي. تړون د دوو هېوادونو ترمنځ ژمنه وي، چې هغه بايد د هغو د لوړو ملي مجلسونو نه تېر شي، په داسې حال کې چې توافق ليک د يوې مسئلې په اړه د دواړو خواوو ترمنځ جوړه يا موافقه ده. کانونشن د اجتماعي دود له مخې د استازو يا لويانو غونډې ته ويل کېږي، چې مفهوم يې تر موافقې نه هم سست وي. له

همدې امله به وي، چې دغه توافق لیک په اصلي لیکنو کې یوازې په دغو نومونو یاد شوی، نه د ترون په نامه له دېنه ښکاري، چې دغه توافق لیک بر تانویانو ته یوازې د دوی په اصطلاح علمي سرحد په ارتباط مهم و، چې په هغه سره د افغانستان او بر تانوي هند ترمېنځ د نفوذ سیمې په نښه کړي او یو د بل په نفوذي سیمه کې مداخله ونه کړي ددې مانا دا نه وه، چې د بر تانوي هند نفوذي سیمه د هند یوه برخه شوه بر تانویانو تر پایه پورې په خپلې نفوذي سیمې کې خپل اداري طرز تطبیق نه کړ او له هغې نه یې د افغانستان د عنعنوي حاکمیت لاس لنډ کړ، ددې لپاره چې په هغې باندې د خپل علمي سرحد په تقاضا سیاسي نفوذ ولري، نو له دغه توافق لیک نه مطلب دا نه و چې د هند واکمنان خپله دغه نفوذي سیمه په هند پورې وتړي او د هند د نورو سیمو په شان یې اداره کړي لارډ ایلګین، چې د لارډ لینزداون نه وروسته د هند وایسرای شو ددغه توافق لیک اصلي مطلب یې لندن ته په دې ډول بیان کړ، د ډیورنډ توافق لیک هغسې توافق لیک و، چې د بر تانوي حکومت او د امیر د نفوذ سیمې تعریف کړي مقصد دا و، چې له امیر نه د موجودې وضعې (Status quo) قبولي ترلاسه شي او وساتله شي [۴۵] بیا نو له امیر نه وغوښتل شول، چې ددغه توافق لیک له مخې به د هند په نفوذي ساحه کې مداخله

نه کوي ، خو له دغې مداخلې نه مطلب نظامي مداخله وه
په نورو ساحو کې د کابل او ددغو سيمو د قومونو ترمېنځ
اړيکې د پخوا په شان جاري وو ، په دې ډول چې د دغو
قومونو جرګې به د پخوا په شان په خپله خوښه بې له
کوم بانديني خنډ نه په پرله پسې ډول کابل ته تللې او
هلته به يې له امير سره د خپل واکمن په صفت ليدل او
خپل بيعت به يې نوی کاوه

امير عبدالرحمن د وزيرو په هکله هم څرګنده ژمنه نه
ده کړې په توافق ليک کې يې په دې اړه دغومره ويلي ،
چې ... د پاتې وزيري ملک او داور په هکله له خپلې ادعا
نه تېرېږي . دا چې دده دغه ادعا څه وه ، واضحه نه ده
خو دا واضحه ده چې د وزيرو ملک دده شخصي ملکيت
نه و ، چې دی پر هغه له خپلې ادعا نه تېر شي دی که څه
هم د ټول افغانستان امير و ، ددې صلاحيت يې نه لاره
چې د خپل هېواد کومه برخه که څه هم د وزيرو د ملک
په شان ليرې پرته وي ، چاته ور کړي او که بر تانويان په
دې فکر وو ، چې د وزيرو ملک د افغانستان برخه نه ده ،
بيا نو څه ضرورت و چې امير مجبور کړي پر هغه له خپلې
ادعا نه تېر شي په اصل کې دغسې صلاحيت يوازې د
ملت په استازيتوب د مشرانو کار و ، نه د امير

لا مهمه او اساسي دغه پوښتنه ده ، چې ايا امير به د
توافق ليک متن چې په انګرېزي ژبه کې خپور شوی ،

لاسليک کړی وي؟ له شتو شواهدو نه ښکاري، چې لاسليک کړی يې نه وي. په دغه متن کې د امير او ډيورنډ نومونه چاپ شويدي، نه د هغو لاسليکونه. ډيورنډ چې کله د توافق ليک په اړه نقشه امير ته وړاندې کړه، هغه پرې يو څه وليکل بې له دې چې لاسليک يې کړي. داسې هم د توافق ليک فارسي متن، چې ډيورنډ ور ته واوروه او بيا يې وروسپاره. امير لاسليک نه کړ، که څه هم ډيورنډ لاسليک کړی و. نو امير چې د توافق ليک فارسي متن لاسليک کړی نه وي، انګرېزي متن به يې هم نه وي لاسليک کړی، ځکه چې هغه په انګرېزي نه پوهېده. په دغسې حال کې ډيورنډ به د توافق ليک متن ممکن هغه ته په فارسي کې اورولی وي، چې په فارسي ښه پوهېده، که دغسې هم شوي وي امير به د هغه د متن محتويات پوره درک کړي نه وي. بلـه دا چې د توافق ليک متن هر څه چې و، يوازې انګليسانو تهيه کړی و، په داسې حال کې چې هغه بايد دواړو خواوو په ګډه او اتفاق تهيه کړی وای. نو دغه موجود متن چې د امير لاسليک نه لري، د اعتبار وړ کېدلی نه شي، په تېره چې دا په نظر کې ونيوله شي، چې د کرښې د نښه کېدلو په وخت کې افغان استازو د ځينو مهمو ټکو په سر مخالفت وښود. که امير د توافق ليک متن لاسليک کړی، ياني منلی وای له هغه سره به

يې مخالفت نه واى کړاى، ځکه چې په هغه حال کې به يې خپل قول نقض کړى او د هند حکومت به پرې اعتراض کړى واى، نو کله چې دغه کرښهٔ د توافق ليک او د هغه د نقشې له مخې د افغان-انګليس د ګډو هيئتونو له خوا په ساحه کې په نښه کېدله، افغان استازو اعتراضونه وکړل، چې ځينې يې د مقابل لوري له خوا ومنل شول. تر ټولو مهم مخالفت د باشګل درې په هکله و، چې په توافق ليک کې د هند په نفوذي ساحه کې نيول شوى، خو د کرښې د نښه کېدلو په وخت (۱۸۹۶) کې امير هغه ونه منه او وايسراى ايلګين ته يې په ټينګه ښکاره کړه، چې د "کافرستان" اخري کور هم د افغانستان دى. د "کافرستان" باشګل هغه دره ده، چې له اسمار نه تر بدخشان پورې غزېدلې او هغه وخت منځنۍ اسيا ته يوه ستراتيجکي مهمه لار وه، چې د "علمي سرحد" په تجويز کې يې بر تانوي هند ته خاص اهميت لاره. پر دې برسېره د هند حکومت ادعا کوله، چې د باشګل دره د چترال د مهتر (واکمن) تر لاس لاندې وه، چې بر تانوي هند په ۱۸۹۵ کې پرې مسلط شوى و.

ددغو ټولو خبرو سره سره وايسراى ايلګين په پاى کې د باشګل درې په هکله د امير ادعا ومنله او په لندن کې يې د هند چارو وزير هملټن ته په يوه ليک کې څرګنده کړه، چې د هند په نفوذي ساحه کې د هغې نيول

د تاسف وړ يوه تېروتنه وه [۴۶]

بلـه مهمـه موضـوع ، چـې د توافـق ليـک اعتبـار زيـانمن کـوي د مومنـدو موضـوع ده. مومنـد پـه دغـه توافـق ليـک کـې يـاد شـوي نـه دي ، خـو بر تانويـانو هغـه تـه د بـاجوړ پـه ارتبـاط کتـل ، چـې اميـر د هغـه پـه اړه د نـه مـداخلې ژمنـه کـړې وه ، خـو ددې مانـا دا نـه کېږي چې امير د مومنـدو پـه اړه هـم د نـه مـداخلې ژمنـه کـړې ده او يـا يـې هغـه د بر تـانوي هنـد پـه نفـوذي سـيمه کـې شـوولې وې. مومنـد او بـاجوړ دوه سـره بېلې سيمې دي ، چـې بېـل قومونـه پکـې اباد دي. لـه همـدې املـه و ، چـې اميـر د ډيورنـډ کرښـې د پـه نښـه کېـدلو پـه وخـت کـې هغـوی تـه ښـکاره کـړه ، چـې ټـول مومنـد د افغانسـتان خـاوره ده. مومنـدان لـه کـامې نـه تـر پېښـور پـورې ملـک کـې ابـاد قـوم دی. د پېښـور ښـار هـم پخـوا د مومنـدو ښار و. د مومنـدو بـره برخـه پـه بـر مومنـد او لـره برخـه پـه لـر يـا کـوز مومنـد يـادېږي. د هنـد وايسـرای غوښـتل ، چـې کـوز مومنـد د دوی پـه نفـوذي سـاحه کـې وي ، خـو اميـر د مومنـدو وېـش نـه منـه. وايسـرای بيـا وغوښـتل ، چـې مومنـد پـه يـو اړخيـز ډول ووېشـي ، خـو د اميـر د ټينـګ مخالفـت لـه املـه يـې پـه پـای کـې د خپلـې شورا پـه مشوره لـه دغـه کـار نـه ډډه وکـړه. پـه دغـه فکـر کـې چـې دغـه وېـش دې د امير لـه مړينـې نـه وروسـته وشـي. د مؤلـف سرپرسـي سـايکس پـه وينـا د مومنـد پولـه تـر ۱۹۲۶ پـورې هـېڅ پـه نښـه شـوې نـه وه.

عجبه ده، چې ډاکټر عظمت حیات خان د ډیورنډ کرښې په نامه په خپل اثر کې د مومندو وېش د افغانستان او هند ترمېنځ د وایسرای ایلګین د نظرله مخې ښیي[۴۷] د دغه اثر له محتویاتو نه ښکاري، چې هغه د پاکستان د رسمي مقامونو په هدایت او مرسته لیکل شوی وي

په هر حال، د ډیورنډ توافق لیک موجود متن د اعتبار وړ کېدلی نه شي هغه به هغه وخت د اعتبار وړ سند شي، چې د امیر عبدالرحمن او مار تمر ډیورنډ لاسلیکونه ولري دا چې ډیورنډ په خپلو رسمي راپورونو کې او د امیر منشي سلطان احمد د امیر عبدالرحمن ژوند په نامه کتاب کې، چې د تاج التواریخ په نامه فارسي شوی دی، ویلي چې امیر دغه توافق لیک لاسلیک کړی دی، صحیح نه دی. ډیورنډ په خپل یوه خصوصي لیک کې خپله رسمي دغه وینا رد کړې ده او د سلطان محمد دا اثر دویم ټوک جعلي دی. سلطان محمد څه وخت، چې خپل ناچاپ شوی اثر په لندن کې له خپرونکي سره پري ایښی و، د انګلستان رسمي مقامونو د هغه په دوهم ټوک کې، چې د سیمې او بین المللي موضوع ګانو په اړه دي، ګوتې وهلي او خپل نظرونه یې پکې ځای کړي دي. دغه جعلتوب ما په خپل یوه اثر کې په مستند ډول شرح کړی دی[۴۸]

د ۱۸۹۴ کال په پیل کې د بر تانوي هند او افغانستان

په موافقه د همدغه توافق ليک له مخې د دواړو خواوو د نفوذي سيمو ترمېنځ د کرښې يا پولې د په نښه کولو په مقصد درې کميسيونونو په کار پيل وکړ. لومړی کميسيون له خيبر نه، دويم کميسيون له کرمې نه او درېيم کميسيون د بلوچستان ايجنسۍ له سيمې نه. څلورم کميسيون وروسته جوړ شو او په کار يې پيل وکړ.

د کرښې د په نښه کېدلو وخت کې د برتانوي هند مامورانو د توافق ليک له نقشې نه کار اخيسته او افغان مامورانو به د هغو نقشو له مخې عمل کاوه، چې امير ورته ورکړې وې خو دغه نقشې سره متفاوتې وې او ددغه تفاوت پايلې لانجې او د کار ځنډېدل و، چې درې کاله وخت يې ونيوه. په داسې حال کې چې اول فکر کېده، چې هغه به د څلورو مياشتو کار وي. ډېر مهم د خيبر کميسيون و، چې د نقشو د اختلاف له امله اول څه باندې درې مياشتې وځنډېده او بيا د ۱۸۹۴ کال په دسمبر کې د کميسيون افغان غړي، سپاه سالار غلام حيدر څرخي او برتانوي افسر اودني (Udny) له خوا له سره ونيول شو. سپاه سالار خپل سيال اودني ته څرګنده کړه، چې له امير نه يې سمه نقشه ترلاسه کړې ده، خو دغه کميسيون د باشګل درې او داسې هم د مومندو په اړه د برتانوي هند له نظره په مقصد ونه رسېد. لکه چې دمخه ويل شوي وايسرای له باشګل درې نه پوره تېر شو او د

مومندو پـه وېشلو کې هم پـاتې راغـی، ځکـه چې امیـر تـر پایـه پـورې ټینـګ و، چې ټـول مومنـد د افغانسـتان خـاوره ده او لـه همـدې املـه و، چې وایسـرای ایلګـین بیـا وغوښـتل چې دغـه کرښـه لـه مومنـدو نـه پـه یـو اړخیـز ډول تېـره کړي، خـو د خپـل لـوی درسـتیز او د خپلـې شـورا د غړیـو د مخالفـت پـه وجـه چې امیـر ممکـن بیـا ټـول پروګـرام لغـو کـړي، لـه دغـه کـار نـه لاس واخیسـت. هغـه امیـر تـه اخطـار ورکـړی و، چې کـه د میټـایي (Mitai) پوسـته لغـو نـه کـړي او لـه پـارونو ســه لاس وانخلـي، پــه افغانســتان بانـدې بــه مواجــب ودرول شـي او لـه هنـد نـه بـه د وسـلو ازاد انتقـال نـه مخنیـوی وشـي. هغـه و، چې د امیـر پــه هـدایت د میټـایي نظـامي پوسـته د ۱۸۹۷ کـال د اپریـل پـه ۲۴مـه لـه افغـان سـر تېرو نـه خـالي شـوه. پـر دې برسـېره بر تـانوي هنـد د خپـل مـامور مـر ک (Merk) لـه لارې د کـوز مومنـد یـو ځـو خېلونـه د پېسـو لـه لارې تـر خپـل نفـوذ لانـدې راوسـتي وو، چې وروسـته د "ډاډور" خېلونـه" پــه نامــه یـاد شـول. سـره لـه دې هـم دغـو خېلونـو تـه د افغانسـتان لـه خـوا د لالپـورې د خـان لـه لارې، چې د ټـول مومنـدو عنعنـوي خـان و، مواجـب ورکـول کېـدل. امیـر تـر اخـره د مومنـدو پـه اړه د میټـایي پوسـتې لـه خوشـې کولـو نـه غیـر بر تـانوي هنـد تـه کـوم امتیـاز ونـه منـه[۴۹]. پـه خیبـر کې یـوه وړه برخـه هـم بې نښې پـاتې شـوه او نـور ټـول له سپین غره نه تر چترال پورې په نښه شول.

د بلوچستان کمیسیون، چې وظئفه یې د ایران تر سرحد یانې د ملک سیاه غرونو پورې د کرښې ایستل او په نښه کول و، هم له فکر نه کېدونکیو ستونزو سره مخ شو، که څه هم ددغې اته سوه میلې کرښې اوږده برخه له وچې بېدیا، شګلنو سیمو او سپېرو غونډیو څخه تېرېده، فکر کېده چې دغه کمیسیون به خپله دنده په څلورو میاشتو کې سر ته ورسوي، خو دغه کار څه باندې دوه کاله ونیول لومړی دا چې انګلیس کمشنر کفتان مک مه هون (Mac Mahon) د ۱۸۹۴ کال د اپریل په پېنځمه او سیال یې سردار ګل محمد یوه میاشت وروسته له هغه د مې د میاشتې په اخر کې ډومنډي (Domandi) ته ورسېد عجبه دا ده، چې د دوی ترمېنځ خبرې د خلیفه نور محمد له لارې پیل شوې ویل کېده چې امیر خپل استازي سردار ګل محمد ته ویلي وو، چې له خپل انګلیس سیال سره په نېغه ونه ګوري پر دې برسېره د دواړو نقشې سره متفاوتې وې د معمول په شان له انګلیس استازي سره د توافق لیک نقشه او له سردار سره د امیر په لاس جوړه شوې نقشه وه د میک مه هون ټول هغه کوښښونه شنډ شول، چې غوښتل یې له سردار ګل محمد سره په خپله خبرې وکړي، یا دغه سردار هغه کرښه ومنې چې د توافق لیک په نقشه کې په نښه شوې وه په پای کې هغه خپل وایسرای له دغسې ستونزې نه خبر کړ او هغه له امیر نه د

یوه لیک له لارې وغوښتل چې خپل استازی پوه کړي، چې کرښه د توافق لیک د نقشې له مخې په نښه کړي هغه و، چې بیا دوی دواړو د اګست په اتلسمه د درې ګړیو په موده کې ولیدل او خبرې وکړې، خو بیا هم موافقې ته ونه رسېدل او میک مه هون خپل حکومت ته ولیکل، چې زموږ د خبرو نتیجه په ځرګند ډول ښیي چې تر څو امیر سردار ته سمه نقشه او نوي هدایتونه ورنه کړي، زما لپاره به بې ګټې وي چې له سردار ګل محمد سره د پولې په اړه بیا وګورم حقیقت دا دی، چې د تواقف لیک نقشې چې ۱۸۹۳ کې په بیړه کښل شوې وه، تېروتنې لرلې له بلې خوا امیر عبدالرحمن د افغانستان له ختیځو سیمو سره ښه بلد و. د هغه مور او نیا او دوه مېرمنې د همدغو سیمو له قومونو نه وې وایسرای بیا امیر ته ولیکل، چې دا ټولې ستونزې له دې امله دي چې هغه (امیر) خپلو استازیو ته سمې نقشې نه دي ورکړي بیا یې ور ته خبرداری ورکړ، چې که هغو ته یې سمې نقشې ورنکړې ددغه کار پایلې به ناوړې وي هغه و چې امیر بیا د خپل بلوچستان کمیسیون استازي ته د توافق لیک د نقشې نقل ورواستوه او په نتیجه کې ددغې برخې پولې د ټاکلو کار پر مخ ولاړ، خو هغه سره له دې هم بې ستونزو نه و. بر تانوي هند ددې لپاره چې د کمیسیون کار پرمخ ولاړ شي د په هه کوتل Paha

Kotal) افغانستان ته پرېښود که څه هم هغه په توافق لیک کې د هند په نفوذي سیمې کې ښوول شوی و.

په دغې نوې فضا کې د بل کال (۱۸۹۵) د فبرورۍ تر شپاړسمې پورې له ډومنډي (Domandi) نه تر چمن پورې د پولې د په نښه کولو کار د دواړو خواوو په موافقه سر ته ورسېد، خو له چمن نه د ایران تر سرحد پورې د کرښې د په نښه کولو کار کې څنډ پېښ شو. یو خو دا چې نوی افغان استازی محمد عمر خان چمن ته بناپسته څنډ وروسته ورسېد. پر هغه برسېره د خواجه عمران او چمن ترمېنځ کرښې په سر د دواړو ترمېنځ اختلاف پېښ شو. دوی له چمن نه تر غوښې پورې د پولې د په نښه کولو کار پیل کړ، خو کله چې محمد عمر خان دغه برخه د افغانستان خاوره وبلله، میک مه هون هغه رد کړه په دغه دلیل چې د هغه په قول دا د پښین علاقه ده او پښین او سبي خو د ګندمک د تړون له مخې د هند شوي وو او د کابل په توافق لیک کې د هند په نفوذي سیمه کې نیولی شوی و. لانجه په پای کې بیا وایسرای او امیر ته ورسېده او وایسرای ددې لپاره، چې له چمن نه د ایران تر سرحد پورې د لیکې د په نښه کولو ار پرمخ ولاړ شي، افغانستان ته د ایلتاز کاریز (Iltaz karez) پرېښود. څنګه چې میک مه هون د ۱۸۹۵ کال په جون کې هند ته غوښتل شوی و، نور انګلیس ماموران د ۱۸۹۶ کال په جنورۍ کې سره

ټول شول او له افغانانو سره يې په ګډه د ليکې د په نښه کولو کار له سره ونيوه او دغه کار بيا بې له کوم خنډ نه پرمخ ولاړ او د همدغه کال په جون کې ددغې اوږدې ليکې وروستۍ پايه د ملک سياه غره د پاسه ودرول شوه (۵۰).

د کرمې کميسيون دمخه له سيکارام (Sikaram) نه تر لارام (Laram) لږم؟) پورې د کرښې د په نښه کولو کار سر ته رسولی و. دغه کرښه د ډانلډ (Donald) او شيرينډل خان په ګډ کوښښ لږ و ډېر د ډيورنډ توافق ليک له مخې ايستل شوې او په نښه شوې وه، چې زياتره يې د افغانستان په ګټه وه. په نښه کولو کې يې طبيعي ځانګړ تياوې او اوبه په نظر کې نيول شوې وې. افغان خوا که څه هم سمه نقشه په لاس نه لرله د کرښې د په نښه کولو کار د ۱۸۹۵ په مېنځ کې سر ته ورسېد او د دواړو خواوو له خوا ومنل شو.

د وزيرستان کميسيون د ۱۸۹۵ کال په جنورۍ کې د پولې د په نښه کولو کار شروع کړ، خو دغه کميسيون يوازې له انګليس افسرانو نه جوړ و. د هند د وايسرای په وينا امير هغه ته ښکاره کړې وه، چې دغه کار دې دوی په خپله ترسره کړي، بې له دې چې افغان ماموران پکې برخه ولري. د عظمت خان په وينا دغه کميسيون د وزيرو ملک ته د درې زره سر تېرو په زور ننوت او د ګومل له

سین نه لس میله پورته په واښه کې یې په یوه کامپ کې واړول تر دې دمخه په واښه کې افغان نظامي پوسته پرته وه، خو انګرېزان په واښه کې له وسله وال پاڅون سره مخ شول په وزیرو کې دغه فکر زر خپور شو، چې د انګرېزانو په شته والي سره به دوی خپله خپلواکي چې ډېر پرې ویاړېدل له لاسه ورکړي او باجونه به هم پرې حواله شي، نو د ۱۸۹۴ په نومبر کې یې په انګرېزانو برید وکړ او یو شمېر یې د دوو افسرانو په ګډون ټپي کړل، خو په پای کې دغه پوځ د جنرال لاکهارت په قومندانۍ دغه پاڅون وځپه او له هغه وروسته د کرښې د په نښه کولو کار له ډومنډي نه پیل شو او د درې پوځي واحدونو په ملګر توب له خوجه خضر نه د برمل او شوال له درې نه په سختو حالاتو کې په دغه کار موفق شو له ډومنډي نه تر لارام پورې د کرښې د ټاکلو نقشې او یادښتونه امیر ته د هغه د منلو لپاره واستول شول، خو هغه پرې اعتراض وکړ او ویې غوښتل چې یو شمېر ځایونه د یو څو کوتلونو په ګډون باید د افغانستان وي، خو د هغه دغه غوښتنه ونه منل شوه او ورته څرګنده شوه، چې کومه هغه کرښه چې ښاغلي کنګ او ښاغلي اندرسن ټاکلې، اخري ده او بدلېدلی نه شي[۵۱]

په دغه ډول د بدخشان له بروغیل کوتل نه د ایران د ملک سیاه غرو پورې د یو نیم زر میل په اوږدو کې د

برتانوي هند "د علمي سرحد" په تقاضا دغسې کرښه په نښه شوه، چې مقصد يې د کابل توافق ليک له مخې د برتانوي هند او افغانستان د نفوذي سيمو سره بېلول و. دغه کرښه وروسته د ډيورنډ کرښې په نامه ياده شوه، خو د نفوذي سيمو په دغه ډول سره بېلول د دوو هېوادونو ترمېنځ د پولې مانا لرلی نه شي. په دغې ليکې سره د پښتنو او بلوڅو مهم قومونه لکه ترکلاني، وزير، شينواري، نورزي، اڅکزي، بلوڅ او وروسته مومند سره وېشل شوي وښودل شول چې په اصل کې سره وېشل کېدلی نه شي. دوی په خپلو کې دغسې ټينګ قومي، اجتماعي او اقتصادي اړيکي لري، چې د ليکې د دواړو خواوو حکومتونه هم د هغوی د تګ راتګ مخه نيولی نه شي، نو دوی د پخوا په شان په خپلو کې په تګ راتګ کې آزاد وو. په واقع کې دغه په نامه پوله دوی ته هېڅ وخت د پولې حيثيت نه لاره، په تېره په هغو سيمو کې چې فزيکي او طبيعي خنډ يې نه لاره. دا سمه ده، چې يوځای بل ځای غرونه او له چمن نه تر ايران پورې شکلنې دښتې په لار کې پرتې وې، خو له دغې ډېرې اوږدې کرښې نه د اوښتلو او رااوښتلو لارې دغومره ډېرې وې، چې ددغو قومونو د خلکو لپاره هېڅ خنډ نه و. دا يوازې د زبرځواک برتانيې زور و، چې د خپلې طلايي مستعمرې يانې هند د خوندي ساتلو لپاره يې د نړۍ په

دغې سیمې کې یو غیر طبیعي حال رامنځ ته کړ او د افغانستان سیاسي لاس یې له خپلو سیمو نه لنډ کړ، نو دا په واقع کې د حکومتونو ترمینځ د کاغذ د پاسه رسمي پوله وه، نه د کرښې دواړه خواوو خلکو ته او چې د کرښې د ختیځې سیمې ولسونه پوه شول چې ملکونه یې د برتانیې په نفوذي سیمه کې نیول شوي او خپلواکي ته یې د نامسلمانو برتانویانو او هندوانو له خوا خطر پیښ شوی دی، د ۱۸۹۷ په جون کې یې د دغې کرښې پرخلاف په یوه لوی سراسري پاڅون لاس پورې کړ. په دغه پاڅون کې له شیعه توریو نه پرته حتی د کوز مومندو د "داړ ور ځانګو" په ګډون (د مومندو له ترک زي ځانګې نه پرته) ټولو قومونو ګډون لاره او غازیان یې د خپلو قومي او روحاني مشرانو په مشرۍ تر شبقدر پورې وړاندې لاړل، خو انګریزانو د هغو د غلي کولو لپاره لږ و ډېر اویا زره منظم پوځ په بېلو واحدونو کې په کار واچوه، چې په هغو کې یو هم د برتانیې وروستی صدراعظم سر ونستن چرچل و. مهمه دا ده، چې دغو قومونو په دغه لوی او بېساري پاڅون سره د ډیورنډ کرښه په غوڅه توګه رد کړه(۵۲). له همدې امله به هم و، چې انګریزانو کوښښ ونه کړ چې د خپلې هندي مستعمرې اداري طرز په دغو قومونو تطبیق کړي. د دوی کوښښ دا و، چې دغه قومونه په سیاسي لحاظ تر نفوذ لاندې ولري، چې دا یو بېل

بحث دی او ما ددغې موضوع او د ډیورنډ توافق لیک اړوندې موضوع ګانې په خپلو یاد شویو اثرونو کې په اوږد ډول تر بحث لاندې نیولې دي.

دلته به دغومره ووېل شي، چې د ډیورنډ کرښې په نښه کولو سره د افغانستان د ټول حدود ټاکنه پای ته ورسېدله او افغانستان په دغه کار سره نه یوازې تر پخوا نه کوچنی شو، اصلي افغانستان یې هم له لاسه ورکړ.

په پای کې ښايي یو ځل بیا ووېل شي، چې د افغانستان د پولو ټاکل کېدلو حرکت چې د امیر شېرعلي په وخت کې پیل شوی و، د امیر عبدالرحمن په وخت کې پوره شو. د امیر شېرعلي په وخت کې د آمو سین د بخارا او افغانستان ترمېنځ پوله په لندن کې د برتانیې حکومت او په پیټرسبرګ کې د روسي حکومت له خوا ومنل شوه او سیستان د ایران او افغانستان ترمېنځ ووېشل شو. د امیر عبدالرحمن په وخت کې د پنجده په کشاله کې له خمیاب نه تر ایران پورې لیکه او په شمال-ختیځ کې د پنجه نهر د بخارا او افغانستان ترمېنځ د پولې په شان ومنل شوه. په همدغې دورې کې ډېره لانجمنه او ډېره مهمه د ډیورنډ کرښه وه، چې په نښه کولو سره یې اصلي افغانستان له اوسني افغانستان څخه بېل وګڼل شو. په دغو ټولو ټاکنو کې د افغانستان رول فرعي یا هېڅ و او افغانستان تر پخوا نه کوچنی شو، خو له بلې خوا په

همدغو پولو ټاکنو سره و، چې افغانستان د دوه اروپايي قوي امپراتوريو ترمنځ د يوه هېواد په توګه پرځای پاتې شو.

په واقع کې دا د برتانيې نېغ فشار او زور او په شمال-ختيځ کې د تزاري روسيې خطر و، چې امير عبدالرحمن يې د ډيورنډ کرښې منلو ته مجبور کړ. له هغه نه پرته هيڅ فکر نه کېده، چې دی به دغه کرښه ومني. په داسې حال کې چې ده دمخه پر دې پيل کړی و، چې د افغانستان له لاسه تللې سيمې بېرته ترلاسه کړي او له افغانستان نه لرې تر لره د امير دوست محمد د وخت افغانستان جوړ کړي. د افغانستان په واکمنو کې يوازې ده د برتانوي نفوذ سيمې له خلکو سره ډېر علايق لرل او هغه تر زياتې اندازې شخصي او فاميلي وو. دده مور، نيا او دوه مېرمنې له همدغو خلکو ښځې وې او ده هم د نورو افغان واکمنو په شان تر اباسين پورې ملکونه دافغانستان ګڼل. پر دې برسېره ده ته به دا هم ډېره دردناکه وه، چې دی چې خپلو خلکو ته يو زور واک واکمن او "اوسپنيز امير" و، د ډيورنډ کرښې په موضوع کې يو بېچاره امير شوی و.

سره له دې ټولو خبرو د وخت په نظر کې نيولو سره د امير عبدالرحمن ونډه د اوسني افغانستان په جوړولو کې مهمه وه. ده تر هر بل افغان واکمن نه ډېر خپل ويښ

ژونـد د دولتـي نظـام تنظيمولـو او پيـاوړي کولـو او د هېـواد د خونـدي سـاتلو لپـاره وقـف کـړی و، چـې نتيجـه يـې دغـه اوسـنی افغانسـتان دی. پـه دې حسـاب دی د اوسـني نـوي افغانسـتان مؤسـس کېـږي، پـه داسـې حـال کـې چـې سـتر احمد شاه د معاصر افغانستان سر مؤسس و.

پای

د ډیورنډ توافق لیک یا د ۱۸۹۳ کال کابل کانونشن

په داسې حال کې چې د هندوستان په خوا کې د افغانستان د سرحدي سیمې په اړه ځینې مسئلې پیدا شوي دي او په داسې حال کې چې دواړه والا حضرت امیر او د هندوستان حکومت هیله من دي، چې دغه مسئلې د دوستي په پوهاوي او د دواړو د نفوذ د ساحو د حد په ټاکلو سره حل شي، ترڅو په راتلونکې کې ددغو متحدو حکومتونو ترمنځ ددغې موضوع په سر د اختلاف نظر نه وي په دې وسیله په لاندې ډول سره موافقه وشوه:

۱_د والا حضرت د ختیځې او سهیلي سرحد توابع دې له واخان نه د پارس تر پولې پورې هغه لیکه تعقیب کړي، چې په هغې نقشې باندې ښوول شوې ده، چې له دغه توافق لیک سره مله ده.

۲_د هندوستان حکومت به هیڅ وخت په هغو سیمو کې چې له دغې لیکې نه اخوا د افغانستان په لور پرتې دي، مداخله ونه کړي او والاحضرت امیر به هیڅکله په هغو سیمو کې چې له لیکې نه اخوا د هندوستان په لور پرتې دي، مداخله ونه کړي.

۳_د برتانیې حکومت په دې ډول موافقه کوي، چې والاحضرت امیر دې اسمار او تر هغه پورته دره تر چاناک

پوري وساتي. له بلې خوا والاحضرت موافقه کوي، چې دی به هیڅ وخت په سوات، باجوړ یا په چترال کې د باشګل یا ارنوايي درې په ګډون مداخله نه کوي. داسې هم د بر تانیې حکومت موافقه کوي، چې د برمل سیمه والاحضرت ته پرېږدي، کومه چې په هغې مفصلې نقشې کې ښوول شوې، چې والاحضرت ته دمخه سپارل شوې ده او والاحضرت د پاتې وزیري ملک او داور په هکله له خپلې ادعا نه تېرېږي. په همدې ډول والاحضرت د چاغه په اړه له خپلې ادعا څخه تېرېږي.

۴_ د سرحدي سیمې لیکه به د افغان او بر تانوي کمشرانو له خوا له دې وروسته په تفصیل سره وکاږله شي او حدبندي به شي په کوم ځای کې چې د تطبیق وړ او مطلوب وي. ددغو کمشنرانو مقصد به دا وي، چې د سرحد په ټاکلو کې متقابلې پوهاوي ته سره ورسېږي. داسې چې دغه لیکه دې تر نهایي امکان پورې د هغې نقشې له مخې وي، چې له دغه توافق لیک سره مله ده، په داسې حال کې چې ددغې سرحدي سیمې د ګاونډیو کلیو د موجودو محلي حقوقو رعایت پوره شي.

۵_د چمن د موضوع په اړه والاحضرت د بر تانوي نوې قشلې په هکله له خپل اعتراض نه تېرېږي او بر تانوي حکومت ته هغه حقوق پرېږدي، چې د سرکې تیلرای (Sirkai Tilerai) په اوبو کې یې په بیه اخیستي وو. د سرحد سیمې له دغه ټکي نه به لیکه په لاندې ډول وکاږله شي:

دغه لیکه به پښه کوتل ته نږدې د خوجه امران غروله سر نه، چې د برتانیې په سیمه کې به پاتې کېږي، په هغه لور کښله کېږي چې مرغه چمن او شاروبو چینه به افغانستان ته پاتې کیږي او د نوي چمن چونۍ او د افغان پوسته، چې د لښکر ډنډ په نامه یادېږي، تر نیمایي پورې رسیږي او په داسې حال کې چې {لیکه} به د جنوب په لور روانه وي، د خوجه امران د غرو سره به بیا یوځای کېږي. په دې ډول چې د غوښې پوسته به د برتانیې په علاقه کې او د غوښې په جنوب اولویدیځ کې د شوراوک سرک به افغانستان ته پرېږدي. د برتانیې حکومت به ددغه سرک تر نیم میلې پورې په هیڅ ډول مداخله نه کوي.

۶_ ددغه توافق لیک دغه پورته فقرې د هندوستان د حکومت او د افغانستان د والاحضرت له خوا د نظر ټول عمده اختلافات، چې د سرحدي سیمې په اړه د دوی ترمېنځ پیدا شوي وو، د پوره او قناعت کوونکې فیصلې په ډول ګڼل کېږي او دواړه د هندوستان حکومت او والاحضرت په ذمه اخلي، چې د جزئیاتو په هکله ټول اختلافات لکه هغه چې وروسته به د هغه منصبدارانو له خوا پرې غور کېږي، چې د سرحدي لیکې د حدبندۍ لپاره ټاکل کېږي، د دوستۍ په روحیې سره به فیصله کېږي. ددې لپاره چې تر هغو چې ممکنه وي د دواړو حکومتونو ترمېنځ د شکونو او ناسم

پوهاوي سببونه له منځه ولاړ شي.

۷_ د هندوستان حکومت، چې د والاحضرت له روغ نيتې نه د برتانيې حکومت په اړه پوره ډاډمن شوی او غواړي افغانستان پياوړی او خپلواک وويني، د والاحضرت له خوا د جنګي لوازمو په رانيولو او واردولو باندې به اعتراض ونه کړي او دوی به په دغه هکله په خپله څه مرسته ورسره وکړي. پرهغه سربېره ددې لپاره چې د والاحضرت د هغې دوستې روحيې نښه وساتله شي، چې په دغو مذاکرو کې يې ښودلې ده، د هندوستان حکومت ژمنه کوي چې په هغو دولسو لکو کې شپږ لکه روپۍ زياتې راوستل شي، چې والاحضرت ته هر کال د مالي مرستې په ډول ور کول کېږي.

هنري ماتمر ډيورنډ د هندوستان د حکومت د باندنيو چارو وزير

امير عبدالرحمن خان، د افغانستان او د هغه د توابعو امير

کابل، ۱۲ نومبر ۱۸۹۳

* * *

یادښتونه

لومړی څپرکی
پښتون

۱. ډېوډ کرستین، دغه ګړندی تلوتکې نړۍ، د بشریت لنډ تاریخ، بارک شر خپرونکي ډله،مساچوست، امریکا، ۲۰۰۸، پیلامه، لیکوونکی د کلیفورنیا د سان ډیګو پوهنتون استاد دی.

۲. ج.پ. مالوري، د هندو اریایانو په پلټنه کې، تیمز او هډسن، ۱۹۸۹، ۲۶۶-۲۷۰. ګورډن چایلډ، اریایان، بارنز او نوبل، نیویارک، ۱۹۹۳.

۳. احمد علي کهزاد، د افغانستان پخواني تاریخ، لومړی جلد، پښتو کوونکي یو شمېر لیکوال، د افغانستان د تاریخ ټولنه، ۱۳۳۴ ۱۹۵۵، کابل، ۴۴.

۴. چایلډ، اریایان، ۲۰۴

۵. جېني ډي وس- کمبال، جنګیالی ښځې، ټایم وارنر کمپنی، نیویارک، ۲۲۰۲، Xiii

۶. ویلیم مک ګورن، د منځنۍ اسیا لرغوني امپراتوري ګانې، شمالي کارولانیا پوهنتون، ۱۹۳۹، ۲۷.
۷. ر. ګرشمن، ایران، له لرغوني زماني نه تر اسلامي فتوحاتو پورې، د پنګون خپرونه، ۱۹۶۱، ۶۱.
۸. پورتنی اثر، ۱۱ مخ
۹. پورتنی اثر، ۶۳
۱۰. کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۱۴-۱۱۵
۱۱. نیکولاس ریاسونافسکي، د روسیې تاریخ، دریم چاپ، د اکسفورډ پوهنتون خپرونه، ۱۹۷۷، ۱۴-۲۷
۱۲. مک ګورن، یاد شوی اثر، ۲۸. چایلد، یاد شوی اثر، ۱۰۴.
۱۳. مک ګورن، یاد شوی اثر، ۲۸. چایلد، یاد شوی اثر، ۱۰۹
۱۴. الیکزاندر بیلینیتسکي، منځنۍ اسیا، ژباړونکی جیمز هوګارت، نړۍ وال خپرونکی شرکت، نیویارک، ۹۶۸_۲۶.
۱۵. ا.ټ. اولسمټد، د پارس امپراتوري تاریخ، شیکاګو پوهنتون، ۱۹۴۸، ۳۴-۶۶.
۱۶. هیرودوت، تاریخ، ژباړونکی د. ګرین، شیکاګو پوهنتون، ۱۹۸۷، ۱۲۹_۱۳۰.
۱۷. کهزاد، یاد شوی اثر، ۸۵_۱۳۲
۱۸. ستینلي ولپرټ، د هند نوی تاریخ، څلوم چاپ، ۱۹۹۳، اکسفورډ پوهنتون، ۲۴_۲۶. ر.ج.م. رابرټس، د نړۍ تاریخ، د پنګون خپرونه، ۱۹۸۸، ۱۱۵_۱۲۸

۱۹. کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۰۹
۲۰. پور تنی اثر، ۱۱۰.
۲۱. هېرودوت، تاریخ، ۱۰۲
۲۲. چ.و بیلو، د افغانستان نژادونه، سنګ میل خپرونه، لاهور، ۱۱۸۰، ۵۸_۶۰.
۲۳. کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۱۲
۲۴. کم بال، یاد شوی اثر، ۵۲
۲۵. رچرډ فرای، د منځنی اسیا میراث، له لرغوني زماني نه د ترکانو تر خپرېدو پورې، مارکوس وای نر خپرونکی، پرنستن، ۲۰۰۱، ۹۲.
۲۶. کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۲۰_۱۲۲، بیلو، یاد شوی اثر، ۵۸_۹۶.
۲۷. هېرودوت، ۴۹۳
۲۸. د رنجیو-ان معبد، کیوټو، جاپان، د لیکونکي کتنه، سپتمبر ۲۰۱۰.
۲۹. بیلو، یاد شوی اثر، ۶۱. قاضي عطاء الله، د پښتنو تاریخ، عام پریس پېښور، ۱۹۴۷، ۱۲.
۳۰. کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۲۲
۳۱. بیلو، یاد شوی اثر، ۸۵.
۳۲. میر غلام محمد غبار، جغرافیای تاریخی افغانستان، مرکز نشراتی میوند، ۱۳۷۸/۱۹۹۹، پشاور، ۷۱.
۳۳. کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۲۴
۳۴. بیلو، یاد شوی اثر، ۹۰
۳۵. غبار، جغرافیای تاریخی افغانستان، ۷۱

۳۶. غبار، افغانستان و نگاهی به تاریخ آن مجله کابل، سال اول، شماره ۹، ۱۳۱۰ ۱۹۳۱، ۸۴. محمد حسن کاکړ، افغان، افغانستان و مختصری از کوشش های افغان ها برای تشکیل دولت در هندوستان، فارس و افغانستان، پوهنتون کابل، ۱۳۵۷ ۱۹۷۸، ۳۷.

۳۷. صدرالدین عینی، معنای کلمه تاجیک، در تاجیکان در مسیر تاریخ، تر تیب کنندگان، میرزا شکورزاده و بلال عمار، ناشر کتابفروشی فضل، پشاور، ۱۳۷۸/۱۹۹۹، ۴۱.

۳۸. فرای، یاد شوی اثر، ۲۱۴

۳۹. عینی، معنای کلمه تاجیک، یاد شوی اثر، ۴۱.

۴۰. فرای، منځنۍ اسیا یاد شوی اثر، ۱۱۴

۴۱. محمد حسن کاکړ، د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیکي تاریخ، ۱۸۶۳_۱۹۰۱، برل خپرونکی مؤسسه، لیدن، ۲۰۰۶، ۱۱۰.

۴۲. کاکړ، افغان او افغانستان، یاد شوی اثر، ۳۸

۴۳. پور تنی اثر، ۳۵

۴۴. د قول نقل، کاکړ، پور تنی اثر، ۳۵

۴۵. جارج مارګن ستړن، افغانستان، نوی اسلامي دائرة المعارف، ۲۱۷.

۴۶. مجاور احمد یار، پښتو او پښتانه د ژبپوهنې په رڼا کې، د ساپي پښتو څېړنو او پراختیا مرکز پېښور، ۱۹۷۹/۲۰۰۱، ۱۱۴، ۱۲۸، ۱۹۴. له پوهاند زیار نه په دې وسیله مننه کوم، چې خپل دغه اثر یې له انګلستان

شخه ماته استولی دی.

۴۷. هېرودت، ۴۹۳

۴۸. کم بال، یاد شوی اثر، ۵۱

۴۹. چایلد، اریایان، یاد شوی اثر، ۳۹. کم بال، یاد شوی اثر، ۵۱.

۵۰. سترابو، جغرافیه، لومړی او دویم کتاب، ژباړونکی هوراس جونزر، هارورډ پوهنتون خپرونه، کیمبرج، لندن، ۱۹۹۷، ۲۳۵، ۴۴۱.

۵۱. چایلد، اریایان، ۳۸

۵۲. کم بال، یاد شوی اثر، ۹، ۹۹، ۲۴۶

۵۳. رنه ګروسې، د هوارو دښتو امپراتوري، د منځنۍ اسیا تاریخ، ژباړونکی وال فورډ. رتګرز پوهنتون خپرونه، لندن، ۱۹۷۰، ۲۸، ۲۹.

۵۴. فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۳۴

۵۵. کم بال، یاد شوی اثر، ۹۹. فرای، منځنۍ اسیا، ۸۲. هېرودوت، ۱۲۶.

۵۶. فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۸۱. کهزاد، د پخواني افغانستان تاریخ، دویم ټوک، ۱۳۹۹، ۱۳۸_۱۶۴.

۵۷. هېرودوت، ۱۲۹_۱۳۰

۵۸. فرای، منځنۍ اسیا، ۸۳_۸۵

۵۹. ګرشمن، یاد شوی اثر، ۲۰۶_۲۱۴

۶۰. کونټس روفوس، د سکندر تاریخ، ژباړونکی جان یاډلي، د BCA خپرونه، د پنګون په همکارۍ، ۲۰۰، ۱۶۰

۶۱ پیټر ګرین، د مقدونیې سکندر ژوند لیکنه، د کلیفورنیا پوهنتون خپرونه، برکلي، لندن، ۱۹۹۱، ۳۰۷.
۶۲ روفوس، د سکندر تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۶۲
۶۳ پورتني اثر، ۱۶۴.
۶۴ روفوس، د سکندر تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۶۷.
۶۵ پورتني اثر، ۱۶۸_۱۷۰.
۶۶ پورتني اثر، ۱۷۱
۶۷ پورتني اثر، ۱۷۲
۶۸ پورتني اثر، ۱۷۷_۱۸۱
۶۹ پیټر ګرین، سکندر ژوند لیک، یاد شوی اثر، ۳۶۲
۷۰ روفوس، یاد شوی اثر، ۱۸۱
۷۱ آرین، د سکندر یرغلونه، د سیلنکورت ژباړه، د پنګون خپرونه، ۱۹۵۸، ۲۳۲.
۷۲ لیوس کمنګز، لوی سکندر، ګرو خپرونه، نیویارک، ۱۹۴۰، ۲۹۰.
۷۳ روفوس، د سکندر تاریخ، ۱۸۳
۷۴ پیټر ګرین، د سکندر ژوندلیک، یاد شوی اثر، ۳۶۸. ارین، د سکندر یرغلونه، یاد شوی اثر، ۲۳۲.
۷۵ پورتني اثر، ۳۶۷_۳۷۱
۷۶ تیودور ډاج، سکندر، ده کاپو خپرونه، دغه اثر اول په ۱۸۹۰ کې چاپ شوی و. د ډاج (۱۹۰۹-۱۸۴۲) دغه پڼې (په څه کم اوه سوه مخونو کې) له سره چاپ شوی اثر د چاپ نېټه نه لري. ۵۱۲-۵۱۵
۷۷ پیټر ګرین، د سکندر ژوند لیک، یاد شوی اثر، ۳۸۲.

۷۸. کمنګز ، لوی سکندر ، یاد شوی اثر ، ۳۲۳
۷۹. ارین ، د سکندر یرغلونه ، ۲۴۷
۸۰. بل ینی ، لوی سکندر ، د تاریخ د نه مغلوب شوي جنرال نه درسونه، پال ګریو، میکیلن خپرونه، ۲۰۱۰، ۱۴۱_۱۴۳
۸۱. پیټر ګرین ، د سکندر ژوندلیک ، یاد شوی اثر ، ۳۸۳
۸۲. ارین ، د سکندر یرغلونه ، یاد شوی اثر ، ۲۸۱
۸۳. ګنډا سنګهـ، احمد شاه بابا، طارق خپرونې ، لاهور ، دوهم چاپ ، ۱۹۸۱، ۱۱۷
۸۴. ارین ، د سکندر یرغلونه ، یاد شوی اثر ، ۳۶۰_۳۶۳
۸۵. کمنګز ، سکندر ، یاد شوی اثر ، ۴۱۸_۴۳۰
۸۶. روفوس ، د سکندر تاریخ ، یاد شوی اثر ، ۲۴۵
۸۷. رومیلا ده تهپر ، پخوانی هند ، له پیل نه تر ۱۳۰۰م پورې پنګون، ۲۲۰۲، ۱۷۴. پرسیول سپییر ، هند ، عصري تاریخ ، د مشیګن پوهنتون خپرونه ، ۱۹۶۱، ۵۴.
۸۸. پال برنارد، په ای خانم کې د یونان کالوني او یونانیت په منځنی اسیا کې ، دغه مقاله په دغه کتاب کې خپره شوې ده. افغانستان، د کابل موزیم پټې خزانې، تنظیم کوونکي ف. های برت او پ. کمبون، د ملي جغرافیایي ټولنې خپرونه، د چین چاپ، ۲۰۰۸، ۸۱_۱۳۱.
۸۹. مک ګورن ، د منځنی اسیا پخوانی امپراتوري ګانې، یاد شوی اثر ، ۷۰.
۹۰. فرینک هولټ، تندر اچونکی زیوس ، د یونان شوې باختر جوړول، د کلیفورنیا پوهنتون خپرونه، لاس انجلس ،

لندن، ۱۹۹۹، ۱۲.
۹۱. کهزاد، د افغانستان پخوانی تاریخ، اول ټوک، یاد شوی اثر، ۱۲۰.
۹۲. مک ګورن، یاد شوی اثر، ۶۷_۶۸. ګرشمن، ایران، یاد شوی اثر، ۲۴۳.
۹۳. ګرشمن، ایران، یاد شوی اثر، ۲۴۲_۲۴۴
۹۴. پورتنی اثر، ۲۴۹. جارج رالنسن، لرغونی تاریخ، لوی مدنیتونه له مخزېږدي ۳۰۰۰ نه د روم تر پرزېدلو پورې، بارنز او نوبل خپرونه، نیویارک، ۱۹۹۳، ۴۸۸.
۹۵. س. و. وج ود، د زماني غنیمتونه، له لرغوني زماني نه تر شپاړسمې پېړۍ پورې د نړۍ تاریخ، فینکس خپرونه، لندن، ۱۹۸۸، ۱۱۷،
۹۶. رنه ګروسي، یاد شوی اثر، ۱۹.
۹۷. فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۱۲۲
۹۸. پال برنارد، یاده شوې مقاله، ۱۰۴
۹۹. رنه ګروسي، ۳۰. ولسن، لرغونی تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۳۹. کهزاد، د افغانستان پخوانی تاریخ، دویم ټوک، د تاریخ ټولنې خپرونه، کابل، ۱۳۳۹، ۱۴۵. فرای، منځنۍ اسیا، ۱۲۷
۱۰۰. بیلو، د افغانستان نژادونه، یاد شوی اثر، ۱۸
۱۰۱. رنه ګروسه، یاد شوی اثر، ۳۲
۱۰۲. فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۱۳۵. کهزاد، د کوشاني امپراتورۍ اوږد بیان کړی. دویم ټوک، ۲۰۰.
۱۰۳. مک ګورن، یاد شوی اثر، ۴۰۷، ۴۰۸، رنه ګروسه ۶۹.

۱۰۳ الف: ګرشمن، ۲۸۹-۳۰۹
۱۰۴. چارلز ډورن، د پوهې تاريخ، بالنتهاين کتابونه، نيويارک، ۱۹۹۱، ۶۷_۸۹.
۱۰۵. ګرشمن، ايران، ياد شوى اثر، ۳۰۰_۳۰۲
۱۰۶. روفوس، ياد شوى اثر، ۱۸۱. نيويارک ټايمز، جولاى ۱۷، ۴
۱۰۷. روميلا ده پر (يا پپر)، د پخواني هند تاريخ، ياد شوى اثر، ۲۱۷_۲۱۸.
۱۰۸. رالنسن، پخوانى تاريخ، ياد شوى اثر، ۴۸.
۱۰۹. تيودور ډاج، سکندر، ياد شوى اثر، ۵۱۶
۱۱۰. روفوس، د سکندر تاريخ، ياد شوى اثر، ۱۲۲
۱۱۱. مک ګورن، د منځنۍ اسيا لرغونې امپراتوري ګانې، ياد شوى اثر، ۷_۸.
۱۱۲. رالف ګرفت (مدون، مترجم او مبصر)، د ريګويدا مذهبي سندرې، خپرونکى موتي لال نبرسېداس، دهلي، ۱۹۷۳. دغه اثر اول په ۱۸۸۹ او بيا په ۱۸۹۹ کې خپور شوى و. ۳۴۲، ۵۷۴. له ډاکټر عبدالرحمن زماني نه ډېره مننه کوم، چې دغه مهم اثر او داسې هم د مک ګورن اثر په نامه د منځنۍ اسيا لرغوني امپر توري ګانې يې د کلفورنيا پوهنتون له کتابتون نه ماته په امانت راوړي وو.
۱۱۳. رالف ګرفت، د ريګويدا مذهبي سندرې، پورتنى اثر، ۴۱۲، ۵۷۴
۱۱۴. فراى، منځنۍ اسيا، ياد شوى اثر، ۱۲۴
۱۱۵. ارين، ياد شوى اثر، ۲۵۵

۱۱۶. کمنګـز، لـوی سـکندر، یـاد شـوی اثـر، ۳۲۸، ۳۲۹.
کهزاد، افغانستان درپرتو تاریخ، کابل، ۱۳۴۶، ۱۶۰.
۱۱۷. مـک ګـورن، د منځنـی اسـیا لرغـوني امپراتـوري ګـانې، یاد شوی اثر، ۴۷۹
۱۱۸. دوسـت محمـد دوسـت، د افغانسـتان ژبـې او توکومونـه، پښتو ټولنه، کابل، ۱۵۴، ۱۰۶.
۱۱۹. مک ګورن، یاد شوی اثر، ۴۷۸.
۱۲۰. پورتنی اثر، ۴۰۱
۱۲۱. پورتنی اثرپ، ۲۰
۱۲۲. چ.چ.ولسـن، لرغـونې اریانـه، اسـیایي پـوهنیز سرویسونه، نوي دهلي، ۱۹۹۸، ۱۲۱.
۱۲۳. پورتنی اثر، ۱۲۱
۱۲۴. احمـد علـي کهـزاد، افغانسـتان در شـاهنامه، بیهقـي کتـاب خپرولـو مؤسسـه کابـل، ۱۳۵۵/۱۹۷۶، ۷۴، ۷۵.
کهزاد، د افغانستان پخوانی تاریخ، لومړی ټوک، ۲۳۰.
۱۲۵. ولسن، لرغونې اریانه، یاد شوی اثر، ۱۴۰.
۱۲۶. چایلد، اریایان، یاد شوی اثر، ۸۳
۱۲۷. صـدیق الله رښـتین، لرغـونې پښـتو، یونیورسـټي بـوک ایجنسي، پېښور، ۱۳۷۳/۱۹۹۴، ۱۱۳_۱۱۵
۱۲۸. رچردفـرای، د پـارس طلایـي دوره، بـارنز او نوبـل خپرونه، نیویارک، ۱۹۷۵، ۹۲.
۱۲۹. مارګن ستېرن
۱۳۰. د قـول نقـل، زیـار، پښـتو او پښـتانه د ژبپـوهنې پـه رڼـا کـې، د سـاپي پښـتو څېړنـو او پراختیـا مرکـز، پېښـور،

۲۰۰۱، ۱۷۴

۱۳۱ کم بال، جنګیالۍ ښځې، یاد شوی اثر، ۴۴

۱۳۲ دوست، د افغانستان ژبې، یاد شوی اثر، ۱۱۲ هېرودوت، ۱۲۹

۱۳۳ الیکزاندر بیلینستکي، منځنۍ اسیا یاد شوی اثر، ۷۷، ۷۶، ۵۵، ۱۰۲، ۱۱۶

۱۳۴ محمد حسن کاکړ، ټولنه او حکومت د امیر عبدالرحمن په امارت کې، د ټکساس پوهنتون خپرونه، استن، ۱۹۷۸، ۱۲۳_۱۲۴

۱۳۵ جوسف داهموس، د منځنیو پېړیو تاریخ، بارنز او نوبل خپرونه، ۱۹۶۸، ۱۶۱

۱۳۶ دوست، د افغانستان ژبې، یاد شوی اثر، ۳۹، ۱۱۴ فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۱۹۱ محمد هوتک، پټه خزانه، دوهم چاپ، ۱۳۳۹، ۳۲

۱۳۷ محمد هوتک، یاد شوی اثر، ۳۰

۱۳۸ د افغانستان ژبې، یاد شوی اثر، ۱۱۴ فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۱۹۱

۱۳۹ عبدالعظیم رضایي، تاریخ ده هزاره ساله ایران، از پیدایش اریاها تا انقراض پارت ها، ج ا، نشر کرده اقبال، تهران، ۱۳۷۲، ۹۰ په دې وسیله له محترم عبدالواحد فراهي نه مننه کوم، چې ددغه اثر څلور ټوکونه یې ماته د خپل ورور محترم عبدالغفار فراهي په لاس استولي وو

۱۴۰ کلنټن، د سهراب او رستم تراجیدي، واشنګټن

پوهنتون خپرونه، سسياټل، ۱۹۹۶، مقدمه
۱۴۱. کهزاد، افغانستان در شاهنامه، ياد شوی اثر، ۲۱
۱۴۲. رضايي، تاريخ ده هزار ساله ايران، ياد شوی اثر، ۸۸. کلنټن، د سهراب او رستم تراجيدي، ياد شوی اثر، ۱۸۸.
۱۴۳. رضايي، تاريخ ده هزار ساله ايران، ياد شوی اثر، ۴۰.
۱۴۴. دوست، د افغانستان ژبې، ياد شوی اثر، ۱۱۵
۱۴۵. رضايي، تاريخ ده هزار ساله ايران، ياد شوی اثر، ۸۹
۱۴۶. احمد علي کهزاد، غرغښت يا گرشاسب، انتشارات دانش، پشاور، ۱۳۷۸ ۱۹۹۹، ۴۵.
۱۴۷. پور تنی اثر، ۴۶
۱۴۸. محمد حيات خان، حيات افغاني، ژباړونکي فرهاد ظريفي او عبداللطيف طالبي، دانش خپرندويه ټولنه، دويم چاپ، ۱۳۸۶ ۲۲۰۷، ۵۱. له محترم محمد حسن شېرزاد نه په دې وسيله مننه کوم، چې دغه اثر يې راکړی دی.
۱۴۹. چايلډ، اريايان، ياد شوی اثر، ۱۳
۱۵۰. د پښتنو شجرې په ډېرو اثرونو کې ثبت شوي دي. په دې اړه نوي او مهم اثرونه دا دي: شهسوار سنګروال، د افغانستان قومونه، خپرندوی شمله، پېښورو ۲۰۰۷م. ج. سيال مومند، د پښتنو قبيلو شجرې، يونيورسټي بوک ايجنسي، پېښور، ۱۹۸۸. مارګن سټرن، خلک، د پښتو ژبه، پښتو ادبيات، اسلامي دايرة المعارف، لومړی

ټوک، ۱۹۶، ۲۱۶_۲۲۱. محمد حسن کاکړ، د افغانستان سياسي او ډيپلوماتيکي تاريخ، برل خپرونکې مؤسسه، ليدن، ۲۰۰۶، ۱-۳.
۱۵۱. نعمت الله، د افغانانو تاريخ، ژباړونکی برنارډ ډورن، وآن ګارډ بوکس، لاهور، ۱۹۹۹، دويم ټوک، ۶۴، ۷۲.
۱۵۲. کهزاد، غرغښت يا ګرشاسب، ياد شوی اثر، ۵۶.
۱۵۳. محمد حيات خان، حيات افغاني، ۱۲۳.
۱۵۴. هنري پريستلي، حيات افغاني (انګرېزي متن) ياد شوی اثر، ۵۳.
۱۵۵. م.الف. شابان، اسلامي تاريخ، نوی تعبير، له ۶۰۰ نه تر ۷۵۰م پورې. کمبرج پوهنتون خپرونه، لندن، نيويارک، ۱۹۷۱، ۲۳.
۱۵۶. برنارډ لويس، عربان په تاريخ کې، اکسفورډ پوهنتون خپرونه، اکسفورډ نيويارک، ۱۹۹۳، ۴۳

***

دويم څپرکی

افغان

۱. مير غلام محمد غبار، افغانستان در مسير تاريخ، مؤسسه چاپ کتب، کابل، ۱۳۴۶/۱۹۶۷، ۳۰۸_۳۰۹.
۲. ج. بوزورت، د غزنويانو امپراتوري، اډنبره پوهنتون، ۱۹۶۳، ۱۱۳.
۳. سير ګلاسي، نوی اسلامي داېرة المعارف، التهه ميرا پريس، ۲۰۰۲، ۸۹.

۴. ویل ډیورانټ، زموږ د ختیځ میراث، ساین او شوستر، نیویارک، ۱۹۵۴، ۵۶۱.
۵. کهزاد، افغانستان در شاهنامه، یاد شوی اثر، ۲۸۸.
۶. د قول نقل، وارتن ګریګوریان، د معاصر افغانستان هسکېدنه، سټیفورډ پوهنتون، ۱۹۶۹، ۲۹.
۷. د قول نقل، محمد حسن کاکړ، افغان، افغانستان...، یاد شوی اثر، ۱۸.
۸. اولاف که رو، پټانان، میکمیلن خپرونه، ۱۹۶۵، ۷۹.
۹. ګریګوریان، د معاصر افغانستان هسکېدنه، یاد شوی اثر، ۲۹.
۱۰. بري هت سمهتیا، د مدورا ژباړه، ۱۸۸۴، دویم فصل، لمبر ۱۶، فصل ۱۶، لمبر ۳۸.
۱۱. پرسي سایکس، د افغانستان تاریخ، لندن، لومړی ټوک، ۱۵۴.
۱۲. شون چونګ، د لویدیځې نړۍ بودایي سندونه، یاد شوی اثر، ټوک ۱، ۴۹، ۵۱.
۱۳. کنګهم، د پخواني هند جغرافیه، لندن، ۱۸۷۱، ۸۷.
۱۴. پور تنی اثر، ۸۹
۱۵. غلام جیلاني ځواک، اصالت و هویت تاریخي افغان و افغانستان، افغان ملت اونیزه خپرونه، سلواغه ۱۳۸۲، فبروري ۲۰۰۴
۱۶. عبدالحی حبیبي، افغان و افغانستان، دغه کتابګوټی د حبیب الله رفیع په پښتو ژبه ساپي د موقوفاتو اداري له خوا په ۱۹۹۸ کې هم چاپ شوی دی.

۱۷. کهزاد، افغانستان در شاهنامه، یاد شوی اثر، ۲۸۷_۳۰۷.
۱۸. کاکړ، افغان، افغانستان، یاد شوی اثر، ۲۱
۱۹. نامه احمد شاه به سلطان عثماني. د غلام جیلاني جلالي په مقدمه، کابل مجله، ۱۳۴۶ ۱۹۶۷، ۹.
۲۰. ج. پ. فریه، د افغانستان تاریخ، ژباړن ولیم جیسي، ۲۰۰۲، سنګ میل خپرونه، لاهور، ۱۱
۲۱. فلورنټیا سیل، په افغانستان کې د مصیبتونو جورنال، ټانټالون پریس، ټني سي، ۲۰۰۲، ۵۳
۲۲. جان کې، په افغانستان کې د جنګ تاریخ، لومړی ټوک، شوبي خپرونه، دهلي، ۱۹۹۹، ۳۴۲. دغه اثر اول ځل په ۱۸۵۱ یانې د افغان-انګلیس له لومړي جنګ نه وروسته خپور شی و.
۲۳. د قول نقل، جان کې، په افغانستان کې د جنګ تاریخ، یاد شوی اثر، ۳۶۳
۲۴. امان الله، حاکمیت قانون در افغانستان، د حبیب الله رنیع په مقدمه او سمون، امان کتاب خپرولو مؤسسه پېښور، ۱۹۹۹، ۱۱۷، ۲۱۱. په دې وسیله له محترم رفیع صاحب نه مننه کوم، چې دغه مهم کتاب یې راکړی دی.

***

دریم څپرکی

افغانستان

۱. کهزاد، اریانا، یاد شوی اثر، ۷_۸.
۲. د ختیځ سپیڅلي کتابونه، د ویدي مذهبي سندرو، زند-اوستا، د ماپادا، او پانیشاد، قرآن او د بودا د ژوند ځخه

ځینـــې برخـــې، کولونیـــل پـــرس، ۱۹۰۰، ۶۷ ۶۹ د لیکونکي شخصي کتابتون
۳. غبـار، افغانسـتان بیـک نظـر، کابـل، ۱۳۶۷ ۱۹۸۸، باهتمـام امین الله بشر دوست، ۳۰.
۴. کهــزاد، افغانســتان در پر تــو تــاریخ، د کتــاب چــاپولو مؤسســه، کابــل، ۱۳۴۶ ۱۹۶۷، ۲۵، کهــزاد، اریانــا، یــاد شوی اثر، ۴۴.
۵. چایلډ، اریایان، یاد شوی اثر، ۱۰۹
۶. فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۸۹
۷. کهــزاد، د افغانســتان پخـوانی تــاریخ، یــاد شــوی اثــر، ۹۴. غبار، افغانستان بیک نظر، یاد شوی اثر، ۲۰.
۸. کهزاد، اریانا، یاد شوی اثر، ۹۵
۹. غبار، افغانستان بیک نظر، یاد شوی اثر، ۶۵
۱۰. کهزاد، افغانستان در شاهنامه، ۱۷۴
۱۱. پور تنی اثر، ۱۷۴
۱۲. کهزاد، اریانا، یاد شوی اثر، ۴۶
۱۳. ولسن، لرغونې اریانه، یاد شوی اثر، ۱۲۰
۱۴. ولسـن، لرغـونې اریانـه، یـاد شـوی اثـر، ۱۲۱. کهـزاد، اریانـا، یاد شوی اثر، ۵۷_۵۹.
۱۵. کهزاد، اریانا، یاد شوی اثر، ۴۷_۵۰.
۱۶. رومیلا تپر، لرغونی هند، یاد شوی اثر، ۳۹
۱۷. الیســـاندرو باســـاني، پاړســـیان، ســـان مـــار تیني پـــرس، نیویارک، ۱۹۷۱، ۱۱.
۱۸. هیوکنیــدي، د عربــو ســتر فتوحــات، ده کــاپو پــریس، د

امریکې چاپ ۲۰۰۷، ۱۸۷.
۱۹. پورتنی اثر، ۱۸۸
۲۰. فرای، د پارس طلایي دوره، بارنزاونوبل پرس، ۱۹۹۶، ۱۳
۲۱. فرای، پورتنی اثر، ۱۳. فرای، د منځنۍ اسیا میراث، یاد شوی اثر، ۱۴۸_۱۴۹.
۲۲. غبار، خراسان، ناشر محمد ظاهر یونسي، چاپ دوم، کابل، ۱۹۹۸، ۳۲
۲۳. کنیدي، د عربو ستر فتوحات، یاد شوی اثر، ۲۸۹
۲۴. پورتنی اثر، ۱۹۶_۱۹۷
۲۵. پورتنی اثر، ۱۹۸
۲۶. غبار، خراسان، یاد شوی اثر، ۲۴
۲۷. سیف بن محمد، تاریخ نامه هرات، مقدمه از محمد زبیر صدیقي، ناشر کتابفروشی خیام، کلکته، ۱۹۴۳، مقدمه، ۱۳. محمد حسن کاکړ، زما غوره لیکنې، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، ۲۰۱۰، ۲۳۸. د معاصر افغانستان تاریخپوهان، مقاله.
۲۸. سیف بن محمد یاسیفي، تاریخنامه هرات، پورتنی اثر، ۷۶
۲۹. د قول نقل، کاکړ، افغان و افغانستان، یاد شوی اثر، ۹
۳۰. سیفي، تاریخنامه هرات، یاد شوی اثر، ۲۲۴
۳۰- الف. پورتنی اثر، ۲۶۳
۳۱. حبیب الله تږی، پښتانه، د پښتني فرهنګ د ودې ټولنه- جرمني، پېښور، ۱۹۹۹، ۲۱۰_۲۳۰.

۳۲. کاکړ، افغان، افغانستان، یاد شوی اثر، ۵۳_۶۴
۳۳. کاکړ، زما غوره لیکنې، یاد شوی اثر، ۵۴_۶۳
۳۴. سلطان محمد، تاریخ سلطاني، بمبی، ۱۲۹۸ هجري قمري، ۱۲۲. کاکړ، غوره لیکنې، یاد شوی اثر، ۶۵_۸۶.
۳۵. کاکړ، افغان، افغانستان، یاد شوی اثر، ۹۷-۹۸
۳۶. کاکړ، د افغانستان سیاسي او ديپلوماتیکي تاريخ، یاد شوی اثر، ۱۶۳. ډ.پ. سنګهل، هند او افغانستان، ۱۸۷۶-۱۹۰۷، د ديپلوماتیکي اړیکو مطالعه، کوینزلینډ پوهنتون خپرونه، استرالیا، ۱۹۶۳، ۱۰. ج. الډر، د برتانوي هند شمالي سرحد، د امپراتورۍ سیاست په اړه مطالعه، ۱۸۹۵-۱۸۹۵_ لندن، ۱۹۶۳، ۱۷۵.
۳۷. سنګهل، افغانستان او هند، یاد شوی اثر، ۱۰-۱۲
۳۸. پور تنی اثر، ۱۶۸
۳۹. کاکړ، د افغانستان سیاسي او ديپلوماتیکي تاريخ، یاد شوی اثر، ۲۰۵
۴۰. پور تنی اثر، ۲۰۰_۲۰۷. سنګهل، افغانستان او هند، یاد شوی اثر، ۱۰۷-۱۲۹
۴۱. کاکړ، د افغانستان سیاسي او ديپلوماتیکي تاريخ، یاد شوی اثر، ۱۷۷-۱۹۲ کاکړ، زما غوره لیکنې، یاد شوی اثر، ۹۹_۱۸۶. سنګهل، هند او افغانستان، یاد شوی اثر، ۱۳۳_۱۶۱.
۴۲. سنګهل، افغانستان او هند، ۱۴۴
۴۳. پور تنی اثر، ۱۴۴
۴۴. کاکړ، د افغانستان سیاسي او ديپلوماتیکي تاريخ، یاد

شوی اثر، ۱۷۷-۱۹۲ کاکړ، زما غوره لیکنې، یاد شوی اثر، ۹۹_۱۸۶ ډیورنډ، د واحد ملت د بېلتون کرښه، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، ۱۳۸۶ ۷ ۲۰۰۷

۴۵ کاکړ، د افغانستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۸۶

۴۶ پور تنی اثر، ۱۸۳

۴۷ عظمت حیات خان، د ډیورنډ کرښه، د هغې جیوستراتیجکي اهمیت، د پېښور پوهنتون، ۲۰۰۰، ۱۰۹_۱۶۱

۴۸ کاکړ، د افغانستان حکومت او جامعه د امیر عبدالرحمن په امارت کې، د تیکساس پوهنتون خپرونه، ۱۹۷۹، استین، لندن، ۲۴۸

۴۹ سنګهل، افغانستان او هند، یاد شوی اثر، ۱۵۷

۵۰ سنګهل، افغانستان او هند، ۱۵۴ ددغې اوږدې کرښې د په نښه کولو بیان کې د عظمت حیات خان بیان یو څه متفاوت دی او دده په وینا میک ماهون تر پایه پورې د بلوچستان د کمیسیون کار پرمخ بیوه عظمت حیات خان، د ډیورنډ کرښه، ۱۶۶-۱۶۸

۵۱ عظمت حیات خان، د ډیورنډ کرښه، ۱۶۲_۱۶۶ سنګهل، ۱۵۵

۵۲ کاکړ، د افغنستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ، ۱۸۹

د پوهاند کاکړ نور خپاره شوي آثار

په پښتو کې:

د ثور کودتا او د هغې ژورې پايلې (۲۰۱۰)
زما غوره ليکنې (۲۰۱۰)
د سرطان کودتا (۲۰۰۹)
د پاچا امان الله واکمنی ته يوه نوې کتنه (۲۰۰۴)
وطن ته يو سفر، طالبان او اسلامي بنسټ پالنه (۲۰۰۴)
رڼا او دفاع (ليکونکی، د مقالو تنظيم کوونکی) (۱۹۹۹)
افغانان د شپږ شپېتم کال په پسرلي کې له شورويانو سره د جنگ په حال کې (۱۹۹۰)
د افغانستان په اړه د ژنيو جوړه (۱۹۸۸)

په فارسي کې:

افغان، افغانستان و مختصری از کوشش های افغان برای تشکيل دولت در هندوستان، فارس و افغانستان (۱۹۷۸)
جنگ دوم افغان _ انگليس (۱۹۸۹)
مسئله افغان (۱۹۹۰)

ژباړې:

د سقراط، افلاتون، ارسطو، اپيکور او زينو په نظر ښه انسان د بالابانس ليکنه (۲۰۱۰)

خاطرې، د یوې دورې لنډ تاریخ، د محمود طرزي لیکنه (۲۰۰۷)
د پوهنې فلسفي بنسټونه، د جارج نیلر لیکنه (۲۰۰۲)
د کابل سلطنت بیان، لومړی او دویم ټوک، د الفنسټن لیکنه، نصرالله سوبمن د مقدمې ژباړونکی، (۱۹۸۲)
دموکراسي در جهان امروز، د میکفیرسن لیکنه (۱۹۷۱)
تاریخ څه ته وايي؟ د اي.اچ.کار لیکنه (۱۹٦۸)
ماکسم ګورکي د ابیاتو په اړه (۱۹٦۱)

په انګرېزي کې:

د افغانستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ (۲۰۰٦)
افغانستان، د شوروي یرغل او د افغانانو ځواب (۱۹۹۵)
د افغانستان حکومت او ټولنه، د امیر عبدالرحمن خان په واکمنۍ کې (۱۹۷۹)
افغانستان، د داخلي سیاسي انکشافاتو مطالعه (۱۹۷۱)